નિવેદન

રાજકીય ક્ષેત્રમાં જે વખતે મહાક્રાંતિના પડઘા ગુંજી રહ્યા હોય, અને દશે દિશામાં ઘેરાયેલાં વાદળ વચ્ચે આધે આધે મુક્તિની વિદ્યુતરેખા, પ્રજાના જીવનમાં આશા અને આહ્લાદ ભરી રહી હોય, એવા વિકટ અને માંગલિક અવસરમાં, જૈન પ્રભાવકો અને રાજનીતિનિપુણ ધુરંધરોની સ્મૃતિ થઈ આવે એ સ્વાભાવિક છે. જૈન જગતના તપસ્વીઓ, સાહિત્યસેવીઓ અને ઉપદેશકો જેમ વિશ્વવિખ્યાત છે, તેમ જૈન જગતના મુત્સદ્દીઓ હજી વિશ્વના પ્રકાશમાં બહાર આવ્યા નથી. કાળબળ આજે અનુકૂળ બનતું જાય છે અને ધીમે ધીમે જૈન સમાજના ઇતિહાસ-સ્રષ્ટાઓ સાહિત્યમાં સ્થાન મેળવે એવું વાતાવરણ સરજાય છે.

એ દૃષ્ટિએ વર્તમાન પરિસ્થિતિમાં જગતશેઠનો ઇતિહાસ વધારે બંધબેસતો થઈ પડશે. બંગાળની અઢારમી સદી એ ખરેખર એક બીહામણો ક્રાંતિકાળ હતો. પ્રપંચો અને સ્વાર્થાંધતાને લીધે આખું રાજદ્વારી ક્ષેત્ર કંટકમય બન્યું હતું. સત્તા-સ્નેહીઓ અને સ્વામી-સેવકો વચ્ચે સ્વાર્થ-લાભ-લોલુપતા અને વાસનાઓના દંદ્વયુદ્ધ આરંભાતાં હતા. એવા વિકટ સંયોગોમાં બંગાળને બચાવી લેનાર જગતશેઠનો વ્યવસ્થિત ઇતિહાસ આજે આપણી પાસે નથી. માત્ર સરકારી ખાનગી દસ્તાવેજો, છુટા-છવાયા પત્ર-વ્યવહારો અને પટાઓમાંથી એ જૈન જ્યોતિર્ધરની કાર્યકુશળતા, પ્રબળ દીર્ઘદર્શિતાના ઝાંખી રહે છે. લોર્ડ ક્લાઇવના શબ્દોમાં કહીએ તો "એ એક એવો પ્રતાપી માણસ છે કે

દેશની સહીસલામતી અને ભલાને માટે તે તમને ઉચિત સલાહ જ આપશે."

બંગાળના આ મહાપુરુષની યશ-ગાથા વ્યવસ્થિત પ્રકાશ પામે અને એ ગૌરવભર્યા ઇતિહાસને ઉકેલતાં જૈન જગતની ઉજ્જ્વળ રાષ્ટ્રસેવાનો જનતાને પરિચય થાય, એ માટે 'જગતશેઠ' ની નવલિકા જનતા સમક્ષ મૂકવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરતાં, ભાઇ સુશીલે, છ માસની જેલ-યાત્રા અને તે પછીની નાદુરસ્ત તબીયત વચ્ચે પણ ઉંડા ઉતરીને જાતની ત્વરાએ આ કથાનક તૈયાર કરવામાં જે જહેમત ઉઠાવી છે અને ઐતિહાસિક સાહિત્યની અપૂર્ણતા છતાં પરિશ્રમે આજના [illegible] નવસર્જનમાં જે પ્રાભાવિક સાધન પૂરું પાડ્યું છે તે માટે તેમને અભિનંદન ઘટે છે.

પ્રાભાવિક પુરુષોના જીવન-પ્રસંગોને સંસ્કારી રોચક ભાષામાં તૈયાર કરી 'જૈન' ના વાચકોને ઐતિહાસિક ભેટ આપવાની અમારી ચાલુ પ્રણાલિકા આ પુસ્તકથી વધુ ભર આવે છે, તે માટે હર્ષ વ્યક્ત કરતાં એટલી ઉમેદ રાખીએ કે જગતશેઠની અજબની ટોપી નીચે ઓળખાતા અનાચારો અને માણેકચંદો સાથે જૈન-જગતશેઠની વંશ-વેલને કંઇએ નિસ્બત નથી; એ સ્પષ્ટ વસ્તુ આ સાહિત્ય-મણકો જનતા સમક્ષ, અને પ્રભાવશાળી વૈભવ અને મુસદ્દીગીરીથી બંગાળના ઇતિહાસમાં એક યાદગાર નોંધ લખાવનાર જગતશેઠની યશ-ગાથાને ઉકેલી તેમાંથી નવું ચેતન પ્રાપ્ત કરે.

જૈન ઓફિસ–ભાવનગર
તા. ૧-૩-૧૯૪૧

દેવચંદ.

અનાવશ્યક

[અનાવશ્યક : એટલે બીનજરૂરી. ઘણીવાર વૃધ્ધો, વડીલો અને વધુ સુજ્ઞો ફરિયાદ કરે છે કે આ જમાનામાં હવે 'આવશ્યક' નો કોઇ ભાવ પૂછતું નથી. મને થયું કે આવશ્યકોના ભાવ બેસી જવા હોય તો એકવાર 'અનાવશ્યક' ને એના આસને બેસાડી બાજી અજમાવવાની તક કાં ન આપવી ? "અનાવશ્યક" ધીમે ધીમે બળવાન બને તો "આવશ્યક" નો ગરવ ગાળી દે ! અનાવશ્યકનું એક મોટું સુખ એ કે તે આવશ્યકની જેમ જ હાંચીરી હુકમ ન કરે ! એ બિચારું શરમાળની જેમ એક કોરે સંકોચાઇને બેસી રહે ! વાંચો તોય ઠીક અને ન વાંચો તોય ઠીક. અનાવશ્યક તો છે જ. ભાગ્યયોગે વાચકની નજરે ચડે અને પોતાનાં રૂપ-ગુણથી વાચકને મુગ્ધ કરે તો તે પોતાની લજ્જા, નમ્રતા ને રંજકતાને લીધે કદાચ આવશ્યક કરતાં ય વધુ વ્હાલું થઈ પડે !]

"જગતનૂરીક" લખવાનો વિચાર કર્યો ત્યારે તો "નવલકથા" જ લખાશે એમ માની લીધેલું. અને ઐતિહાસિક આધારને લીધે કથા પણ ઐતિહાસિક જ બનશે એ પણ લગભગ ચોક્કસ હતું. એ બન્નેનો સુભાગ્યે મેળ મળી જાય તો "એક રસભરી ઐતિહાસિક નવલકથા" આપોઆપ બની નીકળે એમાં કંઈ પૂછવાપણું જ ન રહે. "જગતનૂર" ની આ કથા એ રીતે જો કોઈ માસિકમાં ક્રમે ક્રમે લખાને છપાવવી શરૂ કરી હોત અને ઉપર કહ્યા તેવા મનોરથોથી દોરવાયો હોત તો હું કદાચ વાર્તાના મથાળે, હંમેશ સ્થાપિત નિયમ લઈને છપતા વર્ષો લખી નાખત કે :

"જગતશેઠ

(એક રસભરી ઐતિહાસિક નવલકથા)"

અને તંત્રી સાહેબ, મને ખાત્રી છે કે, 'રસભરી' પાસે "અતિ" શબ્દ ઉમેરી "અતિ રસભરી" બનાવી વાંચનારને પદ્ધસર ભ્રમમાં નાખી શકત. પણ મારા ભાગ્યમાં પુસ્તક લખવાનું સર્જયું હશે, અને એટલેથી છૂટકો થવાનો ન હોય તેમ છપાયેલું પુસ્તક વાંચી પાછું પ્રસ્તાવના લખવાનું પણ નિર્માયું હશે; એટલે જ મને મારૂં છપાયેલું પુસ્તક વાંચવાની ફરીથી ફરજ પડી—દરેક લેખક જેમ પોતે પોતાનો સમાલોચક હોય તે દ્રષ્ટિએ વાંચવાની ફરજ પડી, અને મારો મેદ "કમળપત્ર પરના જળબિંદુ" ની જેમ સરી ગયો. ભારે ભવ્ય સ્વપ્ન નીહાળનાર દીન દરિદ્રી સ્વપ્નદ્રષ્ટાની જેમ મને થયું કે આ "જગત્શેઠ" નથી શુદ્ધ ઇતિહાસ કે નથી નરી કથા. અને એ બેમાનું કંઈ ન હોય, છતાં રસભરી ઐતિહાસિક કથા કહેવા જઉં તો બીજીવાર થાણાની બીજી જેલને જ લાયક ગણાઉં ને?

એટલું છતાં મને એક આશ્વાસન મળી રહે છે. "પૃથ્વી વિશાળ છે અને કાળ નિરવધિ છે." ગમે ત્યારે ગમે ત્યાં પણ કોઈક સમાનધર્મી ઉદ્‌ભવશે અને કહેશે કે 'જગત્શેઠ' ના લેખકે ઇતિહાસની સાથે રમત નથી કરી, 'રસ' આણવાની ખાતર મેટર-ઓની મર્યાદા નથી મૂકી! ઐતિહાસિક પ્રસંગોને કથાની ખાતર સહેજ આઘાપાછા કર્યા હશે, પણ ઊંક વિકૃત નથી કર્યા. મારો સમાનધર્મી આટલું કહે તોપણ મારે મન બસ છે. વિરોધી કે વિધર્મીની કોઈ દરકાર નથી રાખતું. તો પછી મારે એકલાએ શા સારૂ રાખવી?

જગત્શેઠ વાંચતાં પહેલાં [illegible] મને એમ [illegible]
"અંગ્રેજી [illegible] તેની [illegible]

હોય ? અને માદ હોય તોપણ જેના પાયે સેંકડો વરસ થયાં ગુલામી ભોગવવી પડતી હોય તેની કથા કાને પડવા દેવી એ પણ પાતક નથી ? " જગતશેઠ " ઈસ્ટ-ઇંડીઆ કંપનીના અંગભૂત બન્યા હતા એમ કહેનારાઓ જગતશેઠને ખરેખર ભારે અન્યાય આપે છે અને એટલું પણ ઉમેરવું જોઇએ કે દરેક ઐતિહાસિક નાયક એના જમાનાથી પર-અતિ પર હોવો જોઇએ એમ માની લેનારાઓ પોતાને વધારે પડતો ન્યાય આપી દે છે. અંગ્રેજો અથવા અંગ્રેજની રાજ્યપદ્ધતિ આપણને આજે અકારી થઈ પડી છે. પણ ઇસ્ટ-ઇંડીયા-કંપનીના સમયનો નવાબી-મોગલાઈ અમલ જેમણે વિચાર્યો છે તેમને તો સોળે સોળ આના ખાત્રી થઇ ચૂકી હશે કે વિધ વિધ રીતે પીડાતી-દળાતી અને મુંઝાતી પ્રજાને, અંગ્રેજ વેપારીઓ-અમલદારો તારણહાર રૂપ જ લાગ્યા હશે. એ વખતે પણ અંગ્રેજ વેપારીઓ કંઇ ઓછા ખેપાની નં હતા. પરંતુ રીબાતી રૈયતે એમનું બ્હારનું રૂપ જ જોયું. બે અનિષ્ટોમાંથી એકની પસંદગી કરવાની અનિવાર્ય ફરજ આવી પડી ત્યારે પ્રજાએ અને પ્રજાના નેતાઓએ અંગ્રેજ વેપારીઓ સામે આંસુભરી આંખે નિહાળ્યું. અંગ્રેજોએ આંસુ લુછયાં તો ખરા, પણ વખત જતાં એમનું શુદ્ધ કે અશુદ્ધ પણ ખરું રૂપ પ્રકટયું-અજાણી બાજુ હતી તે આખ સામે આવી અને હિંદી પ્રજાને થયું કે નદીથી બચવા આપણે 'વાઘ' ના પાંજરામાં ભરાઇ પડયા હતા.

પણ આ ઉપરથી હું જગતશેઠનો બચાવ કરૂં છું એમ કોઇ ન માને. અંગ્રેજોની કુટનીતિનો બચાવ કરી શકું તો જ તેમના કંઇક સહાયક-ઉત્તેજક કે સલાહકાર જણાતા જગતશેઠનો બચાવ કરી શકું. ખરી વાત તો એથી જુદી જ છે, અને હું માનું છું કે 'જગતશેઠ" એક વાર વાંચશે તેને એ સમજાયા વિના નહીં રહે.

છતાં વાચક અને વાર્તા વચ્ચે અંતરાયરૂપે ન ખટકે આવીને ઉભો છું ત્યારે તો કહી જ દઉં કે જગતશેઠ અંગ્રેજોને આમંત્રણ આપવા

નથી ગયા, અથવા તો વેર વાળવાની દુરાશાએ કે રાજપાટ પડાવી લેવાની દુર્બુદ્ધિએ તેમને કદિ નથી પ્રેર્યા. વેપારી તરિકે તેમને અંગ્રેજ પેઢી સાથે સંબંધ હોય એ સ્વાભાવિક છે. આજે પણ અંગ્રેજ અમલદારોના હાથનો મરણતોલ લાઠીમાર બાળકો અને બૈરાંઓ ઉપર પડતો વેપારીઓ જુએ છે, યુવકો અને દેશનેતાઓને કારાવાસની સખત સજાઓ વેઠતા સાંભળે છે અને જગતના એક મહાપુરૂષને કારાવાસની દીવાલો પાછળ ‘ જીવતા દફનાવવા ’ જેવું કરુણ દૃશ્ય સૌનાં દીલને વ્યથિત બનાવે છે; છતાં આ દેશના વેપારીઓ, રાજીખુશીથી અક્કલ-હુશીયારીથી પોતાની મેળે વિલાયત સાથેનો વેપારી સંબંધ તોડી શક્યા છે ? વેપારી સંબંધથી જોડાવા છતાં જગતશેઠે અંગ્રેજ વેપારીઓની ખુશામત નથી કરી. પણ જ્યારે જ્યારે અન્યાય થતો લાગ્યો છે ત્યારે ત્યારે તેમણે સ્પષ્ટ શબ્દોમાં કઠોર સત્ય સંભળાવ્યું છે. સીરાજ [illegible] અંગ્રેજો ઉપર ક્રોધે ભરાયો અને મુર્શીદાબાદ [illegible] નગારાં વાગતાં હતાં ત્યારે બરાબર સીરાજ-ઉદ્-દૌલાની [illegible] જગતશેઠે પણ અંગ્રેજોને લખેલું કે :—

“ તમે જે જોરજુલમ વાપરી કલકત્તા પચાવ[illegible] અને મુગલાઈ સરકારનું અપમાન કર્યું છે તે જોતાં [illegible] તમારી બીજી કંઈ દાનત હોય એમ જણાતું નથી

“ [illegible] સઘળી [illegible] બંધ કરો, તમારી [illegible] [illegible] હું [illegible] [illegible] કરીશ.

“ [illegible]

રહે એ કેમ બને ? તમે જ તમારા મનમાં આ બાબતનો વિચાર કરી જોશો. × × × × તા. ૧૪-૧-૧૭૫૭." *

એટલું જ નહીં, પણ યુદ્ધના અવસરે જગતશેઠોને તેમના સૈન્ય સહિત સિરાજની પાસે અંગ્રેજોની સામે લડાયક મોરચામાં હમેશાં આપણે જોઈએ છીએ.

---

* " × × × You have acted the very reverse part and possesed yourselves of Calcutta by force, after which you have taken and destroyed the City of Hugly, and by all appearances, you seem to have no design but that of fighting. In what manner, then, can I introduce an application for accomodating matters between Nabob and you ? What your intentions are it is impossible to find out by these acts of hostility.

"Put a stop to this conduct and let me know what your demands are, You may then depend upon it. I will use *my interest* with the Nabob to finish these troubles, *How* can you expect that the Nabob will *pass* by or over look your conduct in *pretending* to take up arms against the princes or Subah *of* the country. Weigh this within *yourself.*" 14-1-17[illegible]7

—Indian Records Series, Bengal-in 1756-57

જુનાં દફતરો અને કાગળોમાંથી, ઝીણી તપાસ કરીએ, તો આવા અનેક પુરાવા મળી આવે. પણ વળી પાછું મનમાં એમ થાય છે કે જગતશેઠનો આટલો ય બચાવ શા સારુ કરવો? જે સમયે દિલ્હીના મોટા શહેનશાહથી માંડી નાનામાં નાનો જમાદાર, લોભ કે લાલચનો માર્યો કંપની સરકારની સોડમાં ભરાતો હોય તે વખતે કદાચ જગતશેઠ જેવા બે–ચાર પુરુષો અને રાણી ભવાની જેવી એકાદ દેવી, એ ચેપથી પોતાની જાતને થોડી બચાવી શકયા હોય તો પણ શું થયું? એમ ન બને કે આજે અત્યારના રાજશાસન સામે હું અને તમે અસંતુષ્ટ બન્યાં છીએ એને લીધે જગતશેઠ પણ આપણી અત્યારની નજરે આપણા જેવા જ આપણને ગમતા હોય? ધારો કે એમ હોય અને ધારો કે કેટલાકોએ ઉતાવળમાં કહી નાખ્યું છે તેમ જગતશેઠ અંગ્રેજ રાજ્યસ્થાપનામાં ભાગીદાર હોય; તો એટલું ચોકસ કે જગતશેઠ વસ્તુતઃ આ તરફે નહીં અને પેલી તરફે નહીં–ક્યાંઇક મધ્યમાં હોવા જોઇએ. અમારા માણસના સાદા–સીધા તોડ જેવું તે. નથી થતું?

દુનિયામાં બધા આપણા જેવા વિચારના નથી હોતા. કેટલાક એવા પણ હશે કે જેને આ બધી રાજનીતિની છણાવટ, નકામી કડાકૂટ લાગશે. કેટલાક તો મુસલમાની નામોની પરંપરા જોઈને જ કહી દેશે કે આ. તે કેવી જગતશેઠની કથા છે કે [illegible] ને [illegible] જ બધી [illegible] છે? આવી બધી નકામી [illegible] [illegible] કે [illegible] જગતશેઠ તે [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

ફળની અવસ્થામાં–જન્મ્યા એમાં કોઇ શું કરે ? વૈરાગ્યને બદલે વ્યૂહરચના અને વિમાનને બદલે વહાણ ન આવે તો પછી પંચમકાલ શા કામનો ?

છતાં જગતશેઠે મંદિરો બંધાવ્યાં છે, સંઘ કાઢ્યા છે અને તીર્થના ખાસ હક્ક મેળવી જૈન શાસનની અમૂલ્ય સેવા બજાવી છે.

અનાવશ્યક વસ્તુઓના પ્રદર્શનમાં બીજી પણ એક–બે વાત ઉમેરું :

જગતશેઠ એ કોઈ એક વ્યક્તિનું નામ નથી. એ એક બાદશાહી પદવી છે અને તે લગભગ એક સૈકા સુધી પેઢી દર પેઢી ઉતરતી આવી છે, એટલે આ પુસ્તકમાં એક નાયકને બદલે અધિક નાયક જોવામાં આવે તો કોઇ આશ્ચર્ય ન પામે.

જગતશેઠ અને અમીચંદ વચ્ચેનો ભેદ પણ આ કથાનકમાં એક સ્થળે ખુલ્લો કર્યો છે કેટલેક સ્થળે ઈતિહાસ-લેખકોએ પરસ્પર વિરોધી વિગતો નોંધી છે. કોઇએ અમીચંદને જગતશેઠનો સંબંધી, કોઇએ તેને જગતશેઠનો આડતીયો, કોઇએ તેને ભારે વૈભવશાળી, કોઇએ મ્હોટા કીનાખોર તથા હરામખોર તરિકે ચીતર્યો છે. પણ જગતશેઠ અને અમીચંદના વ્યક્તિત્વ વચ્ચે એક મહાસાગર જેટલું અંતર હતું. આ બધું એક યા બીજી રીતે આ પુસ્તકમાં તો કહ્યું છે, પણ પુનરૂક્તિ ન કરું તો અનાવશ્યક નામ શી રીતે શોભે ?

પ્રસ્તાવનાને અંતે જે જે ગ્રંથોના આધાર લીધા હોય તેમનો આભાર માનવાની એક શિષ્ટ પરંપરા ચાલે છે. જગતશેઠ વિષે અંગ્રેજ અમલદારોએ, ફ્રેંચ પ્રવાસીઓએ અને મુસલમાન તવારીખ–નવેશોએ ઘણું છપાયું પણું ઘણું લખ્યું છે. એક તો એ બધાના ગ્રંથોના આધાર આપવા–પાછા એમના ભલભાઇઓને વગોવવા અને ઉપર જતા તેમનો આભાર માનવો એ કેટલું વિચિત્ર છે ? પણ મને તો

એક બીજો તર્ક આવે છે: એમણે કંઈ મારા માટે થોડું જ લખ્યું છે ? મારે એમનો આભાર શા સારૂ માનવો ? અને માનું તો પણ જે સાદ સંભળાય નહીં તેની કીમ્મત કેટલી ? અરણ્યરૂદનથી કંટાળીને તો દીદીઓ યુદ્ધના મેદાને પડયા છે. અરણ્યરૂદનનો પુનરુદ્ધાર ભલે બે દિવસ મ્હોડો થાય !

છતા છેક અકૃતજ્ઞી ન ગણાઉં એટલા માટે જે જે મહાશયે મને જગતશેઠ સંબંધી સાહિત્ય પૂરૂં પાડયું અથવા સૂચવ્યું તેમની ઉદારતા હું ભૂલવા માગું તો પણ ભૂલી શકાય એવી વસ્તુ નથી, એટલું કહી દઉં

લૂંટારા પાછળ પડયા હોય અને ભારે શરીરવાળો શરાફ જેટલા જોરથી ભાગે તેટલી જ ઉતાવળથી આ પુસ્તક પુરૂં કર્યું છે, એટલે ભૂલચૂકની માફી માગવાનું મન થાય છે. પણ પાછો વિચાર આવે છે કે મેં કેટલાને માફી આપી છે કે હું મને પોતાને એવી માફીનો અધિકારી સમજું ? મને ખાત્રી છે કે કોઈ વાચકે હજી સુધી એવી માફી આપી નથી અને તેની સાથે વધારે સારી ખાત્રી તો એ છે કે માફી નહીં આપનાર પાસે પણ એવી કંઈ સત્તા બાકી નથી કે નિવેદન અનાદર બદલ તકસીરદાર ઠરાવી શકે. અને જેની પાસે દંડ કરવાની કંઈ સત્તા નથી તેની માફી માગીએ તો પણ શું ? અને માગ્યા છતાં ન મળે તો પણ શું ? પરંતુ વિવેક એ તો શોભા ગણાતી હોય તો બાકરીના ગળે લટકતા આંચળની જેમ એવી માફી માગવામાં મને ખાસ વાંધો નથી.

મુ. [illegible]
તા. ૨૬-૨-૩૧

સુશીલ

જગત-શેઠ

(૧)

નવકાર મંત્રનું સ્મરણ કરતો હીરાનંદ ઘરની બ્હાર નીકળ્યો. પંચ પરમેષ્ઠીનાં ધ્યાન તથા સ્મરણથી આત્મા નિર્મળ બને છે એમ તે જાણતો હતો. પણ આજ તો આત્મા કરતાં પેટનો નિભાવ એ તેને મન વધુ અગત્યનો વિષય હતો. સ્વર્ગનાં સુખ ઘણીવાર તેણે વ્યાખ્યાનોમા સાંભળ્યા હતાં. પણ વર્તમાન જીવનનાં દુઃખ દારિદ્ર્ય અને અપમાનથી કેમ રીતે બચવું એ તેને ન્હોતું સમજાતું. નવકાર મંત્રના સ્મરણથી દુઃખમાત્ર દૂર થાય છે, વિઘ્નો બધા ટળી જાય છે અને અણધારી રીતે દેવતાઓ ધન-ધાન્યવડે આવાસ ઉભરાવે છે એમ તે શ્રદ્ધાપૂર્વક માનતો.

નાગોરનો મઠ વટાવી એક જીર્ણ મંદિરની પાસે આવી ઉભો રહ્યો. સાંઝ પડી ગઈ હતી. દિવસે પણ આ સ્થાન ભયંકર ભાસતું. સંધ્યાના આછા તેજમાં હીરાનંદે આસપાસ નીહાળ્યું. મંદિરના સંબંધમાં ભૂત-વ્યંતરની ચાલતી કેટલ વાર્તાઓનું સ્મરણ થતાં તે જરા ચમક્યો. એકે એક વૃક્ષમાં વ્યંતરનો વાસ હોય અને ભાંગલા મંદિરના છુટા છવાયા પત્થરો જાણે હમણાં જ ભૂતાવળનું રૂપ ધરી ભયંકર નૃત્યલીલા આદરશે એવી કલ્પનામાં તણાયો.

કેટલીક વારે તેને પોતાની સ્થિતિનું ભાન થયું. મૃત્યુનો ભય તો નાગોરમાં મૂકીને જ નીકળ્યો હતો. જીવનમાં એવું શું સુખ હતું કે મૃત્યુથી ભય પામે ? માત્ર એક જ ચિંતા તેને વ્યથા આપી રહી હતી. પોતે નિર્ધન હોવા છતાં લક્ષાધિપતિને પણ શરમાવે એવી મનોરથસૃષ્ટિમાં તે અહોનિશ વસતો. સ્વપ્નસૃષ્ટિનો જ એ એક શહેરી હતો. શેઠની વાણોતરી કરતી વખતે પણ તે સ્વપ્નલોકની દુનિયામા વિહરતો. અઢળક ધન અને અનન્ય અધિકાર ક્યાંઈક પોતાની રાહ જોતાં હશે એમ તે માનતો. અકાળ મૃત્યુ આવીને આ આખી સ્વપ્નસૃષ્ટિ ભાંગી નાખે, એ કલ્પના તેને સહન કરવા પણ અસહ્ય લાગતી.

[illegible] થાકનો [illegible] તે એક પથ્થર ઉપર બેઠો. ફરી ફરીને [illegible] પદના એકેએ [illegible] વિનાશ કરનાર, સં[illegible] તેનું સંપૂર્ણ હૃદય [illegible] ચિંતાગ્નિ રોકાઈ રહ્યું

[illegible] અસ્વસ્થ બન્યો, [illegible] મનોબળ તે [illegible] ભૂત પ્રેતનો ભય દૂર થયો. પણ ભય દૂર થતાં જ તેને પોતાની [illegible] સ્થિતિ યાદ આ

તે ગરીબ હતો. નાગોરના અસંખ્ય ધનિકોની વચ્ચે કેવળ
કે પોતાને જ નિર્માયો હતો અને સમૂચ્છિમ જન્તુની પેઠે
ચી; ઘડીભર જીવી, પાછો અગમ્ય ભવલીલામાં ભળી જવાનો
તો એ બધું યાદ આવ્યું. આટલા બધા ધનિકોમાં પોતે
કલો આટલો ગરીબ અને પરાધીન કેમ જન્મ્યો ! આસ-
પાસના આ શ્રીમંતો, અધિકારીઓ અને વેપારીઓ કરતાં પોતે
ઓછો ઉદ્યોગી, ઓછો ભણેલો, કે ઓછી અક્કલવાળો હતો !
ભાગ્યની આવી ક્રૂર મશ્કરી સામે તેને તિરસ્કાર છૂટ્યો.
નાગોરીઓનાં ચરણ નીચે છુંદાઈ મરવું તે કરતાં, દૂરના કોઈ
દેશમાં જઈ માણસની માફક જીવવાની તેની અભિલાષા વધુ
તીવ્ર બની. પણ જેની પાસે ઝેર ઘોળી પીવાને માટે રાતી પાઈ
ન હોય તે આવું સાહસ શી રીતે કરી શકે ?

નિરાશામાં ડૂબેલો હીરાનંદ ક્યાંય સુધી ત્યાં ને ત્યાં જ
બેસી રહ્યો. રાત્રીનો અધિકાર જામતો ચાલ્યો. આકાશમાં
ક્રમે ક્રમે ઝીણા તારાઓ હીરાનંદ તરફ મીટ માંડી રહ્યા. ભય
અને શાંતિનું મિશ્રણ ઘોળાઈ રહ્યું.

હીરાનંદની આંખમાં ઊંઘ ન હતી. તે ઊંઘવા માટે આ
તરફ મકાન આવ્યો ન હતો. એટલું છતાં વંટોળે આવી
તેની ઉપર પોતાનો કાબૂ જમાવ્યો. જો આ બધું એમ ને
એમ ચાલ્યું હોત તો હીરાનંદ કદાચ ત્યાં ને ત્યાં જ આખી
રાત વીતાવી દેત; પણ આમ્રદેવી આજે એક પાટો ઉઘાડવા
માગતી હતી. હીરાનંદ સૂતો રહે એ તેને મંજૂર ન હતું.
આ આખી યે ક્રીડામાં હીરાનંદ મુખ્ય નાયક હતો. તેથી જ
તેને નાગોરની જંજાળમાંથી ખસેડી અહીં સુધી બોલાવવામાં
આવ્યો હતો. હીરાનંદને પોતાને તો એ વાતની કંઈ જ ખબર
ન હતી. સ્વપ્નસૃષ્ટિમાં વસતો એ અજ્ઞાન નાગોરી ભલે એમ

અને કે પોતે ભણ્યો [illegible] આ [illegible] ખેંચાઈ આવ્યો છે. [illegible] એમાં [illegible] ગૂઢ સંકેત હતો.

[illegible] આર્તનાદ સાંભળીને [illegible] પણ પહીનો [illegible] ગુલામની [illegible]

[illegible]

[illegible]

રસ્તેજ આધે જતાં એક ન્હાની શી ઝુંપડીમાં દીપકનો ઘ દેખાયો. હીરાનંદ જીંદગીમાં પહેલી જ વાર ગામની બ્હાર ત્યો હતો. અરણ્યમાં માણસો વસી શકે એ તેની બુદ્ધિને મ્ય હતું. છેક નજીક આવતાં કોઇ એક મુમુર્ષુનો સ્પષ્ટ સંભળાયો. મધ્યરાત્રીએ આ એકાંત ઝુંપડીમાં કેવી ભેદ-। લીલા ખેલાઈ રહી હશે તેનો વિચાર આવતાં, તેના ળે પ્રસ્વેદનાં બિંદુ બાઝયાં. લુંટનો માલ વહેંચતાં ઘણીવાર ટારાઓ પરસ્પરમાં કાપાકાપી ચલાવે છે એવી વાતો તેણે તે બેસી સાંભળી હતી. એવો જ કોઈ પ્રકાર અત્યારે આ ળે ચાલી રહ્યો હોય તો પોતે શું કરે ? તેની ચાલ ધીમી L પાછા ફરવાનો વિચાર આવ્યો અને ઉડી ગયો. સંકોચાતો, તો તે ઝુંપડી તરફ ધકેલાયો.

ઝુંપડીનું બારણું અર્ધું ખુલ્લું હતું. દીવા પ્રકાશમાં રહ્યું જોઈ શકાય તે ઉપરથી ઝુંપડી પ્રાય: નિર્જન હોય મ લાગ્યું. પણ દીવાનો પ્રકાશ, ઝુંપડીની આસપાસની સ્વચ્છતા, અને બીજાં કેટલાંક ચિન્હો જોતાં ઝુંપડીમાં મનુ-નો વાસ હોય એવો નિર્ણય બાંધ્યો. પહેલાં જે આર્તસ્વર ભળાતા હતા અને જેને લીધે હીરાનંદ આ તરફ આકર્ષાઇ માવ્યો હતો તે સ્વર સંભળાતા લગભગ બંધ પડયા હતા. ધિ કાન માંડીને સાંભળ્યું તો શય્યામાં સૂતેલો એક પુરૂષ ઘંન નિશ્વાસ લઇ રહ્યો હતો. હીરાનંદનો ભય દૂર થયો. ે ધીમે ધીમે પેલા પુરૂષ પાસે આવ્યો.

એ પુરૂષ કોણ હતો ? હીરાનંદ તેને ઓળખી શકયો નહીં. દીપકનો પ્રકાશ પણ પુરૂષને બરાબર ઓળખવામાં પુરી મદદ આપી શકે તેમ ન હતું. દીપકનું તેલ ખુટયું હતું.

[illegible] પ્રાણનો જીવનદીપ પણ ઓલા-વાની [illegible]

[illegible] હીરાનંદ [illegible] મુમુર્ષુના માથા પાસે બેઠો. તેના કપાળ ઉપર હાથ [illegible] આંખ ઉઘાડીને નવા આગ-ન્તુકને ઓળખવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેમાં તે નિષ્ફળ નીવ-ડ્યો. થોડી વાર સુધી [illegible] એક ધ્યાન સામે જોઇ રહ્યા અંતે મુમુર્ષુએ એક [illegible] નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને જાણે પોતાની છેલ્લી ઇચ્છા વ્યક્ત કરતો હોય તેમ કહ્યું:—" ઠીક થયું, તમે વખતસર જ આવી પહોંચ્યા..." ઝુંપડીના એક ખુણા તરફ ઇસારો કરી " [illegible] " એથી વધુ કાંઇ તેનાથી બોલી શકાયું નહીં.

વૃધ્ધે આંખો મીંચી લીધી. હીરાનંદ ત્યાંથી ઉઠીને મુમુર્ષુના પગ પાસે બેઠો. પોતાનો કોઇ ઉપકારક હોય એ શ્રદ્ધાથી તે તેની સેવા કરવા લાગ્યો.

પ્રાતઃકાળ થતાં પહેલાં વૃધ્ધે એક-બે વાર હીરાનંદ સામે જોઇ, કંઇક બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ હવે તો તે છેલ્લી ઘડીઓ ગણાઇ રહી હતી. હીરાનંદે પણ મુમુર્ષુની છેલ્લી સેવા કરવામાં લગીરે સંકોચ ન કર્યો.

જનશૂન્ય અરણ્યમાં આશ્રમ બાંધી રહેલો આ વૃદ્ધ પુરુષ કોણ હશે તે જાણવાને હીરાનંદ ઘણો આતુર હતો. પણ પ્રાતઃકાળ થતાં સુધીમાં વૃદ્ધ ઉપરાઉપરી નિઃશ્વાસને લીધે કંઇ બોલી શક્યો નહીં. તેની જીજ્ઞાસા અતૃપ્ત જ રહી. મુમુર્ષુ પોતાના જીર્ણ કલેવરને તજી પરલોકની યાત્રા કરવા ચાલી નીકળ્યો. હીરાનંદે પૂજ્યભાવે ઝુંપડીની પાસે જ તેની દેહ-ક્રિયા પૂરી કરી.

(૨)

" મને લાગે છે કે હવે આપણે ઢાકાની ભૂમિનો મોહ ાડી દેવો પડશે. ઢાકા આજે મનુષ્યરહિત બનતું જાય છે. વાબના દરબારમાં અને દરબારની બહાર એક એક માણસને જોઉં છું ને મને વાઘ, વરુ, રીંછ કે ચિત્તાનું સ્મરણ થઈ આવે છે. એ નરદેહધારી પશુ ક્યારે વિકરાળ બની, અચાનક ચાપો ારશે તે કંઈ કહી શકાય નહીં."

માણેકચંદે બંગાળની રાજધાની ઢાકાની તાત્કાલિક સ્થિતિનું ચિત્ર દોરતાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. તેની સામે બંગાળનો દીવાન મુર્શિદ–કુલી–ખાં નજર નીચી રાખી નિરાંતે બેઠો હતો. બહારથી તે જેટલો સ્વસ્થ હતો તેટલો જ અંતરમાં ઉદ્વિગ્ન હતો. માણેકચંદ શેઠની સલાહને આજ્ઞારૂપ માનવાને તે ટેવાયેલો હતો. બન્ને જણા આજે પોતાનો ભવિષ્યનો ક્રમ નક્કી કરવા, ભાગીરથીના તીરે આવેલા માણેકચંદ શેઠના વિશાળ પ્રસાદભુવનમાં એકઠા મળ્યા હતા. બન્ને જણ બંગાળની આજની ખટપટ અને કાવાદાવાથી કંટાળ્યા હતા. દિલ્હીના ડૂબતા સિંહાસને તેમને પણ અસ્થિર બનાવી દીધા હતા. બન્ને ઉપર ભાગ્યદેવીની એકધારી કૃપા વરસતી. એક લક્ષ્મીનો લાડકવાયો હતો, તો બીજો સત્તા અને અધિકારની મૂર્તિરૂપ હતો.

હૈદ્રાબાદના મુખ્ય દિવાન તરીકે મુર્શિદ-કુલી-ખાંએ જે કુશળતા અને સાહસ બતાવ્યાં હતાં તેને લીધે દિલ્હીના શહેનશાહ ઔરંગઝેબે તેને બંગાળનો દિવાન નીમ્યો હતો. અઝીમુશ્શાન એ વખતે બંગાળનો નવાબ હતો. નવાબ અને મુર્શિદ-કુલી-ખાં વચ્ચે વારંવાર વિચારભેદ થતો.

કોણ જાણે કેમ, પણ મુર્શિદ-કુલી-ખાંએ ઢાકામાં આવતાં જ માણેકચંદ શેઠનું ઉદાર અને સ્નેહાળ અંતર પરખી લીધું. નવાબના અસંખ્ય દરબારીઓ વચ્ચે માણેકચંદ અને મુર્શિદ-કુલી-ખાં જુદા તરી આવતા. રંગરાગ અને આમોદ-પ્રમોદના તરંગો વચ્ચે પણ તેઓ નિર્લેપ રહી શકતા. આમોદ-પ્રમોદની [illegible] દેખાતા મોહક પ્રવાહો નીચે-ઊંડે તળીયે કાવતરાં, [illegible] અને ખટપટ પોતાની ભૂમિકા તૈયાર કરી રહ્યાં હતાં [illegible] અધિકારીનું ખૂન એ વખતે મામુલી વાત મનાતી [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ાન હોય કે મુર્શિદ–ખાં હોય એ બધું સરખું જ છે."
ર્શિદ–કુલી–ખાંની મુસદ્દી આંખ અસ્વાભાવિક આવેશથી વધુ
સ્વી બની. માણેકચંદ શેઠ એનો અર્થ સમજી ગયા.

"નવાબનું નામ–નીશાન મીટાવી દેવું એ તમારા જેવા
કરી માણસને રમત જેવું છે. પણ એકવાર તેનાં પરિ-
ામનો વિચાર કરો. નવાબની ગાદી પડાવ્યા પછી તે સહી-
સામત રાખી શકશો ? હિ ઉગ્રે ભારતવર્ષના ઉત્તર, દક્ષિણ
દેશોમાંથી જે સમાચારો મળે છે તેજ શું એમ બતાવવાને
સ નથી કે એક મ્હોટો ધરતીકંપ ચાલી રહ્યો છે ?"

"એ ધરતીકંપની અસરમાંથી તમે કે હું થોડા જ મુક્ત
ઈ શકવાના હતા ? ઓછામાં ઓછી હાનિ અને વધારેમાં
ધારે લાભ મળતો હોય તો પછી શા માટે ન મેળવી લેવો ?
મને તમે કહો છો તેમ નવાબના દરબારમાં અને બ્હાર પણ
વળ નરપશુઓ જ વસે છે. મારો એક જ ઉગ્ર દ્રષ્ટિપાત અને
આ તલવાર શું તેમના માટે બસ નથી ?"

માણેકચંદ શેઠ મુર્શિદ–કુલી–ખાંનો રાજલોભ જોઈ શક્યા.
અને હેમા થોડા વર્ષો થયાં બંગાળની ગાદી માટે જે જાનનો
જુગાર ખેલાતો હતો તે જોતાં માણેકચંદ શેઠને માટે આ વાત
તદ્દન નવીન કે આશ્ચર્યજનક ન હતી. દરેકે દરેક મુસલમાન
સરદાર, પોતાને શહેનશાહનો સમોવડીયો સમજે છે અને તક
મળતાં કોઈ પણ પ્રાંત કે પ્રગણું ગળી જવા માગે છે એ
બધી ઉપાધી રમત હતી. બાદશાહ ઔરંગઝેબનો માનીતો
અને તેનીજ રાજનીતિમાં ઉછરેલો મુર્શિદ–કુલી–ખા જેવો
દિવાન તલવારના જોરે બંગાળની ગાદી પચાવી પાડવા તૈયાર
થાય એ માણેકચંદ શેઠને બહુ સ્વાભાવિક લાગ્યું.

પણ માણેકચંદે અત્યાર પહેલાં બંગાળની આસમાની સુલતાની જોઇ હતી. તેમણે નાટકના પાત્રોની જેમ નવાબો, વજીરો, દિવાનો અને સરદારોને ચડતા પડતા તથા તરફડી મરતા નીહાળ્યા હતા. મુર્શિદ-કુલી-ખાં જેવો બુદ્ધિશાળી અને વીર પુરુષ એ રમતનો ભોગ ન બને, ક્ષણિક આવેશમાં આવી જઇ અકાર્ય ન કરી બેસે એ તેને જોવાનું હતું. મુર્શિદ-કુલી-ખાં કદાચ બંગાળનો ઉદ્ધાર કરે, અને તોફાની પવનમાંથી રાજતંત્રને બચાવે એવી તેમને આશા હતી. તલવારના ઝટકે ગુંચવાયેલું કોકડું ન ઉકલે એ જ વાત માણેકચંદ શેઠ મુર્શિદ-કુલી-ખાંને આજે સમજાવવા માગતા હતા.

[illegible] નામનો પણ નવાબ તો જોશે જ. એ [illegible] કે એનો બાપ હો, ગમે તે હો. જ્ય [illegible] પાસે છે અને મારે ત્યાં બંગાળનુ મહેસુ[illegible]ની આપણે બીજી ચિંતા જ શા [illegible] મોહ મૂકો અને જુઓ [illegible] મુર્શિદ-કુલી-ખાંના અખં[illegible] [illegible] છે કે નહીં? જ્ય [illegible] શું અશક્ય છે?'

[illegible]

[illegible]

માણેકચંદ [illegible]

[illegible]

માણેકચંદ શેઠ [illegible]

૧૦ [illegible]

પરો; પરંતુ બીજી જ ક્ષણે મુર્શિદ-કુલી-ખાં જાણે દુ:ખના કોઇ દરીયામાં ડૂબી જતો હોય એવો દેખાયો. શેઠે તેની આવી સ્થિતિ ઘણીવાર અનુભવી હતી. તેના મ્હોં ઉપરના ક્ષણે ક્ષણે પલટાતા રંગોનો તેણે એક રીતે અભ્યાસ કરી લીધો હતો. અને તે ઉપરથી તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે મુર્શિદ-કુલી-ખાં જેવા વીર સત્વના પુરૂષના હૃદયમાં કોઈ એક ઠેકાણે શલ્ય ખૂંચે છે.

"જુઓ, મુર્શિદ-કુલી-ખાંનું માનીતું મુર્શિદાબાદ એક દિવસ બંગાળની રાજધાની બનશે, ગંગાને તીરે એક ટંકશાળ ઉભી થશે. અંગ્રેજો, ફ્રેંચો અને ડચ લોકો પણ તમને કુર્નીશ કરતા તમારા પગ પાસે ખડા રહેશે અને દિલ્હીનો શહેનશાહ તો બીચારો પૈસાનો જ ભૂખ્યો છે. તેને દર વરસે મહેસુલના એક કરોડ ને ત્રીસ લાખ રૂપીયા મોકલું છું તેને બદલે બે કરોડ મોકલીશ અને કહીશ કે મુર્શિદ-કુલી-ખાંના જ પ્રતાપે બંગાળની સમૃદ્ધિ દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. આટલું થાય તો પછી નવાબીની મૃગતૃષ્ણા તમને શા સારૂ જોઇએ !" માણેકચંદ શેઠે મુર્શિદ-કુલી-ખાંના ઉત્સાહમાં નવું ચેતન પ્રકટાવ્યું. નવાબ કરતાં પણ પોતે દશગણો મહાન્ છે. માણેકચંદ શેઠની બુદ્ધિ તથા કંપનિની સહાય હોય તો દિલ્હીનો તાજ પણ માથે મૂકી શકાય એવી મનોરમ મનોરથસૃષ્ટિ તેના ચક્ષુ આગળ ખડી થઇ.

માણેકચંદ શેઠની શક્તિ ઉપર મુર્શિદ-કુલી-ખાને પ્રથમથી જ વિશ્વાસ હતો. તેમની સત્યપરાયણતા અને સાહસિકતા પણ તેનાથી અજાણી ન હતી. નવાબના આખા દરબારમાં આ જ એક માણસ છે એમ તે શ્રદ્ધાથી માનતો. તે જ દિવસે બન્નેએ ઢાકાની પ્રપંચી રંગભૂમિ તજી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. ઢાકાવાસી કોઇ એ ફેરફારનો અર્થ સમજી શક્યું નહીં.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

માણેકચંદ શેઠની યોજના ફળી. ઢાંકાને બદલે મુર્શિદાબાદ બંગાળની રાજધાની બન્યું. અજીમુસ્શાન માત્ર નામનો જ નવાબ રહ્યો. મુર્શિદ-કુલી-ખાં અને માણેકચંદને બંગાળ, બિહાર અને ઓરીસાની પ્રજાએ વિના અભિષેકે સર્વોપરી સત્તાધિકારી સ્થાપ્યા. જાગીરદારોના ખેડુતો ઉપરના જુલમો ઓછા થતા ચાલ્યા. પૈસાની ખાતર ગરીબ રૈયત ઉપર ગુજરતા અત્યાચારો માણેકચંદ શેઠ પોતે જાતે દૂર કરવા લાગ્યા.

પણ આ સ્થિતિ લાંબો વખત ન ટકી. જ્યાં ચોતરફ દાવાનળ સળગી રહ્યો હોય ત્યાં આ બે અધિકારીઓ શું કરી શકે? અંગ્રેજો, ફ્રેંચો, વલંદાઓ અને સત્તાલોલુપી મુસલમાનો તથા હિંદુઓ બંગાળનું જળોની જેમ લોહી ચૂસતા હતા. શરૂઆતમાં મુર્શિદ-કુલી-ખાંએ માણેકચંદ શેઠને, બંગાળની સ્થિતિ સુધારવામાં પૂરતો સાથ આપ્યો. પણ અંતે તે કંટાળ્યો. તેની નજર આગળ અંધકાર તરી રહ્યો. તે સમજ્યો કે જ્યાં સુધી દિલ્હીની શહેનશાહત સ્થિર ન થાય, વલંદા વેપારીઓ રૂપી ગીધના ટોળા ન ટળે ત્યાં સુધી બંગાળનું રાજતંત્ર નખશીખ ન સુધરે. બે-ચાર અહીં તહીં થીગડાં મારવાથી થોડો સંતોષ કદાચ મેળવી શકાય, પણ એમાં જે શક્તિનો વ્યય થાય છે ૧૩
તેની સરખામણીમાં એ સંતોષની કંઈ વધુ કીમત ન અંકાય.

આ નિરાશાનું એક બીજું પણ કારણ હતું. મુર્શિદ-કુલી-ખાં અપુત્રક હતો. બંગાળને બચાવ્યા પછી, બંગાળની સમૃદ્ધ અને રસાળ ભૂમિનો અધિકારી કોણ ? એ ચિંતા તેને નિરુત્સાહ બનાવી દેતી. માતૃભૂમિ જેવી કોઇ વસ્તુ તેની કલ્પનામાં આવી શકે તેમ ન હતું. તે મુસલમાન હતો એટલે જ માતૃભૂમિની ચિંતાથી વિમુખ રહેતો એમ માનવાનું પણ કંઈ કારણ નથી. તે જન્મથી જ વિચિત્ર સંયોગોમાં ઉછર્યો. તેને જેમ ભવિષ્યકાળ અંધકારમય લાગતો તેમ ભૂતકાળ એટલો જ અગમ્ય અને તિમિરાચ્છાદિત ભાસતો.

કેટલીકવાર તે માણેકચંદ શેઠની સાથે વાત કરતાં અન્યમનસ્ક બની જતો. ભવિષ્યની કલ્પના કરતાં ઉષ્ણ નિઃશ્વાસ મૂકતો. દીલનું દર્દ તે કોઇની પાસે ખુલ્લું કરી શકતો નહીં. માણેકચંદ પણ એ વિષે સીધો સવાલ પૂછવા જેટલી હિમ્મત કરી શકતા નહીં.

અંગ્રેજ ઇતિહાસકારોએ તેને બીજા ટોડરમલ્લના વિશેષણથી વધાવ્યો છે. માણેકચંદ શેઠની અદૃશ્ય શકિત અને બુદ્ધિ તેમાં મુખ્ય ભાગ ભજવી રહી હતી. મહેસુલી વહીવટ સર્વને અનુકૂળ તથા સુખરૂપ બને તે સારૂ માણેકચંદ શેઠની સલાહ પ્રમાણે મુર્શિદ-કુલી-ખાંએ બંગાળને જૂદા જૂદા ભાગોમાં વહેંચી નાખ્યું હતું. હિંદુ તથા મુસલમાનના ભેદ લગભગ ભુંસાઇ ગયા હતા. યોગ્યતા અને ક્ષમતાનો જ આદર થતો હતો.

આગ્રા અને દિલ્હીમાં જ્યારે રાજ્યક્રાંતિ જોસભેર ચાલતી હતી તે વખતે બંગાળ ને બિહાર મુર્શિદ-કુલી-ખાંની ક્ષમતાને પ્રતાપે જ લગભગ સ્વસ્થ રહી શક્યા. અંગ્રેજ વેપારીઓ તે વખતે કુટીલ નીતિને અવલંબી કર્ણાટક, મદ્રાસ અને સુરત

રિમાં કોઠીઓ સ્થાપી, ભૂમિનો કબજો લઈ રહ્યા હતા તે તે માત્ર મુર્શિદ-કુલી-ખાંએ પોતાના બાહુબળે તેમને ગાળની બહાર રાખ્યા.

એટલામાં ફેરૂખસીઅર અણુધાર્યો દિલ્હીના તખ્ત ઉપર ચી બેઠો. બહાદુરશાહનો પુત્ર જહાંદારશાહ, જે ગાદીનો રસ હતો તેનું ખૂન થયું. મોગલ-સામ્રાજ્યનો સૂર્ય અસ્તા-ચે ઢળતો હતો તે વધુ વેગથી નીચે ખેંચાતો ચાલ્યો. સૈયદ ાઈઓ પણ સામ્રાજ્યને તળીયે લઇ જવામાં પોતાનો પાપ-ાર વધારી રહ્યા, એ ભાઇઓને લીધે મોગલ સલ્તનતની માસપાસ પ્રપંચજાળ પથરાઇ.

બાદશાહ ફેરૂખસીયર એક રાજપુત કન્યાને પરણવા માગતો હતો. પણ લગ્નને આગલે દિવસે જ તે બીમાર થયો. કોઇ રાજ્યવૈદ્ય એ રોગ મટાડી શક્યું નહીં. ફેરૂખસીયરે દિલ્હીના તખ્ત ઉપર ભાગ્યે જ એક વરસ વીતાવ્યું હશે ત્યાં તો યમનો સંદેશ તેણે સાંભળ્યો. લગ્નની પળોમાં મૃત્યુની કરાળ પાંખ ઉપર બેસી ઉડી જવાનું કોને દીલ થાય? સ્વા-સ્થ્યની ખાતર તે પોતાનું સર્વસ્વ આપી દેવા તૈયાર હતો. એટલામાં અંગ્રેજી કંપનીનો હેમીલ્ટન નામનો એક હકીમ બાદશાહને ભેટ્યો. તેણે ફેરૂખસીયરને પથારીમાંથી હરતો-ફરતો કર્યો. હેમીલ્ટને પોતાની મહેનતના બદલામાં બંગાળના નદી કીનારેના થોડા ગામ ઇનામ રૂપે માગ્યા. રાજપૂત કન્યાના રૂપથી ઉન્મત્ત બનેલો અને નવા જીવનના કેફમાં આંધળો બનેલો શહેનશાહ, હેમીલ્ટનને કોરા કાગળ ઉપર સહી આપવા તૈયાર થયો. તેણે ગંગાના કીનારા ઉપર આવેલાં દસ-દસ ગાઉ સુધીના વિસ્તારવાળા ચાલીસ પરગણાં અંગ્રેજ ોઠીને સોંપવા બંગાળના દિવાન મુર્શિદ-કુલી-ખાંને ફરમાવ્યું.

અંગ્રેજ-ફ્રેંચ અને વલંદા વ્યાપારીઓનાં તરકટો કોઈથી છુપા રહી શક્યાં ન હતાં. મુર્શિદ-કુલી-ખાં અને માણેકચંદ શેઠ જેવા કુશળ પુરુષો તો એમની દરેક રમતનું રહસ્ય પામી ગયા હતા. બંગાળ વ્યવસ્થિત થાય તે પહેલાં જ કંપની રૂપી અજગરના ગળામાં જઈ પડે એ મુર્શિદ માણેકચંદ શેઠને આપઘાત જેવું લાગ્યું. મુર્શિદ-કુલી-બાદશાહના ફરમાન સામે પણ અડગ રહ્યો. તેણે બાદશાહને લખી મોકલ્યું કે બંગાળનો દિવાન, બંગાળની ભૂમિની એક તસુ પણ પરદેશી વેપારીને સોંપવા નાખુશ છે, અને બીજી તરફ બંગાળના જમીનદારોને પણ કહી દીધું કે શહેનશાહનું ફરમાન છૂટે તો પણ કોઈએ અંગ્રેજ વેપારીને જમીનનો કટકો સરખો પણ ન આપવો.

અંગ્રેજ પેઢીના અધિકારીઓ મુર્શિદાબાદના રાજતંત્રમાં માણેકચંદ શેઠનો કેટલો પ્રભાવ છે તે બહુ સારી રીતે જાણતા હતા. તેમણે માણેકચંદ શેઠને સમજાવી, શહેનશાહનું ફરમાન માન્ય રખાવવા આગ્રહ કર્યો. મુર્શિદ-કુલી-ખાંને શેઠ વિના બીજું કોઈ સમજાવી શકે એમ ન હતું. અંગ્રેજ વેપારીઓએ વ્યાપારના વિસ્તાર સાથે બંગાળની ઋદ્ધિ સમૃદ્ધિ કેટલી વધશે તે સંબંધી સુંદર ચિત્રો માણેકચંદ શેઠ આગળ [illegible]. મુર્શિદ-કુલી-ખાંની જેમ માણેકચંદ શેઠે પણ [illegible] ન સંભળાવી; પણ એ વિષયમાં [illegible] કરવાનું [illegible] આપ્યું.

[illegible] માણેકચંદ [illegible]

ખને કોઇની શહેનશાહત, કોઇની નવાબી કે કોઇની
ાગીરી સ્થિર કે કાયમી ન હતી. આખા દેશમાં ઉથલ-
ર ચાલતી હતી. આવા સંજોગોમાં અંગ્રેજોને ખુલ્લા શત્રુ
રવાનું માણેકચંદ શેઠે પસંદ ન કર્યું. ફરૂખસીયરનો અમલ
 નબળો છે અને અંગ્રેજોને રાજી રાખવા જતાં કંપ
 વહીવટની વ્યાપારી પેઢીઓ કેટલી ઉશ્કેરાશે તે સમજાવી
શાહના ફરમાનને દબાવી દેવાની તેમની ધારણા હતી.

આ વાત બાદશાહ ફરૂખસીયર પાસે પહોંચી. મુર્શિદ-
ી-ખાંની ઉદ્ધતાઇ સાંભળી તે ક્રોધથી લાલચોળ બની ગયો.
ખસીયર જ્યારે રખડતો હતો ત્યારે દિલ્હીનું સિંહાસન મેળ-
ામાં માણેકચંદ શેઠે જ પૈસાની મદદ કરી હતી. મુર્શિદ-
ી-ખાં અને માણેકચંદ શેઠની વચ્ચે ફરમાનના અમલ વિષે
ભેદ છે એમ પણ તે અંગ્રેજ વેપારીઓ મારફત જાણી
યો હતો. તેને માણેકચંદ શેઠનો ઉપકાર વાળવાની અને
ર્શિદ-કુલી-ખાંને સજા કરવાની તક મળી.

શહેનશાહનું બીજું ફરમાન છૂટ્યું. તેમાં મુર્શિદ-કુલી-ખાંને
દિવાનપદ ખાલી કરવાની અને શેઠ માણેકચંદને તે સ્થાને સ્થા-
પવાની સ્પષ્ટ ઉદ્ઘોષણા હતી. તે સાથે શેઠ માણેકચંદને અને
તેમના વંશજોને "જગત્ શેઠ" ની પદવીથી વિભૂષિત કર-
વાની શહેનશાહે પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી.

માણેકચંદ શેઠને જ્યારે આ ફરમાન મળ્યું ત્યારે તેમની
આનંદની પાર ન રહ્યો. જે વખતે હિંદુઓનાં જીવન અને
ધનમાલની પણ પૂરેપૂરી સહીસલામતી ન હતી, ઝનુની અમ-
લદારો જે વખતે હિંદુ ધનિકોની આબરૂ અને મીલકત લૂંટ-
વામાં ઇસ્લામના આદેશનું પાલન સમજતા હતા, તે વખતે

ફરૂખશીયરનું ફરમાન મુર્શિદ–કુલી–ખાંને મન એક ઉલ્કાપાત હતો. તેની અને માણેકચંદ શેઠની મૈત્રી ગમે તેટલી શ્રદ્ધાભરી અને અચળ જેવી દેખાતી હોય તોપણ આ આખાયે કારસ્થાનમાં માણેકચંદ શેઠનો જ હાથ હોવો જોઈએ એમ તે પોતાના મનને મનાવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યો. જે દરબારોમાં પળે પળે પ્રપંચના પાસા ફેંકાતા હોય ત્યાં માણેકચંદ શેઠ કયાં સુધી વિમુખ રહી શકે ? ધન, સંપત્તિ અને રાજના લોભે એક વેપારી પોતાનું હૈયું કયાં સુધી સાબૂત રાખી શકે ? માણેકચંદ શેઠે પોતે આ કાવતરું ન રચ્યું હોય તો બાદશાહ બીજા કોઈની નહીં અને બંગાળના સુબા તરિકે માણેકચંદની જ શા સારૂ પસંદગી કરે ? અંગ્રેજ વણિકો કરતાં પણ હિંદુ વેપારી વધુ કાવતરાખોર હોય શકે છે. ફૂલની શય્યામાં ઉંઘતેલા પુરૂષને અચાનક સર્પ દંશે તેમ મુર્શિદ–કુલી–ખાંનું અંતર આ આકસ્મિક ફરમાનથી મુંઝ ઉઠયું.

ઢાકાની રાજધાની બદલવામા અને મુર્શિદાબાદ વસાવવામા પણ એજ માણેકચંદ મુખ્ય પ્રેરક હતો. બંગાળની જમાબંધી વ્યવસ્થિત કરવામાં અને દૈવતની શાંતિ સારૂ મુર્શિદની પડખોપડખ બેસી ઉજાગરા સેવવામાં પણ એનો એજ માણેકચંદ ૧૯

જગત

શે

ઠ

હતો. છતાં આજે તે પાપના પ્રલોભનમાં પડ્યો. ખુશી તેણે બંગાળની સુબેદારી માગી હોત તો શું મુર્શિદ-કુલી એક ઘડીનો પણ વિલંબ કરત? અને આ નામમાત્રની એવી કઇ વસ્તુ છે કે સમજદાર માણસ તેને તજવામાં કાની કરે? બાદશાહો નામના છે, નવાબો નામના છે; બધાની પાછળ કોઇ જૂદી જ વ્યક્તિ અને જૂદી જ સત્તા કરી રહી છે. આજે તો ખરેખરા કાર્યદક્ષ કોઇ હોય તો અંગ્રેજ વેપારીઓ છે. એ વેપારીઓ જ રાજતંત્રને સ્વેચ્છા ચલાવી રહ્યા છે. માણેકચંદ પણ શું અંગ્રેજ વેપારી જે સ્વાર્થી અને દગાબાજ નીવડ્યો?

મુર્શિદ-કુલી-ખાંના પ્રાસાદભુવનના પગ પખાળતી રથી વહેતી હતી. સારી વિશ્વપ્રકૃતિ સ્તબ્ધ બની એ કલ- સુણતી. મુર્શિદ-કુલી-ખાં આજે એ તરફ બેપરવા હતો. ભાગીરથીના કલકલ શબ્દમાં પણ કોઇ નિરાશ મિત્રના રૂદનસ્વર સાંભળ્યા. બાગના પુષ્પોની સુવાસ વહેતો વાયુ જાણે પ્રપંચની બદબોથી ભરેલો હોય એવો ભાસ થયો.

તે બંગાળ ને બિહારનો સ્વામી હોવા છતાં, તેને ઘર કુટુંબ જેવી કોઇ વસ્તુ ન હતી. તેની વીરતા અને જેટલી કેળવાયેલી હતી તેટલું તેનું અંતર સ્નેહ કે વા... ભીંજાયું ન હતું. તેના માતાપિતા કોણ હતા અને ક્યાં હશે તે પણ પૂર્વભવના જેવું જ રહસ્યમય બની હતું. તેને માત્ર એક જ પુત્રી હતી. તે દાસ-દાસીઓ ઉછરતી. મુર્શિદ-ખાંએ તેની ચિંતા લગભગ મૂકી દીધી હતી

મુર્શિદ-ખાં પ્રાસાદભુવનના આ ભાગમાં ભાગ્યે જ તે મ્હોટે ભાગે અધિકારીઓ અને જમીનદારોથી વીંટ

હતો. આજે તે ઝરૂખો પડ્યો હતો, [illegible]
તે નદી કીનારા ઉપરના પોતાના [illegible]
આવ્યો હતો. તેને આજે જેટલા [illegible]
જરૂર હતી તેટલી કોઇ દિવસ નહીં પડી હોય.

અંતઃપુરમાંથી સાંઝના વખતે આમોદ [illegible]
લી ત્રણ કન્યાઓએ અચાનક મુશિંદ-[illegible]
માં જોઇ અને જાણે કે પાંજરામાંથી છૂટી [illegible]
માં ટહેલતો હોય એવા ભયથી બે મુસલમાન કન્યા [illegible]
ઈ છુપાઇ ગઇ.

એક કન્યા ધીમે ધીમે સંતોવાના પ્રયત્ને મુશિંદ-[illegible]
ચવાનો પ્રયત્ન કરી રહી. જ્યોત્સ્નાના પ્રકાશમાં મુશિંદ-[illegible]
યું તો મરતી વખતે માતાએ મૂકેલી [illegible]
જે યૌવનને ઉંબરે આવી ઉભી હતી. [illegible]
સંતની છાપ તેના અંગે અંગે આલેખાઇ રહી. [illegible]
વનની પ્રતિમા સમી તે, મુશિંદ-કુલી-ખાંની [illegible]
વાવી ઉભી રહી. તેની આંખોમાં, પોતાની [illegible]
પ્રેમનમાનું આબાદ પ્રતિબિંબ મુશિંદ-ખાં [illegible]

માણેકચંદ શેઠના વિષયમા વિચારો અને [illegible]
વાનું હૃદય જુદે જ પાટે ચડયુ. તેને પોતાનો [illegible]
આવ્યો. ઔરંગઝેબના અંતઃપુરમાં જતી-આવતી [illegible]
બની પુત્રી સાથે કેવા રીતે પ્યાર બાંધ્યો અને [illegible]
જણાવવામા આવતા તે કટલો રોષે ભરાયો, [illegible]
તે પછી હિંદુસ્તાનના ઇતિહાસમા કોઇ [illegible] નહીં પણ
ઉમેરાયુ તે બધુ તેના સ્મરણપટ ઉપર [illegible]
રમૃતિપટને [illegible] થયા જૂના નામનો [illegible]. તે [illegible]
[illegible] આરો

હાથ ધર્યો. પશ્ચાત્તાપની એક તિવ્ર જ્વાળા તેના આખા દેહે કંપાવતી પસાર થઇ ગઇ.

" બાપુ, અમે ન્હોતું જાણ્યું કે આપ અહીં હશો. અમે આ તરફ ફરવા આવીએ છીએ. " પિતાના [illegible] અજાણી કીશોરીએ ક્ષમાના સ્વરોમાં કહ્યું.

એ સ્વરોમાં પણ પચીસ વરસ ઉપર સાંભળેલા સુ[illegible] મીઠાશ રમી રહી. તે જ્યારે યુવાન હતો અને પોતાના [illegible] પદાતાને ત્યાં ઉછરતો હતો ત્યારે કંઇક આજ પ્રકારના [illegible] ઘેનમાં તે આખી રાત જાગતો બેસી રહેતો. સામે ઉભેલી [illegible] અને તેની માતામાં આટલું અસાધારણ સાદૃશ્ય જોઇ વર્ત માનકાળ ભૂલી ભૂતકાળની અંધારી–છતાં આજે ઉજ[illegible] ભાસતી દુનીયામાં વિહરી રહ્યો.

ફરૂખશીયરના ફરમાનથી સંતાપ પામેલો, માણેકચંદ શેઠ[illegible] ખીજાયેલો અને ઉમરે પહોંચેલી કન્યાને જોઈ ચિંતાતુ[illegible] બનેલો બંગાળનો સુબો કેટલીકવારે ત્યાંથી ઉઠ્યો. એક જ દિવસમાં તેને પચીસ વરસનો થાક લાગ્યો હોય તેમ અતિ ધીમે પગલે પોતાના દિવાનખાના ભણી ચાલ્યો. પુત્રી પિતાની પાછળ ચાલી.

દિવાનખાનામાં દાખલ થતાં જ મુર્શિદ–ખાંએ માણેકચં[illegible] શેઠને સ્વસ્થપણે બેઠેલા જોયા. જેની:સાથે પ્રપંચ રમાયો છે તેન[illegible] જ ઘરમાં દગાબાજ આટલી શાંતિથી એકલો બેસી શકે [illegible] તેને અશક્ય લાગ્યું. તેણે આઘે રહીને શેઠની મુખમુદ્રાનું બરા બર નિરીક્ષણ કર્યું. એજ શાંતિ, એજ નિષ્કપટ પુણ્યપ્રભા[illegible] અને એજ મૈત્રીના ભાવો તેના વદન ઉપર લહરતા હત[illegible]

વિશ્વાસઘાત આંટલો શાંત અને સ્વસ્થ ન હોઇ શકે. આવતી કાલે જેની પાસેથી બંગાળનું સિંહાસન ઝુંટવી લેવાનું છે, તેના ઘરમાં તેનો જ પ્રતિસ્પર્ધી આ રીતે એકલો અને શસ્ત્રહીન ન આવે. પરંતુ બ્હારની દેખાતી ભદ્રિકતા એ પણ રમતનો એક પ્રકાર ન હોઇ શકે ? મુર્શિદ-ખાંનું વીર હૃદય મુંઝાયું.

" બાપુ, મને રજા છે ? " આજ્ઞા માગતી હોય તેમ અતિ દીનભાવે પુત્રીએ પૂછ્યું.

મુર્શીદ-ખાંએ જરા વિચાર કર્યો અને કહ્યું, "તારી પણ જરૂર પડશે. આજે આ માણેકચંદ શેઠ અને તારી પાસે બધો હીસાબ સમજી લેવાનો છે." પણ કંઇક બીજો તર્ક આવતાં તેણે પોતાનો નિશ્ચય ફેરવ્યો. " કંઇ નહીં, તું જઈ શકે છે."

પિતા-પુત્રી વચ્ચેની વાતચીત સાંભળી માણેકચંદ શેઠ મુર્શિદ-ખાંની સામે આવ્યા અને હંમેશ પ્રમાણે સલામ ભરી ઉભા રહ્યા.

" આજે તો આપ મને સલામ કરો છો, પણ આવતી કાલે મારા જેવા સેંકડો અધિકારીઓ આપના ચરણમાં પોતાનાં સિર ઝુકાવશે. આવતી કાલે આપ બંગાળના શાસક બનશો. બાદશાહ ફેરૂખસીયરનું એજ ફરમાન છે. "

માણેકચંદ શેઠને માટે આ વાત નવીન ન હતી. તેમના મ્હોં ઉપરની એક રેખા પણ ન બદલાઈ. કુતુહળ અને હાસ્યની દીપ્તિ તેમના વદનમંડળ ઉપર ખીલી ઉઠી.

" ગઇ કાલે ન હતો, આજે નથી, અને આવતી કાલે જ ફેરૂખસીયરના ફરમાનથી બંગાળનો શાસક બનીશ એમ કોણ

ત ન તપાસાય. બધાં નીતિસૂત્રો-સિદ્ધાંતો અવકાશ મળે
· વિચારજો. અધિકાર પદેથી, મારી જેમ નીચે ઉતરો
મહેલમાં · બેઠાં બેઠાં પાપ-પુણ્યની ચર્ચા કરજો. આજે
ળાનું રાજ્ય ભોગવો, દુશ્મનોને દબાવો અને નીતિ કે
ક જેવી કોઈ ચીજ હૃદયને પીડતી હોય તો તેને
ઉખેડીને ફેંકી દો." મુર્શિદ-ખાંએ માણેકચંદ શેઠને
ાલની ગાદી માટે લલચાવવાની અને રાજનીતિની તાલીમ
ાવા માંડી.

"બંગાળાની સુબાગીરી મારામાં અધિક શું ઉમેરી શકે
ા છે? સારી યે મોગલ-સલ્તનતમાં એવી કઇ વસ્તુ છે કે જે
ઝવેરાત અથવા રૂપીયાથી ન ખરીદી શકાય? અને બંગાળે
 જ્યાંસુધી મારૂં મહિમાપુર દૈપાન છે અને મહિમાપુરની
શાળ આબાદ છે ત્યાંસુધી મારા વૈભવ, મારી સત્તા કે મારા
પારની સામે ઉંચી આંગળી કરવાની પણ હિમ્મત કોણ
ી શકે એમ છે? ફરૂખસીયર પોતે જ એક દિવસે યાચકની
મ રૂપીયાની ભીખ માગતો આ શેઠને આંગણે ન્હોતો
ાવ્યો! આજે એ બાદશાહ બન્યો છે; પણ હું બરાબર
ણું છું કે અમારા ધનથી જ એ રાજમુકુટ ખરીદી શક્યો
 અને જે ઘડીએ આપણે નાણાં મોકલવાનું મોકુફ કરીએ
 ઘડીએ જ તેનો મુકુટ તેના માથેથી ખસી પડવાનો. રાજ-
ાજમાં નીતિ અનીતિના વિચારને ભલે સ્થાન ન હોય, પણ
અમારા વ્યાપાર અને વહેવાર તો એની ઉપર જ નભે છે.
પારી જો પોતાની નીતિ ભૂલે તો બીજી જ પળે તે જડ-
મૂળથી ઉખડી જાય."

"ત્યારે શું તમે ફરમાનને પાછું વાળશો?" મુર્શિદ-ખાંની
આંખ આશા અને આનંદથી ચમકી રહી.

“ એવી ખૂબીથી પાછું વાળીશ કે ફરૂખશીયરને જરા અપમાન ન લાગે, એટલું જ નહિ પણ મુર્શિદ–કુલી–ખાં જેવો ઉસ્તાદ, બાહોશ અને સલ્તનતનો અસાધારણ હિતૈષી બીજો કોઇ નથી એવી તેને પાકી ખાત્રી થયા વિના ન રહે. માણેકચંદ શેઠે આ શબ્દો એટલા આત્મવિશ્વાસથી ઉચ્ચાર્યા કે મુર્શિદ–કુલી–ખાં જાણે બીજીવાર બંગાળના સિંહાસને બેસતો હોય એવો ભાસ થયો.

માણેકચંદ શેઠે વધુમાં ખુલાસો કરતાં કહ્યું:—“ બાદશાહને હું લખી જણાવીશ કે આપનો હુકમ હું માથે ચડાવું છું અને મને મળેલી બંગાળની સુબાગીરી હું ફરીવાર મુર્શીદ–કુલી–ખાના મસ્તકે મૂકું છું. મારા કરતાં પણ મુર્શિદ–કુલી–ખાંને વધુ લાયક માનું છું. આ પ્રકારનો મારો એકરાર અને [illegible] શું બાદશાહ કબૂલ નહીં કરે ? એક હિંદુ ઉઠીને પોતાની [illegible] મુસલમાન અધિકારીને રાજીખુશીથી સોંપવા તૈયાર થાય [illegible] તેને એ[illegible] આનંદ થશે ? મોગલ સામ્રાજ્યના ઇતિહાસ[illegible] [illegible] સોનેરી અક્ષરે નોંધાશે. ફરૂખશીયરને પણ થશે [illegible] અંધકારવાળા વાતાવરણમાં મુર્શિદ– [illegible] અને જ્યાંસુધી [illegible] બંગાળાના [illegible] પણ કોઇ [illegible] માણેકચંદ શેઠે [illegible] સામે [illegible]

[illegible]

વ્યું છે તેનું કેમ ?" મુર્શિદ-બ્બાં જાણે એક બાઈ પ્રેરી બીજે પાટ બાજુનો દોસ તેમ પૂછ્યું.

"અંગ્રેજો વેપારીઓ છે; લડવૈયા છે, તેમને દુશ્મન નાવવા અત્યારે પોસાય તેમ નથી. બાદશાહની આંખે તેઓ ટા બાંધી શકે છે, અંદર અંદર ખટપટ કરાવી જાણે છે. ખત આવ્યે સહાય પણ આપે છે. એમની સાથે જ્યા સમાધાની અને ડહાપણથી કામ લેવું પડશે. પરગણાંની ાલેશી નહીં, પણ એ બાગમાં અંગ્રેજકંપનીના વેપારીઓ ાગર જકાતે વેપાર કરી શકે એવી વ્યવસ્થા કરશું." એટલું હી માણેકચંદ શેઠ ઊઠ્યા. મુર્શિદાબાદનાં નરનારીઓ જે વખતે આરામ કે આમોદનો ઉપભોગ કરતાં હતાં તે વખતે માણેકચંદ શેઠ કપાળ ઉપરનો પરસેવો લૂછતાં એકલા પોતાના આવાસ તરફ વિદાય થયા.

" માણિકદેવી એક દિવસ કહેતા હતાં કે ભાગીરથીના કિનારે એક મંદિર બંધાય છે; મંદિર પુરૂં થયા પછી અમારાથી ત્યાં પગ પણ નહીં મૂકાય. તે પહેલા આપની સાથે આવી બાંધકામ અને યોજના જોઇ લઉં એમ મનમાં થાય છે." છેલ્લા કેટલાક દિવસો થયા મુર્શિદ-ખા પથારીવશ છે. તેની વજ્ર જેવી કાયા વૃદ્ધાવસ્થા અને કેટલીક માનસિક વ્યથાને લીધે પરવશ બની છે. નવું મંદિર મુર્શિદ-ખાથી ન બંધાય, પણ કોઇ શ્રદ્ધાપૂર્વક મંદિર ચણાવતું હોય તો તેમાં યથાશક્તિ સહાય આપવાની ભાવનાથી તેણે માણેકચંદ શેઠને કહ્યું.

માણેકચંદ શેઠને બે સ્ત્રીઓ હતી. એક માણિકદેવી અને બીજી સોહાગદેવી. એટલું છતાં માણેકચંદને કંઈ સંતાન ન હતું. માણિકદેવી ઉમરે મ્હોટાં હતાં. તેઓ પરમ ભદ્રિક અને શ્રદ્ધાસંપન્ન હતાં. તેમણે જ શેઠને કહી એક સુંદર જીનમંદિર બંધાવવાની પ્રેરણા કરી હતી. મુર્શિદ-ખાં માણિકદેવીને પોતાની બ્હેન કરતાં પણ અધિક માનતો.

શેઠને પૈસાની ખોટ ન હતી. બંગાળના કુશળ શિલ્પીઓને આમંત્રી, મંદિરની યોજના તૈયાર કરી. ભાગીરથીના તીર ઉપર જ, કસોટીના વિરલ શ્યામ પત્થરવતી આખું

દેર નિર્માણ કરવાનો નિશ્ચય થયો. પણ એ વખતે બંગા-
ી શિલ્પકળા આશ્રયદાતાના અભાવે મૂર્છિત અવસ્થામાં
ી. સૌને પૈસાની જ પડી હતી. આકસ્મિક હુમલા અને
ટકાટથી આત્મરક્ષણ શી રીતે કરવું એ ચિંતા જ્યાં મુખ્ય
ય ત્યાં શિલ્પ કે કળાનો ભાવ કોણ પૂછે? કળાકારો રાજા
જમીનદારના અંગભૂત બનવાને બદલે વેઠે પકડાતા, અથવા
ચુરી કરીને તેમને પોતાની આજીવિકા ચલાવવી પડતી.
ટલું છતાં માણેકચંદ શેઠે પોતાની લાગવગના જોરે શિલ્પી-
ોને મહિમાપુરમાં બોલાવ્યા. ખર્ચની ચિંતા ન કરતાં
ગરામાં સારું દેવમંદિર ઉભું કરવાનો આદેશ આપ્યો.

સમસ્ત બંગાલ, બિહાર અને ઓરીસાની મહેસુલ
જગતશેઠ માણેકચંદને ત્યાં એકઠી થતી; અને એ ત્રણે
પ્રદેશમાં જગતશેઠની ટંકશાળના જ રૂપીયા વપરાતા. મુસલ-
માન લખનારાઓ લખી ગયા છે કે જગતશેઠને ત્યાં એટલું
નાણું હતું કે જો તેઓ ધારે તો ગંગાજીનો પ્રવાહ રોકવા
સોના-રૂપાના બંધ બાંધી શકે. બંગાળની જમે થએલી
મહેસુલ દિલ્હીમાં ભરવા માટે જગતશેઠના હાથની એક હુંડી
બસ થતી. મુતખ્ખરીનનો લેખક કે જે એ જ જમાનામા
મોગલ-સમ્રાટનો માનીતો હતો તે કહે છે કે હિંદુસ્તાનભરમાં
જગતશેઠની સાથે સરખામણી થઇ શકે એવો બીજો શેઠ કે
વેપારી ન હતો. કેટલીયેવાર જગતશેઠના ભંડારો લુંટાયા,
મરાઠાઓએ એકવાર તો એ પેઢીને નિર્દયપણે ચૂના લીધી, છતાં
જગતશેઠની પ્રતિષ્ઠા અને સમૃદ્ધિ અચળ અને અખંડ રહી.
આટલું અમાપ ધનબળ હોય ત્યા ધર્મમંદિર પાછળ લખલૂટ
ખર્ચ થાય એ સ્વાભાવિક છે. લોકકથા તો એવી છે કે જગતશેઠે
સોનામહોરો વડે જ મંદિરના પાયા ધરવ્યા હતા બીજી રીતે

કહીએ તો એ કસોટીનો પત્થર જ એટલો દુર્લભ ને
હતો કે સોના કરતાં પણ તેની કીંમત વધી જાય. એ મંદિર
ધાયું ત્યારે જગતશેઠનો ભાગ્યરવિ સહસ્રકળાએ પ્રકાશતો

કમનસીબે કળાએ લક્ષ્મીને પૂરતો સાથ ન આપ્યો
સુવર્ણમુદ્રા ભાગીરથીના જોસબંધ વહેતા પ્રવાહને
સમર્થ હતી, તે જ સુવર્ણમુદ્રાઓથી સર્જાયેલા
તે જ પ્રવાહે, થોડા જ સમયમાં પોતાના પેટમાં
માંડ્યું. આજે તે ભગ્ન અવસ્થામાં જગતશેઠના વંશની
કીર્તિકથા અહોનિશ ઉચ્ચારતું ઊભું છે. જગતશેઠના
સાથે મંદિરની મનોહરતા પણ માત્ર એક સ્મૃતિરૂપે રહી ગઈ

મુર્શિદ–ખાં એક અગ્રગણ્ય મુસલમીન અમલદાર
છતાં મંદિરના નિર્માણમાં આટલો રસ લે એ માણેકચંદ
આશ્ચર્યકારક લાગ્યું. તેમણે મુર્શિદ–ખાંમાં એક હિંદુ બાળક
છાજે તેવી પરોપકારિતા, નમ્રતા, સરળતા આદિ સદ્ગુણો
અનેકવાર અનુભવ્યાં હતાં; અને એવી માનવતા હિંદુ મુસ
માનમાં એક સરખી જ હોઇ શકે એમ તેઓ માનતા
મુર્શિદ–ખાંમાં મુસલમીન સંસ્કૃતિ પરિપાક પામી છે એમ
જગતશેઠ સમજતા; પરંતુ આજે મંદિરની વાત નીકળતાં
જગતશેઠે સ્નેહભરી, છતાં શંકાશીલ નજરે એવી રીતે નિહાળ્યું
કે મુર્શિદ–ખાં તેનો અર્થ તરત જ સમજી ગયો.

"હું મુસલમાન અમલદાર છું, છતાં શીલ્પ અને કળા
રસથી છેક અજાણ નથી. મારી બાલ્યાવસ્થા મેં મંદિર
અભ્યાસ અને દર્શનમાં જ વીતાવી છે. તમે એ હકીકત નહિ
જાણતા. મારા જીવનનું એ પ્રકરણ અણઉકેલ્યું જ રહી ગયું
અને આજે આટલે વર્ષે ઉકેલવામાં લાભ પણ શું છે?"

:-ખાંનો ફીક્કો ચ્હેરો સફેદ બન્યો. દદૅભર્યો એક દીર્ઘ
ાસ સાથે ભુલાઇ ગએલી વેદના ફરી અનુભવતો હોય
તેમ છાતી ઉપર નિરાશ હાથ મૂકયો.

માણેકચંદ શેઠ મુર્શિદ-ખાંની આ પ્રકારની દશા ઘણીવાર
હતી. પૂછવાનું મન થવા છતાં સ્પષ્ટ શબ્દોમાં પૂછવાની
ન કરી શકતા નહીં. આજે તેમનાથી ન રહેવાયું:

"રાજકાજની ચર્ચા કરતાં મેં તમને ઘણીવાર અન્યમનસ્ક
નાં અને અંતરમાં શલ્યની વ્યથા અનુભવતા જોયા છે.
ટલી સત્તા, વૈભવ અને સુખનાં સાધનો હોવા છતાં આપ કયા
ગમાં વ્યથિત છો તે, હું મિત્ર હોવા છતાં જાણી શક્યો નથી.
તો આપનો એટલો વિશ્વાસ મેળવી શક્યો નથી અથવા તો
આપને સમજી શક્યો નથી." મિત્રના દુ:ખમાં ભાગ લેવા
ાત્મા ઉકળતો હોય તેમ માણેકચંદ શેઠે મીઠાશથી કહ્યું.

તૂટું તૂટું થતાં સંયમનાં બંધનો ભાંગીને છૂટા થતાં હોય
મ મુર્શિદ-ખાંએ કહેવા માંડ્યું:

"પુનર્જન્મ તો હિન્દુ માત્ર માને, પણ હું એ કરતાં યે
એક ડગલું આગે ગયો છું. એક જ જીવનમાં મેં પોતે પુન-
ર્જન્મ જોયો છે. તમે શ્રદ્ધાથી એ સિદ્ધાન્ત માનતા હશો, પણ
મેં તો મારો જન્માંતર નજરોનજર નિહાળ્યો છે." પુનર્જન્મ
શબ્દે જગતશેઠને ચકિત કર્યા. શય્યાવશ બનેલો માનવી નબ-
ળાઇને લીધે આકાશમાં ઉડે એ તેમને સંભવિત લાગ્યું. પરંતુ
સીપાઇગીરીમાં કુશળ ગણાતા મોગલ-અધિકારીના મ્હોંમા આ
ચર્ચા અસ્થાને લાગી. જગતશેઠ કંઇક બોલવા જતા હતા,
પણ મુર્શિદ-ખાં એમનો આશય કળી ગયા.

"એક માત્ર માણસજાતને જ સરજનહારે આટલી કેમ બનાવી ? જગતની રંગભૂમિ ઉપર પ્રકૃતિના સત્ત્વો પોતપોતાના ભાવ ભજવી જાય છે, પણ કોઇમાં ફરીને નિહાળવાની નબળાઇ નથી. પર્વતમાંથી વહેતું પોતાના ભવિષ્યને જ ભાળે છે, એક વાર છૂટયા પછી પાછું વાળીને જોતું નથી. ચંદ્ર અને સૂર્યનાં કિરણો છે, પણ તેમને પાછાં સૂર્ય કે ચંદ્રમાં સમાવાની ઉતાવળ કેવળ માણસના હૈયામાં જ આવી તાલાવેલી કેમ રહેતી હશે!

જગતશેઠ જોઇ રહ્યા કે મુર્શિદ–ખાંને કોઇ અણચિંતવી કવિત્વ પ્રેર્યું હતું. યુદ્ધ અને મહેસુલના વાતાવરણમાં જી ગાળનાર પુરૂષ આજે આકાશમાં ઉડવા, કલ્પનાની ફફડાવતો હતો. મુર્શિદ–ખાંનું કવિત્વ ખરાબર ન સમજાયું પણ શબ્દને ભેદી, મુર્શિદના સારા યે દેહને કંપાવતી વ્યથા છુપી રહી શકે એમ ન હતું.

"મંદિર, પુનર્જન્મ, પ્રકૃતિ એ બધા વિષયો " પાસેથી હું આ પહેલી જ વાર સાંભળું છું. યૌવન કવિતાનો મેળ તો મળે, પણ આ વૃદ્ધવયે, આ માંદગીના બીછાનામાં કંઇક અદ્દભૂત જેવું ભાસે છે."

"જગતશેઠ ? તમને એમાં કવિત્વ લાગશે, કારણ કે તમે હિંદુ તરિકે જન્મ્યા છો અને હિંદુ તરિકે જીવી શક્યા છો. તમને અમારી જીવનકથા અદ્દભૂત ભાસશે, કારણ કે તમે જન્મીને એવી કોઇ વસ્તુ નથી ગુમાવી કે જેને લીધે તમને તમારૂં જીવન અકારૂં થઈ પડે. આ હૃદય ચીરીને જુઓ: તમને જણાશે કે ત્યાં એકી સાથે સો વીંછી ડંખ મારી રહ્યા છે. કીડીનો ચટકો જેણે અનુભવ્યો નથી તે વીંછીના ડંખની

કઈ રીતે સમજી શકે ? " મુર્શિદ-ખાં જેવા મરદનું પણ પીગળવા લાગ્યું. આંસુનો વેગ તે ખાળી શક્યો. રણમેદાનમાં હજારો સૈનિકોને સ્વર્ગનો રાહ દેખાડનાર પતિ એક બાળકની જેમ રોઈ પડ્યો.

" આ મુર્શિદ-ખાં પહેલી જ વાર કહે છે કે હું હિંદુ હતો. આજે પણ બની શક્યું ત્યાં સુધી હિંદુ જ રહ્યો છું. દિવસ ઉપર મેં મારી એકની એક પુત્રીને બગીચામાં ની ખોઈ અને મહામહેનતે છુપાવી રાખેલી વ્યથા સોમણી સથી ભભૂકી ઉઠી. હકીમો કહે છે કે અતિ અશક્તિને વખતોવખત મારું મગજ અને શરીર તપી જાય છે. ણ એ બિચારા આત્માનો સંતાપ શું સમજે ? "

જગતશેઠ અધીરા થયા. મુર્શિદ-ખા પોતાનો જ જાતિ-ભેદુ છે એ જાણ્યા પછી તેમને ભેટવા તેના હાથ તલપી ઊઠ્યા. કહ્યું " હું આ શું સાંભળું છું ! મારો પ્રિય મિત્ર મુર્શિદ હિંદુ છે ! અને જો એમ જ હોય તો પછી શા સારુ મુસલમાન બન્યો. ! "

" એ કથા લાંબી છે અને ... એટલું બધું અસ્પષ્ટ છે કે હું પોતે જ તે ... નથી. [illegible]

જગત
શે
ઠ

૩૬

રમવાનાં અને છૂપાવાનાં સ્થળો હતાં. બીકથી અજાણ્યો
ઘણીવાર મંદિરના શિખર સુધી મહોંચી જતો અને ત્યાં
બેઠો આસપાસના દૂરદૂરના પ્રદેશો નીરખતો."
બીંજાયેલા અશકત નેત્રોમાં સત્યયુગની આભા ખીલી
અને જગતશેઠે જો વચમાં વિક્ષેપ ન નાંખ્યો હોત
મુર્શિદ–ખાં કયાં અટકત તે કહી શકાય નહીં.

" પણ તમે મુસલમાન શી રીતે બન્યા ? "
સીધો સવાલ પૂછયો.

" હું શું જાણું કે હું શી રીતે મુસલમાન બન્યો !
ઝાંખુ ઝાંખુ પણ એટલું યાદ આવે છે કે એક દિવસે ખરે બ
અમારા ગામડામાં ધાડપાડુઓનાં ટોળાં ઉતર્યાં, અમારાં
બાર લૂંટાયાં, જે જવાંમર્દો ગણાતા હતા તેમનાં શબ શેરી
વચ્ચે પડયાં અને જેમ જાનવરને બાંધે તેમ અમને બાં
ભૂખ, તરશ ને થાકથી હું જ્યારે બેહોશ બનતો હતો
પણ ઉપરથી ચાબુક પડતા હતા. આખરે એક ઈસ્પાહા
શ્રીમંત વેપારીને ત્યાં વેચાયો. પશુની જેમ માણસો વેચ
હોય ત્યાં ધર્મ કે આચારની પરવા કોણ કરે ? જન્મે જેમ
હતો તેમ ખરીદાયા પછી મુસલમાન બન્યો. પણ એ
તરત જ હું ઉન્નતિના પગથીયાં ચડતો ગયો. બાદશાહ ઔર
ઝેબનો માનીતો થયો. દક્ષિણનો દિવાન થયો અને ત્યાંથી
સુધીનો ઇતિહાસ તો તમે જાણો છો જ." આ વેદનાનો ઉ
જગતશેઠની શકિત અને બુદ્ધિ બ્હારનો હતો. મુર્શિદ–ખ
કહેલી મંદિર, પુનર્જન્મ અને પ્રકૃતિની વાતોનું રહસ્ય સમજ
સુર્શિદ–ખાં પોતે તો ભૂતકાળના આ ભડકાથી નખશીખ
રહ્યો હતો, પણ તેની જ્વાળા જગતશેઠના અંગને બાળી

" માણસ પોતાનો ભૂતકાળ ભૂલી શકતો હોત તો કેટલો
ભી થાત ? બધી રીતે બળવાન ગણાતા માણસના જીગરમાં
ટલી નબળાઈ શા સારૂ ભરવામાં આવી ? " એક લાંબો
:શ્વાસ નાખ્યા પછી મુર્શિદ-ખાંએ આવેગને શમાવી કહ્યું :
મને મુસલમાન બન્યાનો મુદ્દલ પશ્ચાત્તાપ નથી, કારણ કે
ચ્છાપૂર્વક મેં ધર્મ બદલ્યો નથી; પરંતુ મને ખરેખર જે કંઈ
ાગી આવે છે તે તો એજ છે કે તમારા સમાજના દ્વાર
ામ જેવા માર્ગભૂલ્યા મુસાફરને માટે પણ ઉઘડી શકતાં નથી.
તો એ ઝેર ધોળીને પી જઈશ, પણ મારી આ પુત્રીએ
ં ગુન્હો કર્યો ! બંગાળનો કોઈ હિંદુ યુવાન એનું પાણિ-
હણ કરે તો મારા ઉત્તરાધિકારી તરીકે હું તેને બંગાળનો
ામક નિમવા તૈયાર છું. તમારે જો પુત્ર હોત તો મારી
હેલી પસંદગી તેની ઉપર જ ઉતરત. દક્ષિણ અને બંગાળના
ોડીમાંથી એક અપૂર્વ સંસ્કારસ્વામી અવતરત અને બંગાળ,
બિહાર, ઓરીસા ઉપરાંત ઉત્તર અને દક્ષિણમાં પણ પોતાની
ાણ ફેલાવત. અકસ્માતના યોગે મળેલા માણેકચંદ અને
ર્શિદ-ખાં જો પૂર્વના પ્રદેશોમાં પોતાની છાપ પાડી શકે છે
તો એ સહજ સંસ્કાર શું ન કરત ! "

જગતશેઠ નિરુત્તર રહ્યા. [illegible] એક દિપપની મધુરી
કલ્પના સ્વર્ગસુખ [illegible] પણ તેમને વધુ રમ્ય લાગી. મુર્શિદ
અને માણેક મૈત્રીના [illegible] સાંકળમાં એક [illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ૩૫
[illegible]

"ધર્મ પાસે સામ્રાજ્યસત્તા પણ તુચ્છ છે. રાજ્ય[illegible] વૈભવની લાલચ કોઇ હિંદુ યુવાનને આકર્ષી શકે એમ [illegible] નથી માનતો. વૈભવ અને ધન તો ક્ષણિક છે, ધર્મ અજર અમર છે. અધર્મથી કદાચ ઇંદ્રનું ઇંદ્રાસન મળતું હોય તોપણ ધાર્મિક હિંદુ તેની સામે ઉંચી આંખ ન કરે." જગતશેઠે સનાતન વિચાર અને વાણીનો નિર્જીવ અનુવાદ સંભળાવ્યો.

"મને પણ એ જ દુઃખ સાલે છે. મારો—એક હિંદુ[illegible] પુત્ર, પુત્ર નહીં તો પૌત્ર અને પૌત્ર નહીં તો દૌહિત્ર આવ[illegible] કાલે તમારાં જ મંદિરો તોડશે, તમારાં કુટુંબો ઉપર સીતમ ગુજ[illegible]રશે, તમારા શિલ્પ અને સાહિત્યનો નાશ કરશે અને છતાં ત[illegible] માનશો કે 'અમે ધર્મનું પાલન કરી રહ્યા છીએ'. જગતશે[illegible] એ તમારો દોષ નથી. ભારતનું ભાગ્ય જ કંઇ એવા આ[illegible] [illegible] લખાયું છે [illegible] શકવાના હતા?"

અતિશય આવેગને લીધે મુર્શિદ—ખાં વધુ બોલી શક[illegible] ન[illegible] [illegible] ઉપર [illegible] ફેરવ્યું અને જાણે [illegible] આંખો મીં[illegible] લીધી [illegible] ઢળવાના હો[illegible] [illegible] કરશે [illegible] આટ[illegible] [illegible] સહી શ[illegible] [illegible] વિચ[illegible] [illegible] તે[illegible] [illegible] [illegible]

(૬)

સૂર્યાસ્તને હજી વાર છે. પણ અંધારું થઇ જશે તો રસ્તામાં જ રોકાઇ જવું પડશે એ ચિંતાથી એક યુવાન મારતે ઘોડે મુર્શિદાબાદ તરફ ધસી આવે છે તેનું ગૌર વદન તાપ અને શ્રમને લીધે લાલચોળ દેખાય છે. પગથી માથા સુધી તેણે એક યોદ્ધાને શોભે તેવો મોગલાઇવેશ પહેર્યો છે. ચ્હેરા ઉપરની વ્યગ્રતા તેના સ્વાભાવિક સૌજન્યતાને અપૂર્વ ઓપ આપી રહી છે. આશાના તેજથી દીપ્તિમાન બનેલાં નેત્રો કોઇ આમ-ન્ત્રણને નિહાળવા, [illegible] દૃષ્ટિ [illegible]

[illegible]

વાત કરતા બેઠા હતા. તરતજ તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. થંભ્યો, કંઇક વિચાર કર્યો અને પ્રમોદભવનના પાછલા જ્યાં અહોનિશ ગંગાનો કલકલ નાદ ગુંજતો અને સુગંધ સતત્ વહેતી ત્યાં આવી સંગેમરમરના એક બેઠક બેઠો. આ સ્થાન તેનું અતિ પરિચિત હોય એમ તેની ભાત પરથી કોઇને પણ લાગ્યા વિના ન રહે.

ક્યાંઇ સુધી તે ત્યાંને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. રાત્રિ હતી અને દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપતો હતો, પણ તેની યુવાનને ઝાઝી પરવા હોય એમ ન લાગ્યું. સાધકની દશા યુવાનની અત્યારની સ્થિતિ લગભગ સમાન હતી.

"કોણ શુજા ? તું અહીં કયારે આવ્યો ? અયોધ્યા કેટલા દિવસ થયા ? બાપુને મળ્યો ?" ઇષ્ટદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં ભક્તજન ગદ્‌ગદ્ ચિત્તે અનિમેષ નેત્રે નીહાળી રહે શુજાએ ઉંચું જોયું. તેની સામે બંગાળના નવાબની માનીતી કન્યા—મયના ઉભી હતી. યુવાન નિરૂત્તર રહ્યો.

વિજળીના વેગ જેટલી ત્વરાથી તેને કેટલાક તરંગો આવ્યા અને ઉડી ગયા. બે વરસ પહેલાં જે મયનાને જોઇ હતી તેમાં અને આજે સામે ઉભેલી મયનામાં આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર પડી ગયું હતું. મયના કીશોરી મટી યુવતી બની હતી જેને નયન ભરીને નીહાળવા તે આટલો વ્યગ્ર હતો તેનામાં ચાંચલ્ય કે ચપળતાને બદલે ગાંભીર્ય અને સહજ સંયમ આરોપાયા હતા. તે માનતો હતો કે મયના, પાસે આવતાં જ હર્ષોન્મત્ત બની, હાથ પકડી પહેલાંની જેમ ભવનની અંદર તાણી જશે અને એવા અર્થ વગરના પ્રશ્નો ઉપરા ઉપરી પૂછશે કે કેવળ હાસ્ય સિવાય તેનો બીજો કોઇ ઉત્તર ન

. અયોધ્યાનાં પરાક્રમો એક પછી એક વર્ણવવાની પણ
ગોઠવણ કરી રાખી હતી. પરંતુ મયનાના માંદીર્ય અને
ધૈર્યે તેની મનોરથસૃષ્ટિમાં પ્રલયકાળ આણ્યો.

"શુજા ! બાપુ એ અઠવાડીયા થયાં બીમાર છે. તું કેમ
બોલતો નથી ?" મયના કંઈક વધુ ઉત્સુક દેખાઈ.

"હું હમણાં જ ત્યાં જઈ આવ્યો. જગતશેઠની સાથે
ચાલતી હતી એટલે મેં તેમાં વિક્ષેપ ન નાખ્યો. સીધો
આવી તમારી રાહ જોતો બેસી રહ્યો." શુજાની
આશા તેની વાણીમાં વધુ સ્પષ્ટ બની.

"ઠીક, ચાલ; જરા સ્વસ્થ થા. બહુ થાકી ગયો જણાય
પણ હા, તને અયોધ્યા કેવી લાગી ? જનક, રામ અને
સીતાની એ લીલાભૂમિ ખરેખર રમણીય હશે. એક દાસી
જ મને થોડું થોડું રામાયણ સંભળાવે છે. તું તો એ
અયોધ્યામાં જ વસે છે. તારા ભાગ્યની કોને ઈર્ષા ન આવે ?"

શુજા આ કુટુંબમાં જ ન્હાનેથી મ્હોટો થયો હતો. મયના
અને શુજાએ નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થાના સોનેરી દિવસો એક સાથે
ગાળીને ગા... તે આજે મયનાને કેવી રીતે કહી શકે
... અ... ભૂમિ મયના વિના તેને નિર્જન જેવી
...ભા. ...મ પણ તે મુર્શિદ-ખાંનો આશ્રિત હતો.
... મુર્શિદાબાદને જ પોતાનું વતન માનતો
...ંદનો આશરો ન હોય તો શુજા માર્ગના એક
... વધુ સારી સ્થિતિમાં ન હોય.

... અયોધ્યાને તીર્થભૂમિ માનવા જેટલા સંસ્કાર
...ાં ન હતા. તે પાકો મુસલમાન હતો. મુર્શિદ-ખાંના સદ-

જગત

શે

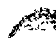
ઠ

વાત કરતા બેઠા હતા. તરતજ તે ત્યાંથી પાછો ફર્યો. જરા થંભ્યો, કંઇક વિચાર કર્યો અને પ્રમોદભવનના પાછલા ભાગમાં જ્યાં અહોનિશ ગંગાનો કલકલ નાદ ગુંજતો અને પુષ્પોની સુગંધ સતત્ વહેતી ત્યાં આવી સંગેમરમરના એક બેઠક ઉપર બેઠો. આ સ્થાન તેનું અતિ પરિચિત હોય એમ તેની રીત-ભાત પરથી કોઇને પણ લાગ્યા વિના ન રહે.

ક્યાંઇ સુધી તે ત્યાંને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. રાત્રિ પડતી હતી અને દિશાઓમાં અંધકાર વ્યાપતો હતો, પણ તેની આ યુવાનને ઝાઝી પરવા હોય એમ ન લાગ્યું. સાધકની દશા અને યુવાનની અત્યારની સ્થિતિ લગભગ સમાન હતી.

"કોણ શુજા ? તું અહીં ક્યારે આવ્યો ? અયોધ્યા છોડ્યે કેટલા દિવસ થયા ? બાપુને મળ્યો ?" ઇષ્ટદેવનો સાક્ષાત્કાર થતાં ભક્તજન ગદ્ગદ ચિત્તે અનિમેષ નેત્રે નીહાળી રહે તેમ શુજાએ ઉંચું જોયું. તેની સામે બંગાળના નવાબની માનીતી કન્યા—મયના ઉભી હતી. યુવાન નિરુત્તર રહ્યો.

વિજળીના વેગ જેટલી ત્વરાથી તેને કેટલાક તરંગો આવ્યા અને ઉડી ગયા. બે વરસ પહેલા જે મયનાને જોઇ હતી તેમાં અને આજે સામે ઉભેલી મયનામા આકાશ-પાતાળ જેટલું અંતર પડી ગયું હતું. મયના કીશોરી મટી યુવતી બની હતી. જેને નયન ભરીને નીહાળવા તે આટલો વ્યગ્ર હતો તેનામાં ચાંચલ્ય કે ચપળતાને બદલે ગાંભીર્ય અને સહજ સંયમ આરો-પાયા હતા. તે માનતો હતો કે મયના, પાસે આવતા જ હર્ષોન્મત્ત બની, હાથ પકડી પહેલાંની જેમ ભવનના અંદર તાણી જશે અને એવા અર્થ વગરના પ્રશ્નો ઉપર ઉપરી પૂછશે કે કેવળ હાસ્ય સિવાય તેનો બીજો કોઇ ઉત્તર ન

[ ]મને. અયોધ્યાનાં પરાક્રમો એક પછી એક જાગુંવવાની પણ [ ]ક્રિ ગોઠવણ કરી રાખી હતી. પરંતુ મયનાના ગાંભીર્ય અને [ ]રૂપ ધૈર્યે તેની મનોરથસૃષ્ટિમાં પ્રલયકાળ આણ્યો.

" શુજા ! બાપુ બે અઠવાડીયા થયાં બીમાર છે. તું કેમ [ ]ઈ બોલતો નથી ? " મયના કંઈક વધુ ઉત્સુક દેખાઈ.

" હું હમણાં જ ત્યાં જઈ આવ્યો. જગતશેઠની સાથે વાત ચાલતી હતી એટલે મેં તેમાં વિક્ષેપ ન નાખ્યો. સીધો અહીં આવી તમારી રાહ જોતો બેસી રહ્યો. " શુજાની નિરાશા તેની વાણીમાં વધુ સ્પષ્ટ બની.

" ઠીક, ચાલ; જરા સ્વસ્થ થા. બહુ થાકી ગયો જણાય છે. પણ હા, તને અયોધ્યા કેવી લાગી ? જનક, રામ અને સીતાની એ લીલાભૂમિ ખરેખર રમણીય હશે. એક દાસી રોજ મને થોડું થોડું રામાયણ સંભળાવે છે. તું તો એ અયોધ્યામાં જ વસે છે. તારા ભાગ્યની કોને ઇર્ષા ન આવે ? "

શુજા આ કુટુંબમાં જ ન્હાનેથી મ્હોટો થયો હતો. મયના અને શુજાએ નિર્દોષ બાલ્યાવસ્થાના સોનેરી દિવસો એક સાથે રમીને ગાળ્યા છે. પણ તે આજે મયનાને કેવી રીતે કહી શકે કે અયોધ્યાની તીર્થભૂમિ મયના વિના તેને નિર્જન જેવી ભાસતી ! અને તેમ પણ તે મુર્શિદ–ખાંનો આશ્રિત હતો. ખોરાસાનને ભૂલી મુર્શિદાબાદને જ પોતાનું વતન માનતો થયો હતો. મુર્શિદનો આશ્રય ન હોય તો શુજા માર્ગના એક ભીખારી કરતાં વધુ સારી સ્થિતિમાં ન હોય.

વળી અયોધ્યાને તીર્થભૂમિ માનવા જેટલા સંસ્કાર શુજામાં ન હતા. તે પાકો મુસલમાન હતો. મુર્શિદ–ખાના સહ-

વાસે તેનામાં ઉદારતા અને ગુણાનુરાગ ખીલવ્યાં હતાં. મય
નાની સાથે રહેવાનું થાય તો પોતે પણ સારો સંસ્કારી અ
અભ્યાસી બની શકે એમ તે માનતો. કમનસીબે તેમ
અચાનક છૂટું પડવું પડ્યું. અયોધ્યામાં કોઈ વિશ્વાસપા
અમલદાર ન હોવાથી મુર્શિદ-ખાંએ તેને તત્કાળ ત્યાં મોકલ
દીધો. અયોધ્યામાં તેણે બે વરસ શી રીતે ગાળ્યાં તે તેનો અંતરાત્મ
જાણે છે. મુર્શિદાબાદ અને મયના હવે તેની સાધનાનો વિષ
બન્યો હતો.

" જો તું પાછી હતી તેવી બાલિકા બને તો હું ત
અયોધ્યા લઈ જવા તૈયાર છું " એમ તેને કહેવાનું મ
થયું. પણ શુજા પોતાની સ્થિતિ સમજતો હતો. માલીકન
કન્યાને લોભાવવામાં કેટલો અનર્થ છે તેના કલ્પના તે કરી શકયે

" અયોધ્યા મુર્શિદાબાદ જેટલું સુંદર ન લાગ્યું. આ
આરામ, આ વિનોદ અને વૈભવ ત્યાં ન હતાં અને સાચું ક
તો મયના ! મને ત્યાં કોઈ માણસ હૈયાવાળું ન લાગ્યું. જ્ય
જઉં ત્યાં માત્ર સ્વાર્થની જ ગડમથલ ચાલતી. બાપુ જો નાખુશ
ન થાય તો હું હવે ત્યાં મુદ્દલ જવા નથી માગતો. બાપુન
બીમારીનું બ્હાનું મળતાં તરત જ આ તરફ દોડી આવ્યો."

શુજા ભલે પોતાના મનોભાવ છુપાવે, પણ મયના સમ
જતી હતી કે અયોધ્યા કરતાં મુર્શિદાબાદને સુંદર માનવામ
એક સબળ કારણ છે અને અયોધ્યાનાં નરનારી તેને હૈયા
શૂનાં લાગ્યાં હોય તો તે મયનાની સ્નેહશકિતનો જ પ્રતાપ છે.
તેનું નારી હૃદય આથી જરા વધુ અભિમાની બન્યું.

એટલામાં એક દાસી સુવર્ણપાત્રમાં શરબત જેવું કંઈક

…ઈ આવી. મયનાએ તે પાત્ર પોતાના હાથમાં લઇ શુજા પાસે …યું અને કહ્યું:

"અયોધ્યામાં આવું શરબત હશે, પણ આટલો મમ…ણ હાથ નહીં હોય. લો!" શુજાને લાગ્યું કે મયના 'માત્ર …ગાર જ નથી બની, થોડી નિષ્ઠુર પણ બની છે. આના કરતાં …ખુરાસાનમાં હોત તો કેટલો સુખી હોત? કેટલી સહેલાઇથી …મયનાનો સ્નેહ જીતી શક્યો હોત? આવતી કાલે મુર્શિદ–ખાની …ખો મીંચાય તો અહીં મારું કોણ? મયના જો ન મળે તો …વનમાં શૂન્ય સિવાય બીજું શું રહે? તેનો ચ્હેરો મ્લાન …બન્યો. હતાશ હૃદયમાંથી એક દર્દભરી આહ છૂટી.

મયના શરમાઇ ઉઠી. તે કંઇક બોલવા જતી હતી એટ…લામાં ત્યાં કોઇકનાં પગલાંનો અવાજ સંભળાયો. બન્નેનાં …આતુર નેત્રો તે તરફ વળ્યા. જોયું તો માણેકચંદ શેઠ તેમની …તરફ જ આવતા હતા. શુજા વિનયપૂર્વક તેમની સામે ગયો. …મયના સંકોચને લીધે એક તરફ ઉભી રહી.

"અયોધ્યાના શું સમાચાર છે? જાગીરદારો પણ નવા…બના મ.થ.ના મળ્યા છે, ખરને?" જગતશેઠે શુજાની પીઠ ઉપર …હાથ ફેરવ્યો અને જાણે મુર્શિદ–ખાનો પોતાનો બાળક હોય …તેમ સ્નેહથી અભિનંદ્યો.

"હમણાં તો કોઇ ઊંચું માથું કરી શકે એમ નથી. …બંગાળાના મ.ટ.ય પાસે તેમને નમવા સિવાય છૂટકો જ નથી." …શાહની શક્તિ અને શક્તિ વિષે જગતશેઠે પહેલાં પણ સાંભ…ળ્યું હતું તેમને શુજાનો આ ઉત્તર કેવળ નિરભિમાન લાગ્યો. …આ. શુજા હવત મુર્શિદ–ખાને પરે …. જગતશેઠ

જગત
શે
ઠ

૪૧

શુજાને લઇ તેમની પાસે ગયા. શુજાને જોતાં જ મુર્શિ ખાંનો ચ્હેરો સતેજ બન્યો.

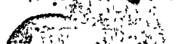
“ બેટા શુજા ! ઠીક થયું કે તું આવી પહોંચ્યો. હવે કદાચ મોત આવશે તો હું ખુશીથી આત્મસમર્પણ કરી દઇશ.” જગતશેઠ તરફ જોઇ ઉચ્ચાર્યું:—“ મારી બધી આશા આ યુવાન ઉપર અવલંબી રહી છે.”

જગતશેઠ મુર્શિદ-ખાંની સ્નેહદુર્બળ સ્થિતિ બરાબર સમજી ગયા હતા. એમની આશા અને શ્રદ્ધા એ બધું એમની એક પુત્રીમાં જ સમાય છે એ વાત પણ તેમણે હમણાં જ મુર્શિદ-ખાં પાસેથી જાણી હતી. તેમને ખાત્રી થઇ કે મુર્શિદ-ખાંની પસંદગી કોઇ અપાત્ર ઉપર નથી ઉતરી. મયનાનો પતિ થવાને જેમ તે યોગ્ય છે તેમ જો સારા સલાહકારો મળે તો અયોધ્યા અને બંગાળનો સ્વતંત્ર શાસક પણ બની શકે એવું પાણી આ યુવાનમા છે.

શુજાને લઇ તેમની પાસે ગયા. શુજાને જોતાં જ મુર્શિદ-ખાંનો ચ્હેરો સતેજ બન્યો.

"બેટા શુજા ! ઠીક થયું કે તું આવી પહોંચ્યો. હવે કદાચ મોત આવશે તો હું ખુશીથી આત્મસમર્પણ કરી દઇશ." જગતશેઠ તરફ જોઇ ઉચ્ચાર્યું:—"મારી બધી આશા આ યુવાન ઉપર અવલંબી રહી છે."

જગતશેઠ મુર્શિદ-ખાંની સ્નેહદુર્બળ સ્થિતિ બરાબર સમજી ગયા હતા. એમની આશા અને શ્રદ્ધા એ બધું એમની એક પુત્રીમાં જ સમાય છે એ વાત પણ તેમણે હમણાં જ મુર્શિદ-ખાં પાસેથી જાણી હતી. તેમને ખાત્રી થઇ કે મુર્શિદ-ખાંની પસંદગી કોઇ અપાત્ર ઉપર નથી ઉતરી. મયનાનો પતિ થવાને જેમ તે યોગ્ય છે તેમ જો સારા સલાહકારો મળે તો અયોધ્યા અને બંગાળનો સ્વતંત્ર શાસક પણ બની શકે એવું પાણી આ યુવાનમાં છે.

ઔરંગઝેબે સુરંગો ખોદી રાખી હતી, અંદર દારૂગોળો પણ ભરપૂર ભર્યો હતો. માત્ર એક ચીણગારીની જ રાહ જોવાતી હતી. ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થતા ભરતખંડની ચારે દિશામાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. મયૂરાસન તો સહિસલામત ન રહ્યું, પણ વજીરો, સુબેદારો ને નવાબોના પગ નીચેની ધરતી પણ ધ્રુજી ઉઠી. અઢારમા સૈકાનું પ્રભાત જ રક્તરંગી હશે! એ વિગ્રહો યુદ્ધો અને સંહારણ ન હોત તો ઇતિહાસના પાના આટલાં કલંકથી રંગાયા ન હોત. ભાઈ-ભાઈની વચ્ચે, પિતા-પુત્રની વચ્ચે, આશ્રિત ને આશ્રયદાતાની વચ્ચે છુપા કાવતરાં રચાયા, અને અનેકોના આયુષ્યનાં બલિદાન લેવાયા. એ સૈકાના [illegible] નીચેનાએ ને આજે પણ તેમાંથી કોઈના [illegible] અને રસ્તે [illegible] અવાચી [illegible] વછૂટ્યા, નગરો, [illegible] અને [illegible] ગોત્રગોત્રમાં [illegible]

[illegible]

ઔરંગઝેબે સુરંગો ખોદી રાખી હતી, અંદર દારૂગોળો પણ ભરપૂર ભર્યો હતો. માત્ર એક ચીણગારીની જ રાહ જોવાતી હતી. ઔરંગઝેબનું મૃત્યુ થતાં ભરતખંડની ચારે દિશામાં જ્વાળામુખી ફાટી નીકળ્યો. મયૂરાસન તો સહિસલામત ન રહ્યું, પણ વઝીરો, સુબેદારો ને નવાબોના પગ નીચેની ધરતી પણ ધ્રુજી ઊઠી. અઢારમા સૈકાનું પ્રભાત જ રક્તરંગી હશે ! એ વિગ્રહો ખુલ્લા અને સહારણ હોત તો ઇતિહાસના પાના આટલા કલંકથી રંગાયા ન હોત. ભાઈ-ભાઈની વચ્ચે, પિતા-પુત્રની વચ્ચે, આશ્રિત ને આશ્રયદાતાની વચ્ચે છુપાં કાવતરાં રચાયાં અને અનીતિના અનુધ્યાન, બલિદાન લેવાયા. એ વખતના [illegible] ઇતિહાસને [illegible] ને આજે પણ તેમાંથી લોહીના [illegible] અને [illegible] એવા [illegible]

[illegible]

12

ત્રણ ભાઈઓના ખુનથી રંગાયેલા હાથે રાજદંડ લીધો. એક વરસમાં જ તેના ભત્રિજાએ એ રાજદંડ આંચકી લીધો અને જહાંદર તથા ઝુલફિકારખાંના લોહીથી મોગલ મહેલ રંગાયો. જહાંદરના એ ભત્રિજાનું નામ ફરૂખસીયર. ફરૂખસીયર પણ સુખ કે શાંતિનું જીવન જીવી શક્યો નહીં. બે સૈયદ ભાઈઓએ તેને ઉખેડીને ફેંકી દીધો. તે પછી રંગભૂમિ ઉપર સૂત્રધારની દોરીથી હાલતા-ચાલતા પૂતળા જેવા બાદશાહો આવ્યા અને માત્ર નામનિશાન મૂકી ચાલતા થયા. આખરે મહમદશાહ સત્તર વરસની વયે ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઓગણીસ વરસ લગી રાજમુકુટ પહેર્યો; પણ એ મુકુટમાંનાં કાંટાની વેદનાથી બચી શક્યો નહીં. આત્મા વિનાના દેહની જેમ મોગલ સામ્રાજ્યના અંગોપાંગ સડતા, પડતા અને વિખરાતા જોવાનું દુર્ભાગ્ય જ તેના લલાટે લખાયું હતું.

માણેકચંદ શેઠ ને મુર્શિદ-ખાં જીવ્યા ત્યાં સુધી બંગાળ બિહાર ને ઓરિસાનું રાજતંત્ર, જ્વાળામુખીના ઉત્પાત અને ધરતીકંપના આંચકા સહીને પણ નિષ્કંપ રહી શક્યું. બંગાળના નામના નવાબને બદલે મુર્શિદ-ખાં સાચો નવાબ બન્યો હતો. જે વખતે દિલ્હીના તખ્તને વફાદાર કહેવરાવનારા વજીરો અને નવાબો બાદશાહથી વિરૂદ્ધના કાવત્રાં રચી રહ્યા હતા તે વખતે માત્ર બંગાળ નિયમિતપણે મહેસુલનો મોટો ભાગ શહેનશાહની તિજોરીમાં ભરી જુનો સંબંધ જાળવી રહ્યું હતું.

ફરૂખસીયરનો માણેકચંદ શેઠ પ્રત્યે ખુલ્લો અનુરાગ અથવા પક્ષપાત હતો. શેઠ પોતે જ જ્યારે આગ્રહપૂર્વક બંગાળની નવાબી સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી અને મુર્શિદ-ખાંની મહત્તા કબૂલ કરી ત્યારે એ પક્ષપાતમાં સદ્ભાવ અને સન્માન ઉમેરાયાં. માણેકચંદ શેઠની સલાહ તેને અમૂલ્ય લાગી.

શહેનશાહ મહમદશાહે પણ એ હકીકત જાણી અને તેણે સમ્રાટ તરીકે માણેકચંદ શેઠને "જગત્ શેઠ" ના બિરુદથી બીજીવાર અભિનંદ્યા. ઇતિહાસલેખકો માને છે કે મોગલ દરબારે સૌથી પહેલાં જગત્શેઠને આ પ્રમાણે બાદશાહી પદવીથી નવાજ્યા અને તે પછી ઇલ્કાબ આપવાની પ્રણાલિકા ગોઠવાઇ. "જગત્શેઠ"ની પદવી ઉપરાંત તેમને નવાબની ગાદી પાસે ડાબી બાજુ બેસવાનો હક મળ્યો. જગત્શેઠને એ જમાનાની શાહીરીત પ્રમાણે મોતીનાં કુંડલ, હાથી અને પાલખી પણ સન્માન તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યા. ઉલ્લેખયોગ્ય વિશેષતા તો એ છે કે બંગાળના નવાબને વખતો વખત સમ્રાટ તરફથી ભારપૂર્વક ફરમાવવામાં આવતું કે જગત્શેઠની સલાહ અથવા અનુમતિ વિના રાજશાસનનું કોઈ પણ મહત્વનું કામ ન થવું જોઇએ. જગત્શેઠ સ્વતંત્ર રહેવા છતા આ રીતે શહેનશાહના હૃદયરૂપ બની રહ્યા.

મુર્શિદ-ખાના મૃત્યુ પછી તેનો જમાઇ શુજાઉદ્દીન બંગાળની ગાદી ઉપર આવ્યો. શુજાને મુર્શિદ-ખાએ પોતાની દેખાની [illegible] જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં મોકલી રાજ્યવહીવટ શીખવ્યો [illegible]. મધનાના પ્રેમમાં તેનું સ્વર્ગ સમાયું હતું. મધના પોતે જ [illegible] જાણવામાં હતી શુજા અને મધના જગત્ શેઠનું [illegible] સન્માન. જગત્શેઠ પણ તેમને પુત્રવત્ માનતા.

[illegible] એટલામાં બંગાળના [illegible] મુર્શિદ-ખા અને માણેકચંદ [illegible] માણેકચંદ [illegible] આવ્યા અને [illegible] પુત્ર ફતેહચંદ [illegible] સિંહ અને [illegible]

જગત શેઠ

ત્રણ ભાઈઓના ખુનથી રંગાયેલા હાથે રાજદંડ લીધો. એક વરસમાં જ તેના ભત્રિજાએ એ રાજદંડ આંચકી લીધો અને જહાંદર તથા ઝુલફિકારખાંના લોહીથી મોગલ મહેલ રંગાયો. જહાંદરના એ ભત્રિજાનું નામ ફરૂખસીયર. ફરૂખસીયર પણ સુખ કે શાંતિનું જીવન જીવી શક્યો નહીં. બે સૈયદ ભાઈઓએ તેને ઉઠાડીને કેદ કીધો. તે પછી રંગભુમિ ઉપર સૂત્રધારની દોરીથી હાલતા-ચાલતા પૂતળા જેવા બાદશાહો આવ્યા અને માત્ર નામનિશાન મૂકી ચાલતા થયા. આખરે મહમદશાહ સત્તર વરસની વયે ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઓગણીસ વરસ લગી રાજમુકુટ પહેર્યો; પણ એ મુકુટમાંનાં કાંટાની વેદનાથી બચી શક્યો નહીં. આત્મા વિનાના દેહની જેમ મોગલ સલ્તનત. અને શાન મહત્ત, પડતા અને વિખરાતા જોવાનું દુર્ભાગ્ય જ તેને સહેજે સાંપડ્યું હતું.

માણેકચંદ શેઠ તે મુર્શિદાબાદમાં જીવ્યા ત્યાં સુધી બંગાળ બિહાર ને ઓરિસ્સાનું રાજતંત્ર, જ્વાળામુખીના ઉત્પાત અને ધરતીકંપના આંચકા સમે પણ નિષ્કંપ રહી શક્યું. બંગાળના સૂબાની રાજધાની પહેલે મુર્શિદાબાદમાં સાચો નવાબ બન્યો હતો. જે વખતે દિલ્હીના તખ્તને વધારે હચમચાવનારાં વહેણો અને વંટોળ ચહુદિશમાં વિરુદ્ધતા દાખવી રહ્યા હતા તે વખતે માત્ર બંગાળ નિયમિતપણે મહેસૂલનો મોટો ભાગ શહેનશાહની તિજોરીએ ભરી, જૂનો સંબંધ જાળવી રહ્યું હતું.

ફરૂખસિયરનો માણેકચંદ શેઠ પ્રત્યે પુરો અનુરાગ અથવા આદરભાવ હતો. શેઠ પોતે જ જ્યારે આગ્રહપૂર્વક બંગાળની નવાબી સ્વીકારવાની ના પાડી અને મુર્શિદ—ખાંની મદદ

૪૬ નેમ કરી ત્યારે એ પ્રસંગમાં સદ્ભાવ અને સન્માન ઉપે-જાવ્યાં. માણેકચંદ શેઠની સલાહ તેને અમૂલ્ય લાગી.

શહેનશાહ મહમદશાહે પણ એ હકીકત જાણી અને તેણે સમ્રાટ તરિકે માણેકચંદ શેઠને "જગત્ શેઠ" ના બિરૂદથી નીરુવાર અભિનંદ્યા. ઇતિહાસલેખકો માને છે કે મોગલ દરબારે સૌથી પહેલાં જગતશેઠને આ પ્રમાણે બાદશાહી પદવીથી નવાજ્યા અને તે પછી ઇલકાબ આપવાની પ્રણાલિકા ગોઠવાઇ. "જગતશેઠ"ની પદવી ઉપરાંત તેમને નવાબની ગાદી પાસે ડાબી બાજુ બેસવાનો હક્ક મળ્યો. જગતશેઠને એ જમાનાની રાજરીત પ્રમાણે મોતીનાં કુંડલ, હાથી અને પાલખી પણ સમ્રાટ તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યાં. ઉલ્લેખયોગ્ય વિશેષતા તો એ છે કે બંગાળના નવાબને વખતો વખત સમ્રાટ તરફથી ભારપૂર્વક ફરમાવવામાં આવતું કે જગતશેઠની સલાહ અથવા અનુમતિ વિના રાજ્યશાસનનું કોઈ પણ મહત્વનું કામ ન થવું જોઇએ. જગતશેઠ સ્વતંત્ર રહેવા છતાં આ રીતે શહેનશાહતના હૃદયરૂપ બની રહ્યા.

મુર્શિદ-ખાના મૃત્યુ પછી તેનો જમાઇ શુજાઉદ્દીન બંગાળની ગાદી ઉપર આવ્યો. શુજાને મુર્શિદ-ખાએ પોતાની હૈયાતી દરમ્યાન જુદા જુદા પ્રાન્તોમાં મોકલી રાજ્યવહીવટ શીખવ્યો હતો. મયનાના પ્રેમમાં તેનું સ્વર્ગ સમાયું હતું. મયના પોતે જ બંગાળની ભાગ્યલક્ષ્મી હતી. શુજા અને મયના જગત્ શેઠનું ગૌરવ સમજતા. જગતશેઠ પણ તેમને પુત્રવત્ માનતા.

પરંતુ પદર વરસ વીત્યા ન વીત્યા એટલામાં બંગાળના ઇતિહાસના ક્રમ પલટાયો. મુર્શિદ-ખા અને માણેકચંદ શેઠ કે અંતર કાળની આજ્ઞાને આધીન થયા. માણેકચંદ માની ગાદીએ તેમના ભાણેજ ફતેહચંદ શેઠ આવ્યા અને શુજાઉદ્દીનની પછી તેનો પુત્ર સરફરાજખા બંગાળના સિંહાસને

ત્રણ ભાઈઓના ખુનથી રંગાયેલા હાથે રાજદંડ લીધો. એક વરસમાં જ તેના ભત્રિજાએ એ રાજદંડ આંચકી લીધો અને જહાંદર તથા ઝુલ્ફિકરખાંના લોહીથી મોગલ મહેલ રંગાયો. જહાંદરના એ ભત્રિજાનું નામ ફરૂખસીયર. ફરૂખસીયર પણ સુખ કે શાંતિનું જીવન જીવી શક્યો નહીં. બે સૈયદ ભાઈઓએ તેને ઉખેડીને ફેંકી દીધો. તે પછી રંગભૂમિ ઉપર સૂત્ર-ધારની દોરીથી હાલતા-ચાલતા પૂતળા જેવા બાદશાહો આવ્યા અને માત્ર નામનિશાન મૂકી ચાલતા થયા. આખરે મહમ્મદશાહ સત્તર વરસની વયે ગાદીએ આવ્યો. તેણે ઓગણીસ વરસ લગી રાજમુકુટ પહેર્યો; પણ એ મુકુટમાંનાં કાંટાની વેદનાથી બચી શક્યો નહીં. આત્મા વિનાના દેહની જેમ મોગલ સામ્રાજ્ય. [illegible], પડતા અને વિખરાતા જોવાનું દુર્ભાગ્ય જ તેના લલાટે લખાયું હતું.

માણેકચંદ શેઠ ને મુર્શિદ–બાદ આવ્યા ત્યાં સુધી બંગાળ બિહાર ને ઓરિસાનું રાજતંત્ર, જ્વાળામુખીના ઉત્પાત અને ધરતીકંપના આંચકા વચ્ચે પણ નિષ્કંપ રહી શક્યું. બંગાળ [illegible] મુર્શિદ–માં સાચો નવાબ બન્યો હતો– જે વખતે દિલ્હીના તખ્તને વહીવટ ચલાવનારા વજીરો અને [illegible] દરબારમાં વિગ્રહના દાવપેચ રમી રહ્યા હતા તે વખતે [illegible] બંગાળ નિયમિતપણે મહેસૂલનો મોટો ભાગ શહેનશાહની [illegible] મોકલ્યે જતું હતું.

[illegible] માણેકચંદ શેઠ પ્રત્યે પુષ્કળ અનુરાગ [illegible] હતો. [illegible] જ્યારે આગ્રહપૂર્વક બંગાળની [illegible] અને મુર્શિદ–બાદની [illegible] કરી ત્યારે એ [illegible] સહકાર અને સન્માન [illegible] માણેકચંદ શેઠની [illegible] તેને અમૂલ્ય લાગી.

શહેનશાહ મહંમદશાહે પણ એ હકીકત જાણી અને તેણે સમ્રાટ તરિકે માણેકચંદ શેઠને "જગત્ શેઠ"ના બિરૂદથી બીરુવાર અભિનંદ્યા. ઇતિહાસલેખકો માને છે કે મોગલ દરબારે સૌથી પહેલાં જગતશેઠને આ પ્રમાણે ઇલ્કાબ આપ્યા અને તે પછી ઇલ્કાબ આપવાની પ્રણાલિકા ગોઠવાઇ. "જગતશેઠ"ની પદવી ઉપરાંત તેમને નવાબની ગાદી પાસે ડાબી બાજુ બેસવાનો હક મળ્યો. જગતશેઠને એ જમાનાની રાજવીન પ્રમાણે મોતીનાં કુંડલ, હાથી અને પાલખી પણ સંનિન તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યાં. ઉલ્લેખયોગ્ય વિશેષતા તો એ છે કે બંગાળના નવાબને વખતો વખત સમ્રાટ તરફથી ભારપૂર્વક ફરમાવવામાં આવતું કે જગતશેઠની સલાહ અથવા અનુમતિ વિના રાજશાસનનું કોઈ પણ મહત્વનું કામ ન થવું જોઇએ. જગતશેઠ સ્વતંત્ર રહેવા છતાં આ રીતે શહેનશાહતના હૃદયરૂપ બની રહ્યા.

મુર્શિદ-ખાના મૃત્યુ પછી તેનો જમાઇ શુજાઉદ્દીન બંગાળની ગાદી ઉપર આવ્યો. શુજાને મુર્શિદ-ખાએ પોતાની હૈયાતી દરમ્યાન જૂદા જૂદા પ્રાંતોમા મોકલી રાજ્યવહીવટ શીખવ્યો હતો. મયનાના પ્રેમમા તેનું સ્વર્ગ સમાયુ હતું. મયના પોતે જ બંગાળની ભાગ્યલક્ષ્મી હતી. શુજા અને મયના જગત્ શેઠનું ચિત્ત સમજતા. જગતશેઠ પણ તેમને પુત્રવત્ માનતા.

પરંતુ પંદર વરસ વીત્યા ન વીત્યા એટલામા બંગાળના ઇતિહાસનાં કેમ પલટાયા. મુર્શિદ-ખા અને માણેકચંદ શેઠ અનંત કાળની આજ્ઞાને આધીન થયા. માણેકચંદ શેઠની ગાદીએ તેમનો ભત્રીજો ફતેહચંદ શેઠ આવ્યા અને મુર્શિદ-ખાની પછી તેનો પુત્ર સરફરાઝખા બંગાળના સિંહાસને

શહેનશાહ મહમદશાહે પણ એ હકીકત જાણી અને તેણે
ટ તરિકે માણેકચંદ શેઠને "જગત્ શેઠ" ના બિરૂદથી
વાર અભિનંદ્યા. ઇતિહાસલેખકો માને છે કે મોગલ
ારે સૌથી પહેલાં જગતશેઠને આ પ્રમાણે બાદશાહી પદવીથી
ભ્યા અને તે પછી ઇલકાબ આપવાની પ્રણાલિકા ગોઠવાઇ.
જગતશેઠ"ની પદવી ઉપરાંત તેમને નવાબની ગાદી પાસે ડાબી
જુ બેસવાનો હક્ક મળ્યો. જગતશેઠને એ જમાનાની
રીત પ્રમાણે મોતીનાં કુંડલ, હાથી અને પાલખી પણ
નન તરફથી પહોંચાડવામાં આવ્યાં. ઉલ્લેખયોગ્ય વિશે-
ા તો એ છે કે બંગાળના નવાબને વખતો વખત સમ્રાટ
ફથી ભારપૂર્વક ફરમાવવામાં આવતું કે જગતશેઠની સલાહ
થવા અનુમતિ વિના રાજશાસનનું કોઈ પણ મહત્વનું કામ
 થવું જોઇએ. જગતશેઠ સ્વતંત્ર રહેવા છતાં આ રીતે શહેન-
ાહના હૃદયરૂપ બની રહ્યા.

મુર્શિદ-ખાંના મૃત્યુ પછી તેનો જમાઇ શુજાઉદ્દીન બંગા-
ળની ગાદી ઉપર આવ્યો. શુજાને મુર્શિદ-ખાંએ પોતાની હયાતી
રમ્યાન જુદા જુદા પ્રાંતોમાં મોકલી રાજવહીવટ શીખવ્યો
તો. મયનાના પ્રેમમાં તેનું સ્વર્ગ સમાયું હતું. મયના પોતે જ
બંગાળની ભાગ્યલક્ષ્મી હતી. શુજા અને મયના જગત્ શેઠનું
ગૌરવ સમજતા. જગતશેઠ પણ તેમને પુત્રવત્ માનતા.

પરંતુ પંદર વરસ વીત્યા ન વીત્યા એટલામાં બંગાળના
ઇતિહાસનો ક્રમ પલટાયો. મુર્શિદ-ખા અને માણેકચંદ થોડે
થોડે અંતરે કાળની આજ્ઞાને આધીન થયા. માણેકચંદ
ની ગાદીએ તેમનો ભાણેજ ફતેહચંદ શેઠ આવ્યો અને
શુજાઉદ્દીનની પછી તેનો પુત્ર સરફરાઝ બંગાળના સિંહાસને

[illegible] મયના [illegible] શુજા [illegible] દંપતીના લાડમાં ઉછરેલો [illegible] વિસરી ગયો. રાજ- [illegible] મથી મુગી રહ્યું હતું તેનું [illegible]

[illegible] આસપાસ પર્વત- [illegible] શહેનશાહતે દેશ- [illegible] ઉપજાવ્યા હતાં. બંગાળ [illegible] વહેલું સપડાયું. જગતશેઠ સાથે કલહ કરી તેણે બંગાળનો વિનાશ વહોરી લીધો, બંગાળના [illegible] જંજીરો પહેરાવવાનો પ્રસંગ નજીક આણ્યો.

મુર્શિદ–કુલી–ખાંનો ભય તદ્દન અસ્થાને ન હતો એમ સરફ્–ઉદ્દીને સિદ્ધ કર્યું. મુર્શિદ ભલે વિચિત્ર સંયોગોમાં મુસલમાન બન્યો હોય, પણ તેનું હિંદુ હૃદય ઘણીવાર આક્રંદ કરતું: "મારા જ સંતાનો આવતી કાલે પોતાને પરદેશી માની આ દેશનાં દુર્બળ નર–નારીઓને પજવશે, એમની દર્દભરી ચીસો સાંભળી આમોદ અનુભવશે, જેમનાં બહુમાન થવા ઘટે તેમને અપમાનિત કરશે." એજ ચિંતા મુર્શિદ–ખાંને કેટલીયે વાર ઉદાસ અને બેચેન બનાવી મુકતી. પોતાની પુત્રી માટે પૂરી પરીક્ષા પછી શુજાઉદ્દીન પાત્ર પસંદ કર્યું હતું. મુર્શિદ–ખાં જીવ્યા ત્યાંસુધી સદ્દભાગ્યના બળે તેમણે એકે બેસુરો અવાજ ન સાંભળ્યો: તેમનો આત્મા સંતોષાયો.

પણ શુજા–ઉદ્દીનની જીવનલીલા સંકેલાતાં જ ભયના પડઘા ગુંજી રહ્યા. શુજા પોતે મુર્શિદ–ખાંના સહવાસમાં સંસ્કાર પામ્યો હતો, અને વધુમાં મયનાના નિર્મલ સ્નેહે તેના હૃદ-

ા દિલ્વ તાર ઝણઝણાવ્યા હતા. પરંતુ એક જ પડદો
ચઢીએ તો શુજાના પિના સાદત-ખાંનું ચરિત્ર સાંભળનાં
ાઇને પણ શરમથી માથું નમાવી દેવું પડે. સરફ્-ખાં પિતાના
જુનો આધકારી ન થયો, પણ વિધિની કોઇ અકળ લીલાથી
ાાદતના દુર્ગુણોનો ઉત્તરાધિકારી બન્યો. તેના જેવો બીજો
ંપટી, વિલાસી અને વ્યસની નવાબ બંગાળની મસનદ ઉપર
ાગ્યે જ કોઇ આવ્યો હશે !

સરફ્ની વિષયવાસના અને પામરતાએ બંગાળ ઉપર
મરાજકતાનાં ઘેરાં વાદળ ઉતાર્યાં. બીજી તરફ એ વાદળને
ીખેરવામાં જગતશેઠે જે સામર્થ્ય વાપર્યું તેનું મૂલ્ય પણ કંઇ
જેવું તેવું નથી. જગતશેઠ ફતેહચંદે એ અંધકારયુગમાં પણ
પોતાની જ્યોત જાગતી રાખી અને માર્ગભૂલેલાઓને સાચો
ાંદ બતાવ્યો. બંગાળના ઇતિહાસમાં જગતશેઠનું નામ એક
જ્યોતિર્ધરરૂપે મહાજનોની મોખરે આજે પણ ઝળકી રહ્યું છે.

(૮)

જગતશેઠનું મકાન બંગાળના જમીનદારો અને અમલ-
દારોનું મંત્રણાગૃહ બન્યું હતું. બંગાળ, બિહાર ને ઓરિસાનું
ભાગ્ય જગતશેઠને ત્યાં ઘડાતું. આજે તો એ મકાન ગંગાના
ગર્ભમાં મળી ગયું છે અને જે ખંડીયેરો હૈયાત છે તે પણ ઝાડ
અને વેલાઓથી ઢંકાઇ ગયાં છે. પ્રવાસીઓ કહે છે કે એ સ્થાને
પગ મૂકતાં જ આંસુ ખાળી શકાતાં નથી. આજે બસેં વરસ
પછી પણ જાણે એ પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવમાંથી વિષાદનો ઉ
વાયુ વહેતો આપણે અનુભવીએ છીએ. એ ઐશ્વર્ય કોઇના મં
બળે રેતીના ચરની માફક ઉડી ગયું છે. મહિમાપુરનો એ ઉજ્
વલ મહિમા પણ કોણ જાણે કોના શ્રાપને લીધે આજે
મૂર્ત્તિ ધરી રહ્યો છે. જે રાજભવનમાં રત્નખચિત દીપમાળ
રેલાવતી ત્યાં આજે સાધારણ દીવો કરનાર પણ કોઇ ન

નાદીરશાહનું લશ્કર જ્યારે તીડના ટોળાની જેમ
આબરૂ અને ઐશ્વર્ય શોષી રહ્યું હતું, ત્યારે બંગાલના
નદારો જગતશેઠના ભુવનમાં એકત્ર થઇ બંગાળને
મંત્રણા ચલાવી રહ્યા હતા. બર્દવાનના મહારાજા તિલો
ઢાકાનો નવાબ રાજવલ્લભ, રાય આલમચંદ તથા હાક
પણ એ મંત્રણામાં સામેલ હતા.

" નાદીરશાહ દિલ્હીથી પાછો વળે એ માની શકાય નહીં. ઈરાન જેટલા દૂર દેશમાં બેઠા જેણે દિલ્હીની સમૃદ્ધિની કલ્પના કરી, તે બંગાળને બિહારની રોશનથી છેક જ અજાણ્યો રહેશે ? અને શહેનશાહનું સમ્મિલિત બળ જેની સામે રોધ ન કરી શક્યું તેની સામે આપણું સૈન્ય ઉભું રહી શકશે ? " હાજી અહમદના ચ્હેરા ઉપર ચિંતા અને ગ્લાનીની મ્લાન છાયા પથરાઈ. દિલ્હીના લુંટાયેલા ભંડાર અને ખુનામરકીએ તેને શોકસાગરમાં ધકેલ્યો હતો. જમીનદારો કરતાં પણ તેને અધિક ગુમાવવાનું હતું. નાદીરશાહ સામે નિષ્ફળ નીવડે તો તે આખી જીંદગી હારી જાય એવી સ્થિતિ હતી.

" એક તો મરાઠાઓ બંગાળને છૂટાછવાયા ખુંદી રહ્યા છે, સરહદનાં ગામડાં તેમના ત્રાસને લીધે ઉજ્જડ બનતાં જાય છે. પૂરી મહેસુલ પણ મળી શકતી નથી. આવી સ્થિતિમાં નાદીરશાહનો એક જ દિવસનો મુકામ, સારાયે બંગાળને વેરાન બનાવી મુકશે. " બર્દવાનના મહારાણા તિલોકચંદજીએ જમીનદારોના પ્રતિનિધિ રૂપે પોતાનું દુઃખ નિવેદ્યું.

રાજવલ્લભ આવી કંઈ અવ્યવસ્થા અથવા રાજ્યહાનિ થાય તો પોતાને વધુ લાભ થાય એમ માનતો હતો. તે હાકાનો કાયમી નવાબ ન હતો. તેને પોતાની શક્તિ અને નિપુણતા બતાવવાના કોડ હતા. તેણે કહ્યું —" જે બનવાનું હોય તે બને, આપણે તો આપણી સૈન્ય સંબંધી તૈયારી કરી વાળવી જોઈએ "

રાય આલમચંદ મૌન રહ્યા, તેને જગતશેઠ ઉપર શ્રદ્ધા હતી. સૌની શોકકથા સાંભળ્યા પછી તેણે ફતેહચંદ સામે નીહાળ્યું. જગતશેઠ કઈ માર્ગ બતાવે છે કે નહીં તે જાણવા સૌ આતુર બન્યા.

જગતશેઠનું મકાન બંગાળના જમીનદારો અને અમલદારોનું મંત્રણાગૃહ બન્યું હતું. બંગાળ, બિહાર ને ઓરિસાનું ભાગ્ય જગતશેઠને ત્યાં ઘડાતું. આજે તો એ મકાન ગંગાના ગર્ભમાં મળી ગયું છે અને જે ખંડીયેરો હૈયાત છે તે પણ ઝાડ અને વેલાઓથી ઢંકાઈ ગયાં છે. પ્રવાસીઓ કહે છે કે એ સ્થાને પગ મૂકતા જ આંસુ ખાળી શકાતાં નથી. આજે બસેં વરસ પછી પણ જાણે એ પ્રતિષ્ઠા અને વૈભવમાંથી વિષાદનો ઉષ્ણ વાયુ વહેતો આપણે અનુભવીએ છીએ. એ ઐશ્વર્ય કોઈના મંત્રબળે રેતીના ઘરની માફક ઉડી ગયું છે. મહિમાપુરનો એ ઉજ્જવલ મહિમા પણ કોણ જાણે કોના શ્રાપને લીધે આજે વિકટ મૂર્તિ ધરી રહ્યાં છે. જે રાજભવનમા રત્નખચિત દીપમાળ પ્રકાશ રેલાવતા ત્યા આજે સાધારણ દીવો કરનાર પણ કોઇ નથી.

નાદીરશાહનું લશ્કર જ્યારે તીડના ટોળાની જેમ દિલ્હીની આબરૂ અને ઐશ્વર્ય શોષી રહ્યું હતું, ત્યારે બંગાલના જમીનદારો જગતશેઠના ભુવનમાં એકત્ર થઇ બંગાળને બચાવવા મંત્રણા ચલાવી રહ્યા હતા. બર્દવાનના મહારાજા તિલોકચંદજી, ઢાકાનો નવાબ રાજવલ્લભ, રાય આલમચંદ તથા હાજી અહમદ પણ એ મંત્રણામાં સામેલ હતા.

" કાં તો લડી લેવું અને નહીં તો રાજીખુશીથી લૂંટાવું એ સિવાય બીજો માર્ગ દેખાતો નથી." જગતશેઠ ન છૂટકે બોલ્યા.

' લૂંટાવું અને તે રાજીખુશીથી ?' જગતશેઠ જેવા જવાબદાર માણસ આમ બોલે ત્યારે કોને દુઃખ ન થાય ? હાજી અહમદની નજર બંગાળની મસનદ ઉપર ઠરી હતી. તેના હૃદયમાં જગતશેઠના આ ઠંડા જવાબથી ખંજર ભોંકાયું.

" બંગાળને લૂંટાવું એમાં કંઇ નવીનતા નથી. દરરોજ લૂંટાય છે, મહિને મહિને છુંદાય છે. નાદીરશાહ આવીને ભલે બંગાળનું હાડપીંજર ચૂસી જાય !" રાજા તિલોકચંદજીનો અવાજ આવેશથી ધ્રુજી રહ્યો. સૌને પોતાની નબળાઇનું પુરેપુરૂં ભાન હતું. બંગાલના ગણ્યા ગાંઠયા જમીનદારો અને સુબેદારો સિવાય નાદીરની સામે છાતી કાઢીને ઉભવા કોઇ તૈયાર ન હતું. જગતશેઠ સૌની શક્તિનું માપ કાઢવા માગતા હતા.

" બંગાળની ભૂમિ ઉપર નાદિર આવે તો સૌ પહેલાં ઢાકામાંથી જ હું બે હજાર સીપાઇઓ સાથે સામનો કરવા તૈયાર છું. બીજા જમીનદારો મને શું મદદ કરશે એ મારે જાણી લેવું જોઇએ." રાજવલ્લભે મૂળ મુદ્દાની વાત શરૂ કરી.

" રાજવલ્લભ ! તમે હજુ બંગાળીઓ, તામીલો અને મરાઠાઓનાં જ યુદ્ધ જોયાં છે. પંજાબની પેલીપારના પહાડી, જમદૂત જેવા ખખડધજના પ્રલય નથી જોયાં. એટલે જ બે હજાર માણસ સાથે મેદાનમાં પડવાનું સૂઝે છે. શહેનશાહ પાસે લશ્કર ઓછું હતું ? છતાં તે કેમ હાર્યો ?" હાજી અહમદના આ સ્પષ્ટ ખુલાસાથી રાજવલ્લભ શરમાયો. અનુભવી અને પીઢ રાજદ્વારીઓની વચમાં આ પ્રકારનું સાહસ કરવા બદલ તેને મનમાં પશ્ચાત્તાપ પણ થયો.

કાજી અહમદની સ્થિતિ [illegible] હતી. [illegible] સેવું
રે તેમ ન હતું. મુર્શિદ[illegible] [illegible] લઇ લેવા
[illegible] હતો અને તે [illegible] [illegible] પણ તેની
ન હતો. પણ નાદિરશાહ [illegible] તેના
[illegible]ને અનુકૂળ ન હતું.

[illegible] [illegible] કે [illegible]
નથી. દિલ્હીના [illegible]
[illegible]મા તૃપ્તિ પામે એ અશક્ય [illegible]
[illegible] હમને પણ અંબાળને [illegible]
[illegible] એ તો ભવિષ્યમાં કોઈ [illegible]
જેઓ આજે નાદિરશાહની સામે [illegible]
[illegible] આવશે ત્યારે ચરમ કે આજ[illegible]
[illegible] જોયા વિના નહીં રહે અને [illegible]
[illegible] રાખેલાં ધનધાન્ય લૂંટાશે એ પણ [illegible]

એ રીતે વર્તમાન સ્થિતિનો [illegible] નીકળ્યું [illegible]
[illegible] રકમોનો સરવાળો કરતા હોય તેમ [illegible]
મુત્સદ્દીઓને સંબોધી કહ્યું:—

" આપણે રાજીખુશીથી સોંપ્યું નથી તેમ [illegible]
નાદિરશાહને યુદ્ધનું આમંત્રણ પણ આપ્યું નથી. [illegible]
આપણે બધું જોઇ લેવાશે [illegible] જો [illegible]
ઉપર આપની શ્રદ્ધા હોય તો સલામતીનો [illegible]
[illegible]ને પોતાના અધિકારના [illegible]
[illegible]વવાની ટેવ હતી; જમીનદારોએ [illegible]
આપ્યુ સલામતીનો રસ્તો [illegible]
[illegible] નથી.

“ આ વેપારીનો રસ્તો છે. પુરું સાંભળ્યા વિના કોઈએ ઉતાવળ ન કરવી. સૌને રૂચે તો જ આપણે એ માર્ગે જશું.” જગતશેઠ સ્હેજ થંભ્યા. સૌના મ્હો ઉપરની રેખાઓ ઉકેલી. “ નાદીરશાહ નાણાનો ભૂખ્યો છે. તેને રાજ કે તાજ સાથે કંઈ સંબંધ નથી. હું એમ માનું છું કે જો બંગાળ ઈચ્છાપૂર્વક એક લાખ જેટલી સોનામ્હોર સામે જઈને ધરે તો એને આટલે સુધી આવવાની જરૂર ન રહે. એક તો એનું લશ્કર થાકેલું છે, છેલ્લી કત્લમા તેના ઘણા માણસો કપાઈ મુઆ છે અને ઘણું કરીને બાદશાહ મહમ્મદ સાથે તેને કંઈ વેર નથી. એક લાખ સોનામ્હોર બંગાળના રાજભંડાર માટે બહુ મ્હોટી વાત નથી.”

જમીનદારોની સભા કંઈ નિર્ણય આપે તે પહેલાં જ રાય આલમચંદ સ્હેજ ઉશ્કેરાઈને બોલ્યાઃ—“ આ બધી વાણીયાશાહી છે. એ તો વાઘને સામે જઈને પોતાનું લોહી ચખાડવા બરાબર છે. માણસના લોહીનો સ્વાદ લીધા પછી વાઘ જો સંતોષાય તો જ બંગાળની લાંચથી નાદીરશાહની ભૂખ ભાંગે. આવી વાતો કરવામાં આપણે બુદ્ધિનું જ લીલામ કરીએ છીએ.”

લાલચ આપી નાદીરને બંગાળમાં આવતો અટકાવવો એ વાત કયા વીરને રૂચે? જગતશેઠ પણ [illegible] ઉચ્ચારતાં સંકોચાતા હતા. લાલચ એ યુદ્ધનું આગવું [illegible] શસ્ત્ર હતું. તેનો ઉપયોગ કરી છૂટવાની તેમની ધારણા હતી.

“ હા. પણ એક વાત કહેવાની રહી જાય છે.” જગતશેઠે [illegible]ને [illegible] કહ્યું: “ એક લાખ સોનામ્હોર [illegible] [illegible]માં જ [illegible] અને તેની ઉપર નાદીરશાનું નામ [illegible] રહેશે.”

"એનો અર્થ એ જ કે અમે આપને અમારા શહેનશાહ તરિકે સ્વીકારીએ છીએ, એમ આડકતરી રીતે નાદીરશાહને જાહેર કરવું અને તેના ગયા પછી જેમ અત્યારે ચાલે છે તેમ ચલાવવું. વખત જોઇને પીઠ ફેરવવાની વિદ્યા વૈશ્ય સિવાય કોને વરી છે!" હાજી અહમદ જગતશેઠ ઉપર આફરીન થતા હોય તેમ તેની વિકરાળ દેખાતી આંખોમાં આનંદની પ્રભા પથરાઇ.

રાય આલમચંદ અને રાજવલ્લભ ઉધા ન ઉતરે એટલા સારૂ જગતશેઠે ઉમેર્યું: "આ વૈશ્યનો માર્ગ છે–યુદ્ધવીરના માર્ગ નિરાળા હોય છે."

"યુદ્ધવીર હોય અને વૈશ્યવીર ન હોય? આપનો માર્ગ વૈશ્યવીરનો માર્ગ છે; અને આજે બંગાળ બંગાળને મરતું બચાવવાને એ જ ઔષધની જરૂર છે." રાજા તિલોકચંદજી પણ જગતશેઠને સમ્મત થયા.

"મારી એક બીજી પણ દરખાસ્ત છે." હાજી અહમદે ઉચ્ચાર્યું: "સોનામ્હોર સાથે એક બીજી અરજ ગુજારવી: બંદગીમાં આ દેશના બાદશાહ તરિકે આપનું જ નામ ઉચ્ચારાય છે એમ નાદીરશાહને જણાવવું."

રાજવલ્લભને એ ન ગમ્યું. પણ આજે તો હરકોઈ રસ્તે આત્મરક્ષણ કરવાનું હતું; બંદગીમાં નાદીરશાહનું નામ રહે કે અહમદશાહનું, એની સાથે કોઇને લાબી નીસ્બત ન હતી.

વિદાયગીરીના દરબારી વિવેક તરિકે જગતશેઠે હાજી અહમદની સામે પાનદાન ધર્યું. રાજા તિલોકચંદજી અને જમીન-

દારો પણ ઉડવાની તૈયારીમાં જ હતા. રાત્રીના બીજા પહોરનો અમલ શરૂ થઇ ચૂકયો હતો. જગતશેઠના મહેલમાં જે પ્રકાશ હતો તેની સ્પર્ધામાં મહેલ બ્હારનો અંધકાર પોતાનું જોર જમાવતો હતો. ભાગીરથીનો નાદ, કોઇ યોગીશ્વરના મુખથી ઉચ્ચારાતા ૐકારનું સ્મરણ કરાવતો.

એટલામાં મહોલ્લાનાં નર-નારીઓની, આકાશ અને અંધકારની છાતી વીંધતી હોય એવી કારમી કીકીઆરી સંભળાઇ. નિરાંતે સૂતેલા પંખીના માળામાં કોઇ પારધી હાથ નાખે અને ઉંઘમાંથી ઝબકેલાં નિર્દોષ પંખીડાં એકાએક ચીચીઆરી કરતા પાંખ ફફડાવી અંધારામાં પણ ઉડવાનો પ્રયત્ન કરે તેમ, આખો દિવસ મહેનત-મજુરી કરી શાંતિથી ઉંઘતાં મહિમાપુરનાં નર-નારીઓએ એકાએક ઘરની બ્હાર નીકળી, જાણે કોઇ મ્હોટો અકસ્માત થયો હોય એવો કોલાહલ કરી મૂકયો. કોઇ કોઇ વાર મહોલ્લાઓમાં આવા પ્રસંગો બનતા. એ વખતે રૂદન જ જેનું બળ છે એવા સ્ત્રી-પુરૂષો ઘરની બ્હાર નીકળી પોતાની નબળાઇનું પ્રદર્શન કરાવતા.

ઘડીનો પણ વિલંબ કર્યા વિના જગતશેઠ સભાવાળા ઘરની બ્હાર આવ્યા. જગતશેઠને જતા [illegible] અહમદ પણ તેમની પાછળ પાછળ ચાલ્યો.

થોડે દૂર ગયા નહીં એટલામાં જગતશેઠનો એક નોકર સામે દોડતો આવ્યો અને શેઠને કાનમાં કંઇક કહ્યું. [illegible] અહમદ આઘે હોવાથી તે કંઇ સાંભળી શકયો નહીં. પણ નોકરની વાત સાંભળ્યા પછી જગતશેઠનું મ્હોં ક્રોધથી ઉગ્ર બનેલું તે બરાબર જોઇ રહ્યો.

જાણે કંઈ જ ન બન્યું હોય તેમ જગતશેઠે પોતાના મન ઉપર સંયમ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેમાં તેઓ નિષ્ફળ નીવડયા. જે વાત સાંભળી રોમેરોમમાં પ્રકોપની ઝાળ સળગી હોય તેને મનુષ્ય ક્યાં સુધી દબાવી શકે? શબ્દોચ્ચાર કરે તો જ માણસ પોતાના અંતરના ભાવ સમજાવી શકે એમ હંમેશા નથી બનતું. જગતશેઠનો વાણી ઉપરનો સંયમ હૃદયની જ્વાળાને બુઝાવી તો ન શક્યો, પણ બીજી અનેક રીતે તેણે પોતાનો માર્ગ શોધી કઢાવ્યો. કોઈ જમીનદારે જગતશેઠનું આવું ગંભીર અને ભીષણ રૂપ નહીં નિહાળ્યું હોય.

"ક્યાંઈ આગ લાગી હશે કેમ?" જગતશેઠ સામે જોઈ રાય આશ્ચર્યદે પૂછ્યું. આ પ્રશ્ને સંયમનો એક બંધ તોડયો.

"હા, આગ લાગી છે, પણ ક્યાં લાગી છે અને કેટલી વિનાશકારક નીવડશે તેની કલ્પના થઈ શકતી નથી. એ આગને હવે તો ગંગાનું પાણી પણ ઓછું પડશે. કદાચ એ આગમાં આખું બંગાળ હોમાઈ જશે: મારા તમારા જેવા એ આગમાં એવા તો બળી જશું કે આખરે રાખનો પણ પત્તો નહીં મળે." જગતશેઠનો આ પ્રકારનો આવેશ કદાચ સંયમના બધા બંધનો તોડી નાંખત. પણ હાજી અહમદ વચમાં જ બોલી ઉઠ્યો:—

"પણ ખરી વાત શું છે?"

"ખરી વાત એ છે કે જેને માટે આપણે રાતના ઉજાગરા કરીએ છીએ, જેને બચાવવા આપણા લોહી રેડવા તૈયાર થયા છીએ, એ જ માણસ આજે મનુષ્ય મટી હેવાનથી પણ બદતર બનતો જાય છે. પેલો નીચ સરફ!" જગતશેઠ એથી વધુ

અસાવધ દશામાં ખોવા

તેનું નામ જ તેન

પડી હોય તો દરશ
ય જેઠી જગતરી
મે. ચે.ડેસ્વાર સા
ફરી. જગતરી

નારીનું એક પ્રકારનું રૂપ વિષયાંધ કોઇ દિવસ જોઇ શકતો નથી. જેને અમૃત માની હોઠે લગાડવા જાય છે તે જ તેની અધમતાના સ્પર્શે હળાહળ ઝેર બને છે, જેને સ્વર્ગની દિવ્યતા સમજી ગ્રહવા મથે છે તે જ તેના પડછાયા માત્રથી ભયંકર નારકીના રૂપમાં પલટાઇ જાય છે.

સરફરાજે તો કેવળ તે ચૌદ વરસની બાળાની ખુશામતીઆઓના મુખથી સૌંદર્યકીર્તિ સાંભળી હતી. એ બિચારાને સૌંદર્ય સમજવાનો કદી અવસર પણ ન્હોતો મળ્યો. રૂપજીવી વેશ્યાઓના હાવભાવ, મદિરાના મોહક ફુવારા અને વાસનાના વમળ વચ્ચે તે પામર જીવન ગાળતો. શીકારી તાજા લોહીની શોધમાં રહે તેમ તેની વાસના નિત્ય નવી ઉત્તેજના શોધતી. તેના આશ્રિતો ને સ્વાર્થીઓ પાપની બને તેટલી સામગ્રી એકઠી કરી સરફના આ સદા સળગતા અગ્નિકુંડમાં હોમતા.

એ અકર્મીએ એક વાર પણ ઉંચી આંખ કરીને આ અબળા સામે ન જોયું. આવી અબળાઓને સરફ, રાત્રી વિત્યા પછી ફેંકી દેવાના ફુલહાર જેવી જ સમજતો. તેની આંખો અત્યારે મદિરાના ઘેનથી ઘેરાની હતી. જમદૂત જેવા ૫૭
ચાર સીપાઇઓ ચિત્રની જેમ સ્તબ્ધ બની ઘોડે અતરે ઉભા

નભાવી, બીજેજ દિવસે મુર્શિદ-ખાંના કૂળને દિપાવવા ઉદ્યત થાત. પણ તું શું કરે ! વિધાતાની જ એ વિડંબના કે શુજા અને મહના જેવા પ્રેમીયુગલને ત્યાં અવતરવા છતાં તું આટલો વાસનાવશ અને સ્વચ્છંદી નીવડ્યો ! બંગાળનું જ એ દુર્દૈવ કે તારો સ્વેચ્છાચાર આટલા દિવસ નભાવી લીધો, અને વધુ દુઃખની વાત તો એ કે તારા સિંહાસનની પાસે બેસનાર, સામ્રાજ્યના સ્તંભરૂપ, રાજમાન્ય પુરુષ જગતશેઠના સાગર સમા અંતઃકરણને તેં આજે સંક્ષુબ્ધ કર્યું !

થાકીને લોથ થયેલા ઘોડાને ચાબુક મારી સતેજ કરવામાં આવે તેમ થોડી પળોમાં સરફે મહા મહેનતે તેની મૂર્છિત પશુપ્રકૃતિને ઉત્તેજન કરી. સહેજ ઉભા થવાનો પ્રયત્ન કરતાં તેણે પૂછ્યું.

"તારું જ નામ નીરૂ ?"

નીરૂ મૌન રહી. રૈયતનો રક્ષક ગણાતો યુવાન નવાબ આટલો નિર્લજ્જ અને દુષ્ટ હશે એવી તો તેણીને કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય ? જે માણસ આ રીતે લાલસાની ધગધગતી આગમાં પોતાની માણસાઈ હોમી રહ્યો હોય તેને જવાબ પણ કઈ ભાષામાં વાળવો ?

"સાંભળ્યું છે કે નવાબનો કર તમે આ વખતે નથી ભર્યો." મેંદાનું લોહી પીવા વરુ જે યુક્તિ વાપરે તેનું અનુકરણ કરતો હોય એમ એક યમદૂત બોલ્યો.

"અમે ગરીબ માણસ છીએ. જગતશેઠના આશરે ગુજ- ૫૯
રાન કરીએ છીએ. હવે હું જઉં છું." જરા યે સંકોચ કે

ભય વિના દ્રઢતાપૂર્વક નીરૂએ ઉત્તર આપ્યો અને આ નરકાગારમાંથી છુટવા બે ડગલાં પાછી ફરી.

સરફનો પાળેલો એક પીશાચ નીરૂની આડે આવી ઉભો રહ્યો. લોઢાના મજબૂત સળીયા વચ્ચે સપડાયેલો શીકાર કદાચ છટકી શકે, પણ આ પાપભૂમિમાં એક વાર પગ મૂકયા પછી કોઇ સ્ત્રી સહિસલામત ન રહે એમ તે જૂદી રીતે સૂચવવા માગતો હતો.

"જગતશેઠના આશરે રહે કે નવાબના અંતઃપુરમાં રહે એમાં કંઇ તફાવત નથી. નવાબની સેંકડો બેગમો સાથે તારૂં સ્થાન પણ થઇ જશે." નવાબના પ્રતિનિધિ રૂપે પેલા કાળમુખાએ મૂળ વાત કહી.

નીરૂએ આસપાસ નીહાળ્યું. સરફે અને તેના નોકરોએ વિચાર્યું કે જાળમાં ફસાયેલું હરિણ હવે હતાશ થવાની તૈયારીમાં છે. નીરૂ વિચારવા લાગી કે "હું અહીં રકઝક કરવા જઉં તો મારૂં કોણ?" એટલામાં અચાનક તેની નજર સરફના ઓશીકા ઉપર પડી. નીરૂની ક્ષીણ થતી આશામાં વિજળીનો તરંગ વહ્યો.

જાણે કે જેને શોધતી હોય તે સામે આવીને હાજર થતું હોય તેમ તે સંભાળપૂર્વક શય્યા પાસે ગઇ અને ત્યાં જ સરફના માથા પાસે બેસી ગઇ. પાસવાનોનાં મ્હોંમાંથી વિકટ હાસ્ય છૂટયું. નીરૂ આટલી સ્હેલાઇથી વશ થશે અને સરફની શય્યાસહચરી બનશે એમ કોઇએ ન્હોતું માન્યું.

સરફને તો હથેલીમાં ચાંદ મેળવ્યા જેટલો આનંદ થયો.

તેની પીળી પડી ગયેલી–નિસ્તેજ મુખમુદ્રા ઉપર લાલીમા રેલાઇ. પણ નીરૂનો સ્પર્શ કરવા તે પોતાનો હાથ પસારે તે પહેલાં જ આંખના એક પલકારામાં સરફના ઓશીકા નીચે છુપાયેલી છરી નીરૂએ ખેંચી સરફની આંખ સામે ધરી.

નીરૂનો દેહ ધ્રુંફાડા મારતી ઝેરી નાગણની જેમ થરથરી ઊઠ્યો. સરફરાજે આજ સુધીમાં રમણીઓ, કામિનીઓ ને કામધાંગીઓ જ જોઈ હતી. અબળાનું ચંડીરૂપ તેના નિત્યના અનુભવ બહારની વસ્તુ હતી. સંસાર આજે તેને જૂદા જ સ્વરૂપમાં દેખાયો.

નવાબના ગુલામો જો આ પળે નીરૂની પાસે ધસી આવ્યા ન હોત તો સરફના લોહીથી બંગાળની મસનદ ઉપરનું કલંક કદાચ ધોવાઇ જાત. દારૂ અને દુરાચારના દરિયામાં ગળકાં ખાતો એક દુષ્ટ નવાબ, નીરૂના હાથે પ્હેલો સદ્‌ગતિ પામત. પણ નીરૂ જરા ઉતાવળી થઇ ગઇ. આથી હમેશા સીપાઇઓની હાજરી ભૂલી ગઇ.

સરફનો નીશો એજ પળે ઉતરી ગયો. સીપાઇઓએ દોડી આવી નીરૂના હાથમાંની છરી ખૂંચવી લીધી અને એક જણે એવો ઝટકો માર્યો કે તે પડતાં પડતાં રહેંજમાં બચી.

નીરૂને બચવાનો હવે કોઈ ઉપાય ન રહ્યો. દુર્ભાગ્યે ઉપર સંયમ ગુજારીને દીવા થઇ ગએલા આ નરાધમોએ કોણ જાણે નીરૂ ઉપર કેટલો ય અત્યાચાર કર્યો હોત. પણ નીરૂના સદ્‌ભાગ્યે જોર કર્યું. સરફ અને તેના સીપાઇઓ સ્વસ્થ બને તે પહેલાં જ રંગભુવનના પગથીયા ઉપર કોઇના પગ ખખડાટ સંભળાયા.

... એ.પે આ નવા આવનાર સામે જોઇ
... ફતેહચંદ હતા. કોઇ દિવસ નહિ અને આ
... સમે. વિઘ્ન નાખવા સિવાય જગતશે
... શું આશય હોઇ શકે? સરફ પોત
... સ્વતંત્ર સમજતો. વિલાસના વિષ
... ને. હેવ એ તેને હજી સમજાયું જ
... સંબંધે જગતશેઠની હાજરી
... પણ ભોગવિલાસમાં જગતશેઠ જે
... તેને અસહ્ય લાગ્યું. નવાબી એટલે
... એમ તે ન્હાનપણથી શીખ્યો હતે
... ને લીધે તેણે જનાનખાનામાં એટલે
... વરસ પછી અંગ્રેજોએ જ્યારે
... લીધે. અને બેગમોને વર્ષાસન
... ત્યારે અંગ્રેજ અધિકારીઓ
... દિગ્મૂઢ બની ગયા હતા.
... જગતશેઠની આકસ્મિક હાજરી
[illegible]

... નિરંકુશતાને લઇને તે નબળો પડ્યો ... નીર જેવી એક સાધારણ સ્ત્રીએ તેની સામે તેની ...ની જ ખરી ઉગામી હતી અને એ બધું અધુરૂં હોય તેમ જગતશેઠ ફતેહચંદ, અકાળે ચડી આવતા વાવાઝોડાની જેમ ચડી આવ્યા. સરફરાજના દીલમાં ધગધગતું તેલ રેડાયું. તે સફાળો ઉભો થયો અને અંતઃપુરમાં એકદમ ધસી આવવાનું કારણ પૂછવા જતો હતો એટલામાં જગ... ...ઠે નીરૂને સંબોધીને કહ્યું:

"તું જઈ શકે છે. તને સહિસલામત પહોંચાડવાનો બંદોબસ્ત કરીને જ હું આવ્યો છું."

લતીફને બોલાવીને આદેશ આપ્યો:—"દસ ઘોડેસ્વાર સાથે રીરની પાલખી અત્યારે ને અત્યારે જ મહિમાપુરના ભુવનમાં પહોંચી જાય!"

લતીફ, જગતશેઠનો સેનાનાયક હતો. બે હજાર ઘોડેસ્વારોનું દળ તેના તાબામાં હતું. એ સૈન્ય અને સેનાનાયકના પગાર જગતશેઠ તરફથી ચૂકવાતા. દિલ્હીના શહેનશાહની સમ્મતિથી જ એ સૈન્ય જગતશેઠના આદેશને અનુસરતું.

સરફરાજ એક પ્રેક્ષકની જેમ આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો. તેને થયું કે "નવાબ કોણ? જગતશેઠ કે હું? જગતશેઠ મારા અંતઃપુરમાં વગર સંકોચે ઘુસી આવે છે અને ક્ષમાનો એક શબ્દ પણ ઉચ્ચાર્યા વિના, શિકારને નસાડી મૂકે છે; એનો અર્થ તો એટલો જ કે જગતશેઠ બંગાળના નવાબ છે અને હું તેમના આશ્રિત જેવો છું!"

"મારા અંતઃપુરમાં આવેલી સ્ત્રીને લઈ જવાનો તમને કંઈજ હક નથી!" નિરંકુશ નવાબીનો ભોકતા આખરે એક ફરિયાદીની જેમ બબડ્યો.

"નવાબ સાહેબ! એટલું પણ ન બોલ્યા હોત તો સારું થાત. બંગાળની દીન રૈયત આ બધા અત્યાચાર મુંગે મ્હોડે સહી લે છે ત્યાંસુધી ઠીક છે. બાકી હકનું ઘમંડ ભરાયું હોય તો આટલું ચોક્કસ માનજો કે વિનાશને એ દરવાજા વ્હેલા ખોલાવશે" પેઢીમાં ઘરાકને સમજાવતા હોય એટલી ધીરજ અને મીઠાશથી જગતશેઠે જવાબ આપ્યો.

૧૦

સરફ બંગાળની રૈયત અને જમીનદારોની આંખમાં કણાની જેમ ખૂંચતો, જગતશેઠ એટલા જ લોકપ્રિય હતા. સરફને શાસન કર્યું હોત તો બંગાળ અને બંગાળ બહાર તેમની પ્રશંસા થાત. પણ તે વખતે તેમણે મન ઉપર સંયમ રાખ્યો. સામાન્ય શારીરિક સજા કરતાં, જુલ્મગારોની દુનિયા જીંદગી-ભર યાદ કરે એવી સ્વાભાવિક સજા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો; અને જાણે કંઇ જ થયું નથી એમ શાંતિપૂર્વક સરફના પાપગૃહમાંથી પાછા ફર્યા.

જગતશેઠ જતાં સરફનું, દીપખચિત પ્રમોદભુવન નિસ્તેજ બન્યું. સરફ પણ પોતાના નિષ્ફળ ક્રોધને પરિણામે ઘવાયેલા જેવો પથારીમાં પડ્યો જીંદગીમાં આ પહેલીજ વાર, ત્રણ મોટા પ્રાંતોનો નવાબ હોવા છતાં પોતે કેટલો નિરાધાર છે તે સમજ્યો. જ્વર, તેને આકરું થઇ પડ્યું. આકાશ અને ધરતી એકાકાર થઇ જતાં હોય તેવી બેચેની અનુભવી રહ્યો.

" એ વાત તો હવે લગભગ ભૂલાઇ ગઇ હશે, કેમ લતીફ ?" જગતશેઠે પંદરેક દિવસ પછી કંઇક પ્રસંગ નીકળતાં યાર લતીફને પૂછ્યું.

લતીફ જગતશેઠનો કુટુંબી જેવો જ બની ગયો હતો. કેટલીય વાર તેણે જગતશેઠનાં ઘર-બાર અને કુટુંબનું જીવના જોખમે રક્ષણ કર્યું હતું. જગતશેઠનો તે બહુજ વિશ્વાસપાત્ર હતો.

લતીફ લડવૈયો હતો તેવો જ અવકાશને વખતે વાચાળ બની જતો. તેને પોતાનાં પરાક્રમો વર્ણવવાની ટેવ હતી, પણ એ ટેવ કરતાંય વધુ તો પોતે મર્મજ્ઞ અને સાહિત્યવેત્તા છે એમ બતાવવાની હોંશ રહેતી. જગતશેઠને તે સાંભળેલા કીસ્સાઓ લ્હેરથી સંભળાવતો અને એ રીતે શેઠને સલાહ આપવાનું તથા દીલ બહલાવવાનું કર્તવ્ય બજાવતો.

" દુનીયાનું એજ દુઃખ છે નામવર ! કે જે ભૂલી જવું જોઇએ તે પકડી રાખે છે અને જે યાદ રાખવું જોઇએ તે ભૂલી જાય છે. તે દિવસની ઘટનાને લોકો જુદા જુદા રૂપ
૬૬ આપી, છાની છાની ગુફતગો કરે છે અને મેં તો એમ પણ

ત્યું છે કે બાવા, ફકીર અને *ઓલિયાઓ તેનાં ગાન છે અને સરફની દુષ્ટતા તથા આપની ખામોશી ગામડે કે ગવાય છે." લતીફે કહ્યું.

જગતશેઠને આજે અવકાશ હતો. પાસે લાંબી નળીવાળો ી હોકો પડ્યો હતો. હોકાની નળીમાંથી ધુમાડાના ગોટા નાં જગતશેઠે પૂછ્યું: "એવી નમાલી વાતો સંઘરી રાખ- ાં લોકોને શી મોજ મળતી હશે ?"

લતીફ પોતાનું પાંડિત્ય દર્શાવવાનો લોભ કાબુમાં રાખી ક્યો નહિ. તે બોલ્યો:—"અમારા પર્શીયન સાહિત્યમાં એક ર્તા છે. તેની મતલબ એવી છે કે હુસન નામનો એક સારો ાદાગર હતો. તે જુવાન હતો. તેના લગ્ન બાદશાહી ઠાઠમાઠથી વાના હતાં. સેંકડો ખાનદાન કુટુંબનાં સ્ત્રી-પુરુષો લગ્ને વેએ હુસનને ત્યાં મીજમાન તરિકે પધાર્યા. ખુદાએ દૌલત તો જોઈએ તે કરતાં પણ અધિક પ્રમાણમાં આપી હતી. ઝગઝગતી રોશની, જાતજાતનાં ખાન-પાન, અત્તર, ગુલાબજળ અને મઘમઘાંત પુષ્પોની સુવાસથી હુસનનું ઘર સ્વર્ગ જેવું બની ગયું હતું. સૌની વચ્ચે હુસન હસતે મુખડે ફરતો અને નિર્મળ હાસ્યના ફુવારા ઉડાડતો હતો. એટલામાં કમનસીબે હુસનનો પાયજામો ઉતરી ગયો અને પરોણાઓ એટલા જોરથી ખડખડાટ હસી પડ્યાં કે હસનને તો ધરતી માગ આપે તો સંતાઈ જવા જેવું થયું. એ બિચારો એટલો બધો શરમાયો કે એજ વખતે ત્યાં એક ઘોડો બાંધ્યો હતો તેની ઉપર સ્વાર થઈ મારતે ઘોડે ગામ બ્હાર નીકળી ગયો અને ગામ બ્હાર ગયા પછી પણ થોભ ન રહ્યો—કોસોના કોસો સુધી આગળ નીકળી ગયો."

* જંગલના એક જાતના સાધુ.

હુસનની કમનસીબી સાંભળી જગતશેઠના ગંભીર મોં ઉપર સ્મિત ફરક્યું. " બિચારો શરમાળ જુવાન ! પરોણાઓની મશ્કરીનો ભોગ થઈ પડ્યો ! " જગતશેઠના મુખમાંથી આપ આપ ઉદ્ગાર નીકળી ગયા.

" પણ નામવર ! મૂળ વાત તો હજી હવે આવે છે. સતીફ જરા અધીરો થતો હોય તેમ બોલ્યો.

બરાબર એજ વખતે હાજી અહમદ અને રાય રાયાં પધાર્યા. જગતશેઠે તેમની સામે બે ડગલાં ચાલી તેમનું સન્માન કર્યું.

" આપની યુક્તિ આબાદ ફતેહમંદ નીવડી; તે માટે આપને મુબારકબાદી આપવા ખાસ આપની ફજર આવ્યો." જગતશેઠની પડખે ગાદી ઉપર બેસતાં હાજી અહમદે કહ્યું. હાજી અહમદ અહમદાબાદનો સૂબો હતો, તે જગતશેઠને [illegible] બંગાળનો નવાબ બનવાની મહત્વાકાંક્ષા રાખતો.

જગતશેઠે કંઈ જવાબ ન આપ્યો. માત્ર [illegible] [illegible] સતીફને તો [illegible] [illegible] [illegible].

[illegible]

મહેરબાનીમાં આપણા બાદશાહને સાથે મૂક્યો. ખુદ બાદશા-
હના હજુરીઓ આ વાત લાવ્યા છે કે જગતશેઠની કુશ-
ળતા ઉપર શહેનશાહ મહમદશાહ આફરીન બન્યા છે."
દાઉ અહમદના મુખથી આ સમાચાર સાંભળી જગતશેઠના
મોં ઉપર સંતોષ અને પ્રસન્નતા છવાયાં. નાદીરશાહની લૂંટ-
માંથી બંગાળ બચી ગયું એમાં જાણે જીવનની એક સાર્થ-
કતા સિદ્ધ થઈ હોય એટલો આત્મપ્રમોદ અનુભવ્યો.

"અમારી વાત પૂરી થાય છે. આપ ખુશીથી આગળ ચલાવો," શેઠ રાયાને યાર લતીફ તરફ દ્રષ્ટિપાત કર્યો.

"બેઅદબી માફ કરજો, પણ લતીફને એની વાત પૂરી કરવાની તક મળવી જોઈએ," બંગાળના બન્ને અધિકારીઓને ઉદ્દેશી જગતશેઠે આછાં સ્મિત સાથે ઉચ્ચાર્યું.

"કઈ વાત !" અહમદે ઉત્સાહથી પૂછ્યું.

"એ કંઈક હુસનની વાત લાવ્યો છે. તમે પણ સાંભળો લો." જગતશેઠે કહ્યું.

"ઓહો ! હુસનના પરાક્રમાખ્યાનો !" દાઉ અહમદની આંખો અને મુખથી દારૂથી ભરેલા હોઠમાંથી ખડખડાટ હાસ્ય છૂટ્યું.

"જી, નામદાર !" લતીફે જુના દોર સાથે [illegible] શરૂ કર્યું. "હુસન તે, [illegible] [illegible]

એ શુજાઉદ્દીનના આશરે આવીને રહેલો. હાજી અહમદનો ભાઇ અલીવર્દીખાં કરીને હતો. તે પણ શુજાના વખતમાં એક મામુલી સીપાઇ હતો. બન્ને ભાઇઓ બુદ્ધિબળ અને ભાગ્યબળના પ્રતાપે જૂદા જૂદા પ્રાંતના સૂબા બન્યા હતા. અલીવર્દીખાં પટણાનો સુબો હતો અને હાજી અહમદ મુર્શીદાબાદનું શાસનતંત્ર ચલાવતો.

" કોઇ અતિશયોક્તિ કરે એ ખોટું: બાકી બંગાળના દરબારમાં એવો કયો અમલદાર કે જાગીરદાર છે, જેનું સરફરાજે ખુલ્લું અપમાન ન કર્યું હોય ? " હાજી અહમદે એ રીતે ચકમકનો એક તણખો પાડયો. તેને ખાત્રી હતી કે જગતશેઠ જેવા અધિકારીઓના આત્મામાં પ્રકોપનો જે દાહ દબાઇ રહ્યો છે તે ધીમેધીમે સળગી ઉઠવો જોઇએ.

રાય રાયાનનું પણ એક વખતે આ કરતાં યે વધુ આકરું અપમાન થયું હતું. તે જરા તત્ત્વજ્ઞાનીની ભાષામાં બોલ્યો " વસ્તુતઃ સરફરાજ પોતે જ પોતાની કબર ખોદી રહ્યો છે. અમલદારોને અપમાની એ કેટલા દિવસ બંગાળની નવાબી ભોગવી શકવાનો હતો ? બધા અપમાનો જ્યારે એકી સાથે બળ કરશે ત્યારે સરફ આપોઆપ ઉથલી પડશે."

એ આઘાત જગતશેઠના અતિ આળા ભાગ ઉપર પડતા હતા. મહાન પુરુષોને અપકીર્તિ મૃત્યુના સહોદર જેવી જ લાગે છે. જગતશેઠ એ નબળાઇથી પર ન હતા. તેઓ માણસ હતા અને સ્વાભાવિક મદના તેમને સ્વયં વરી હતી. સરફ જેવો એક વિષયી દુર્બળ નવાબ તેમનું અપમાન કરે, જગતશેઠના મહિમાપુરના મહોલ્લામાંથી તેમની જ આશ્રિત એક કન્યાને ઉપાડી જાય અને એનો પશ્ચાત્તાપ કરવો તો એક બાજુએ રહ્યો,

વિચાર કર્યો. એણે માન્યું કે હવે લોકો એ વાત ભૂલી ગયા હશે. જે ગામમાંથી પહેરેલે કપડે નાઠો હતો તેજ ગામમાં પાછો આવ્યો. સાંઝ થઇ ગઇ હતી. સીમ અને ખેતરમાં ગએલા મજુરો પાછા ફરતા હતા. એટલામાં બે મજુર જેવી બાઈઓ વચ્ચે આ પ્રમાણે વાતચીત થતી તેણે સાંભળીઃ—

" બ્હેન ! આ છોકરાની ઉંમર કેટલી હશે ? " એક બાઇએ બીજી બાઇને પૂછયું.

" ઉંમરની તો ખબર નથી, પણ જે દિવસે હુસનનો પાયજામો ઉતર્યો અને નાઠો એ દિવસે તેનો જન્મ થયો છે. તું જ વરસ ગણી લે ! " બીજી બાઇએ જવાબ આપ્યો.

આ વાતચીત સાંભળતાં જ હુસનનું મ્હોં ઉતરી ગયું. એ બિચારો એજ રાતે ગામમાંથી પાછો ફર્યો અને વતનમાં આવીને રહેવાનો વિચાર કાયમને માટે માંડી વાળ્યો, હજુર ! લોકવાયકા તો કોઈ અજબ જેવી ચીજ છે. પૃથ્વીના પડ ઉપરની વસ્તુ ભુંસાય પણ એક વાર લોકજીભે ચડેલી ચીજ કોઇ કાળે ભુંસાતી નથી," લતીફ જાણે મૂળ સૂત્ર ઉપર મ્હોટું ભાષ્ય રચી રહ્યો હોય એવા અભિમાનથી જગતશેઠ સામે નીહાળતો બોલ્યો.

" લોકો ભૂલતા તો નથી, પણ ઉલટા તેની સાથે સાલવારી શરૂ કરે છે. ખરેખર દુનીયા એક અજાયબ વસ્તુ છે." લતીફને ઉત્તેજન આપતાં જગતશેઠે ઉમેર્યું.

હાજી અહમદ ચકોર માણસ હતો. પ્રસંગનો લાભ લેવાની તેની શક્તિ તથા બુદ્ધિ ખૂબ કેળવાઈ હતી. મૂળ તો

યે શુજાઉદ્દીનના આશરે આવીને રહેલો. હાજી અહમદનો ભાઈ અલીવર્દીખાં કરીને હતો. તે પણ શુજાના વખતમાં એક મામુલી સીપાઈ હતો. બન્ને ભાઈઓ બુદ્ધિબળ અને બાહુબળના પ્રતાપે જૂદા જૂદા પ્રાંતના સુબા બન્યા હતા. અલીવર્દીખાં પટણાનો સુબો હતો અને હાજી અહમદ અજીમાબાદનું શાસનતંત્ર ચલાવતો.

" લોકો અતિશયોક્તિ કરે એ ખોટું: બાકી બંગાળના દરબારમાં એવો કયો અમલદાર કે જાગીરદાર છે, જેનું સરફરાજે ખુલ્લું અપમાન ન કર્યું હોય ? " હાજી અહમદે એ રીતે ચકમકનો એક તણખો પાડ્યો. તેને ખાત્રી હતી કે જગતશેઠ જેવા અધિકારીઓના અંતરમાં પ્રકોપનો જે દારૂ ભરાઈ રહ્યો છે તે ધીમેધીમે સળગી ઉઠવો જોઈએ.

રાય રાયાનનું પણ એક વખતે આ કરતાં યે વધુ આકરું અપમાન થયું હતું. તે જરા તત્ત્વજ્ઞાનીની ભાષામાં બોલ્યો " વસ્તુતઃ સરફરાજ પોતે જ પોતાની કબર ખોદી રહ્યો છે. અમલદારોને અપમાની એ કેટલા દિવસ બંગાળની નવાબી ભોગવી શકવાનો હતો ? બધા અપમાનો જ્યારે એકી સાથે બળ કરશે ત્યારે ચરક આપોઆપ ઉથલી પડશે."

એ આઘાત જગતશેઠના અતિ કોમળા ભાગ ઉપર પડતા હતા. મહાન્ પુરુષોને અપકીર્તિ મૃત્યુના સહોદર જેવી જ લાગે છે. જગતશેઠ એ નબળાઈથી પર ન હતા. તેઓ માણસ હતા અને સ્વાભાવિક મરતા તેમને સ્વયં વરી હતી. ચરક જેવો એક વિલાસી દુર્બળ નવાબ તેમનું અપમાન કરે, જગતશેઠના મહિમાપુરના મહોલ્લામાંથી તેમની જ આશ્રિત એક કન્યાને ઉપાડી જાય અને એનો પશ્ચાત્તાપ કરવો તો એક બાજુએ રહ્યો, ૭૨

પણ ઉસરો સામે ધસી આવી શીંગડા માંડે એ તેમને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. એટલું છતાં નવાબોની સાથે પરાપૂર્વથી જે સદ્ભાવ ચાલ્યો આવે છે તેમાં અવિચાર કે ઉતાવળને અંગે વિક્ષેપ ન પડે એ પણ તેમને જોવાનું હતું. તેઓ આ અપમાનનું ઝેર પી જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પંદર-પંદર દિવસ થયા, પણ એ ઝેર ન પચ્યું. "જગતશેઠને સરફે લપડાક મારી કાઢી મૂકયા: જગતશેઠની પુત્રવધુ ઉપર અત્યાચાર થવા છતા જગતશેઠ ફતેહચંદ લમણે હાથ મૂકી બેસી રહ્યા: સરફને જગતશેઠનું છુપું ઉત્તેજન ન હોય તો આમ બને જ નહીં." એવી એવી કોઇ પારવિનાની ચિત્રવિચિત્ર વાતો ઘાટે, વાટે ને ચોટે ચાલતી હતી. લતીફે તો હુસનની વાર્તા પ્રાસ્તાવિક રૂપે કહી, પણ જગતશેઠ જોઈ શકયા કે આનો પ્રતિકાર વખતસર નહીં કરવામા આવે તો જગતશેઠના વંશના કપાળે એક એવું કલંક ચોટશે કે જે કોઈ દિવસ નહીં ભૂંસાય આટલી જાહોજલાલી, આટઆટલી લાગવગ એ સર્વ આ કલંકમા દબાઇ જશે. કીર્ત્તિ કરતાં કલંક વિરાટ રૂપ ધરશે.

લતીફ, હાજી અહમદ અને રાય રાયાનની વાતોમાથી પણ જગતશેઠે એજ સાર ખેંચ્યો. "સરફ સરખા મચ્છરને મસનદ ઉપરથી ઉડાડવો એ જગતશેઠને માટે કઇ મ્હોટી વાત હતી ?" વડવાનલની જેમ એ પ્રશ્ન જગતશેઠના અંતસ્તલને ખળભળાવી રહ્યો. હુક્કાની નળી હાથમાથી સરી પડી. મ્હોં ઉપર વિલસતા શાંતિ, સ્થિરતા અને વિનોદના ભાવો ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થયા

૭૨ "સરફ એક કરોડ રૂપીઆ મારી પાસે લેણા કાઢે છે

વાત પણ તમે સાંભળી તો હશે." અપ્રિય પ્રકરણના પાના ફાડી નાખવાની ઇચ્છાથી જગતશેઠ બોલ્યા.

"જો બ્હાને એક કરોડ ભગી જતા હોય તો ખોટું ? એની અદાલત તો પગલે પગલે ખુલ્લી પડે છે." હાઉ વ્યંગમાં ઉચ્ચાર્યું.

"મારે એના કરોડ રૂપીયા રાખીને શું કરવું છે ? એવા ... ન મૂકતો હોય અને સાથી રીને માંગતો હોય તો ... ના પાડે છે ? એનામા માણસાઇ હોત તો આ ... એની નહીં તો બીજા કોની છે ?" પિતા, પુત્રને ... વાત કહેતો હોય એવી સ્થિર ગંભીર ઢબે જગતશેઠે ... ફરીને હસ્યો.

"... છે, નામવર !" લતીફ ...

જગત

શે

ઠ

પણ ઉંદરો સામે ધસી આવી શીંગડા માંડે એ તેમને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું હતું. એટલું છતાં નવાબોની સાથે પરાપૂર્વથી જે સદ્‌ભાવ ચાલ્યો આવે છે તેમાં અવિચાર કે ઉતાવળને અંગે વિક્ષેપ ન પડે એ પણ તેમને જોવાનું હતું. તેઓ આ અપમાનનું ઝેર પી જવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. પંદર-પંદર દિવસ થયા, પણ એ ઝેર ન પચ્યું. "જગતશેઠને સરફે લપડાક મારી કાઢી મૂકયા: જગતશેઠની પુત્રવધુ ઉપર અત્યાચાર થવા છતાં જગતશેઠ ફતેહચંદ લમણે હાથ મૂકી બેસી રહ્યા: સરફને જગતશેઠનું છુપું ઉત્તેજન ન હોય તો આમ બને જ નહીં." એવી એવી કોઇ પારવિનાની ચિત્રવિચિત્ર વાતો ઘાટે, વાટે ને ચૌટે ચાલતી હતી. લતીફે તો હુસનની વાર્તા પ્રાસ્તાવિક રૂપે કહી, પણ જગતશેઠ જોઈ શકયા કે આનો પ્રતિકાર વખતસર નહીં કરવામાં આવે તો જગતશેઠના વંશના કપાળે એક એવું કલંક ચોંટશે કે જે કોઈ દિવસ નહીં ભૂંસાય આટલી જાહોજલાલી, આટઆટલી લાગવગ એ સર્વ આ કલંકમાં દબાઇ જશે. કીર્ત્તિ કરતાં કલંક વિરાટ રૂપ ધરશે.

લતીફ, હાજી અહમદ અને રાય રાયાનની વાતોમાંથી પણ જગતશેઠે એજ સાર ખેંચ્યો. "સરફ સરખા મચ્છરને મસનદ ઉપરથી ઉડાડવો એ જગતશેઠને માટે કઇ મ્હોટી વાત હતી ?" વડવાનલની જેમ એ પ્રશ્ન જગતશેઠના અંતસ્તલને ખળભળાવી રહ્યો. હુક્કાની નળી હાથમાંથી સરી પડી. મ્હોં ઉપર વિલસતા શાંતિ, સ્થિરતા અને વિનોદના ભાવો ધીમે ધીમે અદૃશ્ય થયા

"સરફ એક કરોડ રૂપીઆ મારી પાસે લેણા કાઢે છે

વાત પણ તમે સાંભળી તો હશે." અપ્રિય પ્રકરણના પાના ઉથલાવી નાખવાની ઇચ્છાથી જગતશેઠ બોલ્યા.

"એ બ્હાને એક કરોડ માગી જતા હોય તો ખોટું ! એની બદદાનત તો પગલે પગલે ખુલ્લી પડે છે." હાજી અહમદે ઉચ્ચાર્યું.

"મારે એના કરોડ રૂપીઆ રાખીને શું કરવું છે ? એવા મોટા આળ ન મૂકતો હોય અને સીધી રીતે માંગતો હોય તો તેને કોણ ના પાડે છે ! એનામાં માણસાઇ હોત તો આ ટંકશાળ એની નહીં તો બીજા કોની છે ?" પિતા, પુત્રને શિખામણ કહેતો હોય એવી સ્થિર ગંભીર ઢબે જગતશેઠે અંતરનો ઉભરો ઠલવ્યો.

"એજ બધા દુઃખનું મૂળ છે, નામવર !" લતીફ આશ્વાસન આપતો બોલ્યો.

વિનોદથી આરંભાયેલ વાત વિષાદના પહેલા પગથીયા સુધી આવી પહોંચી. સરક સામે ઠેરઠેર અસંતોષ ફાટી નીકળ્યો છે એનો આ એક સબળ પુરાવો હતો. વખતસર ચેતવામાં ન આવે તો રખે બંગાળ વિદ્રોહનો ભોગ થઇ પડે. દુશ્મનોનાં આક્રમણ કરતા પણ આ આન્તરવિગ્રહ બંગાળને દુઃખમયી વધુ કંગાળ બનાવી દે. શસ્યશ્યામલા મલયજ શીતલા બંગાલ-જનનીની ફરી સેંકડો-બે નેકો સુધી પગભર બની શકે નહીં. જગતશેઠના મનમા આ પ્રમાણે ચિંતાનું તુમુલ તોફાન ચાલી રહ્યું.

"બંગાળના બધા મુખ્ય જમીનદારોને બોલાવી, તેમની

સવાર સુધી કંઈક રસ્તો તો શોધવો જ પડશે.” અનુક્રમે દાઉદ અહમદ અને રાય શશાન ભણી જોઈ જગતશેઠે ઉપસંહાર કર્યો.

“જમીનદારો અને રૈયત માત્ર આપને જ ઓળખે છે. આપનો નિર્ણય એજ સમસ્ત બંગાળનો નિર્ણય. કોઈ એવો જમીનદાર નથી, રૈયતનો કોઈ એવો મુખી નથી કે જે આપના ઉપકાર નીચે નહીં દબાયો હોય. વરસની આવતી જેવી આપની કરુણા મહેલથી માંડી ગરીબની ઝૂંપડી સુધી પહોંચી ચૂકી છે. લોકો તો માને છે જ કે બંગાળનો ઉદ્ધાર આજે નહીં તો કાલે, આપના હાથે જ થવાનો. આપ શાંત છે, એટલે જ બંગાળ શાંત છે. આપ જે દિવસ ભલાઈ ખાતર એક પગલું માત્ર ભરશો તે દિવસે દસગણો બંગાળીઓ મેદાનમાં આવી ઊભા રહેશે.” દાઉદ અહમદ આગળ બોલે તે પહેલાં જ જગતશેઠ બોલી ઉઠ્યા:—

“ના રે વિચાર નથી એમનો. બંગાળનું એક તરણું પણ ન હાલે એવી રીતે [illegible] છે કે એટલે જ [illegible] વિચાર કરવો જોઈએ.” જગત-શેઠે [illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

શિખામાંથી એક માત્ર જગતશેઠ જ બચાવી શકતા. જમીનદારો સિરાજુદ્દૌલાનું નામ સાંભળતાં જ કંપી ઉઠતા.

બંગાળના જમીનદારોમાં હિંદુઓ હતા તેમ મુસલમાનો પણ હતા. ઢાકા, પુર્ણિયા, પટણા, રાજશાહી તથા બર્દ્વાનના પ્રતિનિધિઓ આ મંત્રણામાં ખાસ ભાગ લેવા મહિમાપુર આવ્યા હતા. મંત્રણા સંબંધી એક અક્ષર પણ બહાર ન જાય તે સારૂ સંભાળપૂર્વક સાવચેતી રાખવામાં આવી હતી. મહિમાપુરનું વાતાવરણ ચિંતા અને ગાંભીર્યથી ઓતપ્રોત બન્યું હતું.

"બંગાળના આજના નવાબ વિષે આપના વિચારો જાણવા મેં આપ સૌ ભાઈઓને અહીં આમંત્ર્યા છે. તકલીફ તો જરૂર પડી હશે, પણ હું મારા એકલાને શિરે જવાબદારી લેવા તૈયાર ન હતો. જમીનદારોનું હિત જળવાય, રૈયતની શાંતિ અબાધિત રહે અને સૌને સામાન્ય એવી અડચણોનો ઉકેલ થાય તે સારૂ આપણે એકવાર એકઠા થવાની જરૂર હતી." જગતશેઠે મંગલાચરણ કર્યું.

જમીનદારોના અંતરમાં, સિરાજુદ્દૌલા સામેનો અસંતોષ ધુંધવાઈ રહ્યો હતો તે ફુત્કારના રૂપમાં પ્રકટી નીકળ્યો.

"મહેસુલ પણ માંડ માંડ ભરી શકીએ છીએ અને તે ઉપરાંત "નજરાણા મોહરમી, જરમાથટ, માથટ ફીલખાના, આબવાબ ફોજદારી" જેવા ખાસ કરો ગરીબ રૈયતના બરડા ઉપર ચાબૂકે મરેલા ચાબુકનું કામ કરે છે. જમીનદારોની ખાતર નહીં તો છુગી રૈયતને ખાતર બંગાળની ગાદી ઉપર દયાળુ નવાબને બેસાડવો જોઈએ :" ઢાકાના પ્રતિનિધિએ પોતાનો અભિપ્રાય ઉચ્ચાર્યો.

જામીન છૂટવી લેવું એ તેમને મન બહુ મ્હોટી વાત ન હતી. પરંતુ તેઓ જગતશેઠની ધાકને લીધે એ પ્રયોગ અજમાવવાનું સાહસ કરી શકતા નહીં. જગતશેઠ, દિલ્હીના શહેનશાહતના માનનિધિરૂપ છે અને તેઓ મનમાં લે તો જ શહેનશાહનો પરવાનો મેળવી આપે એ વાતની સૌને ખાત્રી થઇ ચૂકી હતી. ખાજુનો હાજી અહમદ અને ઢાકાનો રાજવલ્લભ, બંગાળની મસનદ માટે ઉમેદવાર હતા. પણ નવાબની યોગ્યતાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં તેઓ મૌન ધરી રહ્યા.

" બંગાળનો નવાબ મુસલમાન જ જોઇએ એવો આગ્રહ હું નથી રાખતો. જો કોઇ હિંદુ વીર ' મસનદ ' માટે બહાર પડે તો તેનો પક્ષ લેવા હું તૈયાર છું. " જગતશેઠે ઢાકાના રાજવલ્લભ સામે જોઇ આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. હિંદુ જમીનદારો ભારી ઉત્સાહમાં આવ્યા.

રાજવલ્લભના પરિચયમાં આવનારા તેને એક કુશળ રાજ-કારણી પુરુષ તરીકે ઓળખતા; પણ તે જેટલો કુશળ હતો તેટલો જ બીકણ હતો. તે ક્યારે ફરી જાય અને દગો કરી બેસે એ કંઇ કહી શકાય નહીં. રાજવલ્લભ પોતાની યોજના પ્રયત્નોથી સ્વયં સિદ્ધ કરતા સંકોચાયો. એમ પણ હોય કે તેને પોતાની પ્રપંચકુશળતા ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે ભરી સભામાં ઉમેદવારી નોંધાવવી એ તેને ન રુચ્યું હોય.

" અને આપણા અહમદ સાહેબને તો [illegible] [illegible] [illegible] ખબર નહીં હોય. " જગતશેઠે [illegible] કરતાં કહ્યું [illegible] અને આ[illegible] સમજી [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] નહીં [illegible] [illegible] [illegible] હાજી અહમદની નવાબ [illegible] [illegible]

"એકલા દયાળુ નવાબથી નહિ ચાલે. બંગાળ ઉપર મરાઠાઓ તૂટી પડવાની તૈયારીઓ જ કરી રહ્યા છે. પરદેશીઓનો પગપેસારો પણ કંઇ ઉપેક્ષા કરવા જેવો નથી. નખર્ત ફાંસ પણ જો બળવાન દેહને બીમાર બનાવી મૂકે તો પછી પરદેશીઓના ત્રિશૂલ જ્યારે બંગાળની છાતી વિંધશે ત્યારે કાચાપોચા નવાબથી આ બંગાળનું રક્ષણ નહીં થાય." બર્દવાનના રાજાએ વસ્તુસ્થિતિ વધુ સ્પષ્ટ કરતાં કહ્યું.

સરફની નબળાઇ અને દુષ્ટતા વિષે કોઇને મતભેદ હોય એમ ન લાગ્યું. જગતશેઠ પોતે સરફની વિરુદ્ધ છે એમ સૌએ આગળથી જ માની લીધું હોય અથવા બીજું ગમે તે કારણ હોય, પણ સરફને પદભ્રષ્ટ કરવાની વાતમાં જગતશેઠની સાથે સૌ એકમત થય.. ઇતિહાસ સરફને પદભ્રષ્ટ કરવા માટે એકલા જગતશેઠને જ જવાબદાર માને છે, પણ બંગાળના જમીનદારોની સભામા જ એ નિર્ણય થયો હતો એની નોંધ એજ ઇતિહાસમાં મળી આવે છે. જગતશેઠનું સરફે અપમાન કર્યું હતું અને તેમના આશ્રયે રહેલી એક કન્યાને રંજાડી હતી; એ બાબત ભલે બહુ મતભેદ ન હોય: પણ બંગાળનું ભવિષ્ય સ્વતંત્ર પરીક્ષાની એરણ ઉપર ઘડાયું હતું એ નિઃસંદેહ છે.

સરફરાજ અપ્રિય થઇ પડ્યો હતો. પરંતુ તેની જગ્યાએ કોને બેસાડવો એ વિષે જમીનદારો એટલી [illegible] એકમત થઇ શક્યા નહીં. બંગાળને આજે એક એવા અધિકારીની જરૂર હતી કે જે [illegible] ઉપરનો [illegible] ઓછો કરે, [illegible] [illegible] પાલન કરે, અને તે ઉપરાંત [illegible] માટે કોઇની ઉપર આધાર ન રાખતો, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

મસન ઝૂંટવી લેવું એ તેમને મન બહુ મોટી વાત ન હતી. રંતુ તેઓ જગતશેઠની ધાકને લીધે એ પ્રયોગ અજમાવવાનું હસ કરી શકતા નહીં. જગતશેઠ, દિલ્હીની શહેનશાહતના નિધિરૂપ છે અને તેઓ મનમાં લે તો જ શહેનશાહનો રવાનો મેળવી આપે એ વાતની સૌને ખાત્રી થઈ ચૂકી હતી. રણ્યાનો હાજી અહમદ અને ઢાકાનો રાજવલ્લભ, બંગાળની મસનદ માટે ઉમેદવાર હતા. પણ નવાબની યોગ્યતાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં તેઓ મૌન ધરી રહ્યા.

" બંગાળનો નવાબ મુસલમાન જ જોઈએ એવો આગ્રહ હું નથી રાખતો. જો કોઈ હિંદુ વીર ' મસનદ ' માટે બહાર પડે તો તેનો પક્ષ લેવા હું તૈયાર છું. " જગતશેઠે ઢાકાના રાજવલ્લભ સામે જોઈ આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા. હિંદુ જમીનદારો આથી ઉત્સાહમાં આવ્યા.

રાજવલ્લભના પરિચયમાં આવનારા તેને એક કુશળ રાજપ્રકરણી પુરુષ તરીકે ઓળખતા; પણ તે જેટલો કુશળ હતો તેટલો જ બિચારી હતો. તે ક્યારે ફરી જાય અને દ્રોહ કરી બેસે એ કંઈ કહી શકાય નહીં. રાજવલ્લભ પોતાની યોગ્યતા જગતશેઠની રૂબરૂ સિદ્ધ કરતા સંકોચાયો. એમ પણ હોય કે તેને પોતાની પ્રપંચકુશળતા ઉપર એટલી બધી શ્રદ્ધા હતી કે ખુલ્લી સભામાં ઉમેદવારી નોંધાવવી એ તેને ન રુચ્યું હોય.

" અને આપણા અહમદ સાહેબને તો ઉત્કલ સિવાય બીજો પ્રદેશ પસંદ નહીં આવે. " જગતશેઠે કટાક્ષ કરતાં કહ્યું. જમીનદારો આનો અર્થ સમજી ગયા અને સભ્યતાના ખાતર પણ આવી સભામાં હસવું એ ઠીક નહીં એમ માની પરાણે હેઠે દાબ્યા. હાજી અહમદની નવાબ પદવીની આતુરતા એક

પળમાં પીગળી ગઇ. જગતશેઠ માત્ર કારભાર કરી જાણે, છૂપી વાતોના મર્મ શું સમજે? એ પ્રકારનો તેનો ભ્રમ ઉડી ગયો.

" બંગાળ ને ઉત્કલ ક્યાં જૂદા છે ? " હાજી અહમદે શરમાતાં શરમાતાં કહ્યું.

" ભલે જૂદા ન હોયઃ પણ એક રમણીની ખાતર ઉત્કલનાં અંતર ઉકાળનાર અમલદાર પાસેથી બંગાળની રૈયત ઇન્સાફની આશા શી રીતે રાખી શકે? " જગતશેઠ ફતેહચંદની હૈયાતીમાં સીધી રીતે બંગાળની મસનદ મેળવવાનો હાજી અહમદનો આશા તંતુ એટલેથી જ ટૂટી ગયો. ઉત્કલના એક ખૂણામાં ગુજરેલો જુલમ જગતશેઠ સુધી પહોંચી શકે છે એ જાણી તેનું મ્હોં ઉતરી ગયું.

'નવાબ' પદને માટે નાલાયક ઉમેદવારોનો નિર્ણય તો થયો, પણ અજ્ઞાત મંડળમાંથી લાયક પુરૂષને શોધી કાઢવાનું કામ આખરે જગતશેઠ ઉપર આવી પડ્યું. કાચના ટુકડાઓમાંથી હીરો પારખી લેવો એ માત્ર જગતશેઠથી જ બની શકે એમ સૌને લાગ્યું.

" મારી નજરે એક માણસ ચડે છે. કેટલાકોને તો એ નામ તદ્દન અપરિચિત હશે. તે જાતે મુસલમાન હોવા છતાં એક હિંદુ સંન્યાસીના સંસ્કારી વાતાવરણમાં ઉછર્યો છે. હિંદુ અને મુસલમાનને એક આંખે જોઇ શકે એવી તેનામાં શક્તિ છે. તેનું આજ સુધીનું ચારિત્ર એટલું જ નિષ્કલંક છે. [illegible] -ઉદ્દીન પણ તેના પ્રત્યે ખૂબ શ્રદ્ધા ધરાવતો. યુ[illegible]માં તે [illegible] જાય તેવો નથી." અંધાર અટવીમાં દી[illegible] એમ જગતશેઠે પ્રસ્તાવના રચી. જ[illegible] પુરૂષનું નામ સાંભળવા [illegible]તશેઠની [illegible]

(૧૨)

જગતશેઠની એક ધારણા ખોટી પડી. તેમણે માનેલું કે મંત્રણાનો ભેદ છતો નહીં થાય; પરંતુ સરફરાજને કોઈએ ચેતવ્યો. જીંદગીમાં પહેલી જ વાર હાથમાં હથીયાર લઈ અલીવર્દી–ખાંની સામે લડવા નીકળ્યો. ઘેરીઆના મેદાનમાં સરફ અને અલીવર્દી–ખાં લડયા. સરફ મરાયો. સરફની પાછળ કોઈએ આંસુનું ટીપું ન પાડયું.

જગતશેઠનો હાથ પકડી, અલીવર્દી–ખાં બંગાળની મસનદ ઉપર બેઠો. તે જ્યારે પટણામાં હતો ત્યારે એક સાધુજને, તેને બંગાળનું રાજ્ય મળશે એવું ભવિષ્ય ભાખેલું. જગતશેઠ અમીદ્રષ્ટિ એ સ્વપ્નસિદ્ધિમાં નિમિત્તરૂપ બની. અલીવર્દી અ બાપુદેવ શાસ્ત્રી નામના એ વખતના એક પ્રસિદ્ધ પંડિત વ ગાઢ મિત્રાચારી હતી. એ શાસ્ત્રીના શિક્ષણના પ્રતાપે અલીવ હિંદુઓ અને મુસલમાનોમાં એક સરખો પ્રિય બની શકયો.

ઇતિહાસ ઉચ્ચારે છે કે અલીવર્દી–ખાંના ધાર્મિક જીવન પ્રભાવે મુર્શિદાબાદનો રાજપ્રાસાદ પવિત્ર તપોવન જેવો બન્યો હતો. મસ્જિદે મસ્જિદે નમાજ અને મંદિરે મંદિરે યોગ્ય સમયે પૂજાપાઠ થતાં. ગરીબોને છૂટથી અન્ન તથા વસ્ત્ર વહેં

- અદાલતમાં ન્યાય અને નીતિનું જ પાલન થતું. અવ-
ા સમયમાં મૌલવીઓ તથા શાસ્ત્રીઓને બોલાવી અલી-
-ખાં શાસ્ત્રનું રહસ્ય સમજવાનો પ્રયત્ન કરતો. વેસ્યાઓ
ઓ પાસે ફરકી શકતી નહીં. નાચરંગને રાજકાર્યમાં
ક દખલ કરવાનો તલમાત્ર અવકાશ મળી શકતો નહીં. એનું
જ મ્હોટું હતું. ભાઇ, બ્હેન, બનેવી, પુત્રીઓ અને
ઓના સંતાનોને લીધે તેને ભાગ્યશાળી માનવાનું કોઇપણ
રણને મન થાય. અલીવર્દી-ખાં પોતે પણ વિસ્તૃત કુટું-
નું અભિમાન લેતો. "સંસાર એ જ સાચું યુદ્ધક્ષેત્ર છે
ને એ યુદ્ધભૂમિની અંદર જે માણસ સ્નેહીઓનાં અત્યાચાર
સહન કરી શકે છે તે જ ખરો વીરપુરૂષ છે" એ તેનો મુદ્રા-
લેખ બન્યો હતો. બંગાળના કમનશીબે એ સૌભાગ્યે પલટો
લીધો: રાજલોભે સગાંઓની અંદર કલેશની હોળી સળગાવી
અને આખરે બંગાળની તથા ક્રમે ક્રમે સમસ્ત ભારતમૈયાની
સ્વાધીનતાનું બલિદાન દેવાયું.

અલીવર્દી-ખાં બંગાળની ગાદીએ આવ્યો કે તરત જ
મરાઠા ... ોનાં ઉપરા ઉપરી આક્રમણ શરૂ થયાં. એક વરસ
પૂરું નહીં ... યું હોય એટલામાં સલ્તનતની પામર સ્થિતિનો લાભ
લેવા એ... રફ બાલાજીએ અને બીજી તરફ રાઘોજીએ લૂંટફાટ
શરૂ કરી દીધી. એ વખતે અલીવર્દી-ખાંની ઉમ્મર લગભગ
પંચાવન વરસની હતી. એટલું છતાં આક્રમણ, વિગ્રહ કે
બળવાના સમાચાર મળતા, એક ક્ષણનો પણ વિલંબ કર્યો
વિના લશ્કરને મોખરે આવી ઉભો રહેતો. પચીસ વરસ તે
મસનદ ઉપર રહ્યો. પણ એક વરસ એવું ખાલી નહીં ગયું
હોય, જેમાં અલીવર્દી-ખાને શત્રુનો સામનો કરવો પડ્યો
ન હોય. મરાઠાઓ જે વખતે મરાઠી સામ્રાજ્ય સ્થાપવા

ભાગીરથીનો પશ્ચિમ કીનારો હજી એ તોફાનોથી અસ્પ-
રર્યો રહ્યો હતો. ઢાકા અને મુર્શિદાબાદ જેવી રાજધાનીમાં
એ મુસ્લાની આ મરાઠી સૈન્ય દિગ્મન કરી શકતું નહીં.
ટેશમાં એક દિવસે પશ્ચિમ કીનારા ઉપર બંગાળીઓનું
ગભરાટી આક્રંદ સંભળાયું. મરાઠાઓ ભાગીરથીની આસપાસના
ગામો લૂંટતા, ઘરો સળગાવતા, ઘોડાની ખરીઓથી ઉભો પાક
ખૂંદતા લગભગ મુર્શિદાબાદ પાસે આવી પહોંચ્યા. સ્ત્રી, પુરુષો,
બાળકો અને વૃદ્ધોનાં ટોળે ટોળા ભાગીરથીના સામે કીનારે
પહોંચવા અને હરકોઇ પ્રકારે જીવ બચાવવા દોડાદોડી કરી
રહ્યાં. અલીવર્દી-ખાને જેવા એ સમાચાર મળ્યા કે તરત જ
તે જગતશેઠ ફતેહચંદની પાસે ગયો.

"ભુખ્યા વરુના ટોળા જેવા મરાઠા, પશ્ચિમ કીનારે
આવ્યા છે. મુર્શિદાબાદને બહુ બીક નથી. છતાં તમે આપણા
કુટુંબોને કોઇ એક સલામત સ્થળે રાખી આવો " અલી-
વર્દી-ખાં પોતાના સગા સ્નેહીઓ અને અસંખ્ય દાસ-દાસીઓ
કરતા પણ જગતશેઠ ઉપર અધિક શ્રદ્ધા રાખતા.

"[illegible] જ્યાં સુધી [illegible] આપ નિશ્ચિત રહેજો પણ
મુર્શિદાબાદ [illegible] ન છોડે ! " જગતશેઠ [illegible]

[illegible]

[illegible]

જગત શે ઠ

હુબીએ જો ધાર્યું હોત તો મારીને પાછા કાઢી શકત. ઉપરની ઘડીએ તે બેવફા નીવડ્યો—અલીવર્દીએ મૂકેલો માત્ર આંધળા સ્નેહમાંથી જન્મ્યો હતો એમ તેણે કર્યું. મીર હબીબ લૂંટમાં ભાગ મેળવવાની આશાએ મરાઠાઓ સાથે ભળી ગયો. મુર્શિદાબાદ ગઢવિનાનું ખુલ્લું પડ્યું. મીરની શીખવણીથી મરાઠાઓ પહેલો જ હલ્લો જગતશેઠની પેઢી ઉપર લઈ ગયા. આખો દેશ લૂંટવાથી તેમને જે ધન-દ્રવ્ય ન મળી શકત તેટલું અહીં તેમને પ્રાપ્ત થયું. જગતશેઠ અને તેમનો પરિવાર, બાદશાહી કુટુંબ સાથે હોવાથી મરાઠાઓની સામે બચાવ કરવા કોઈ બ્હાર ન પડ્યું.

જગતશેઠની પેઢી લૂંટાય છે અને મુર્શિદાબાદ ઉજ્જડ બન્યું છે એ સમાચારથી વિહ્વળ બનેલો અલીવર્દી એકદમ મુર્શિદાબાદ તરફ દોડ્યો. પણ લૂંટવાની, નાસવાની અને છુપાવાની કળામાં પૂરા પાવરધા ગણાતા મરાઠાઓને તે યોગ્ય શાસન કરી શક્યો નહીં. જે જગતશેઠ નવાબ-પરિવારનું રક્ષણ કરવા પોતાની પેઢી છોડીને ગયા હતા તેમને જ ત્યાં આવી લૂંટ પડેલી જાણી નવાબ ઘણો ગુસ્સે થયો. જગતશેઠ જ્યારે પૂછશે ત્યારે પોતે શું જવાબ આપશે ? તપાસ કરતાં મીર હબીબ પણ દેશ તજીને નાસી ગયો હોય એવી બાતમી મળી. બીજાં બધાં વેર ભૂલી જવાશે, પણ નવાબના આત્મીય જેવા જગતશેઠની પેઢી લૂંટાય એ વેર તો કોઈ કાળે પણ ન ભૂલવાની અને તેનો યોગ્ય બદલો લેવાની અલીવર્દી-ખાએ પોતાના મન સાથે મજબૂત ગાંઠ વાળી.

પુન શાંતિ સ્થપાતાં અલીવર્દી-ખા જગતશેઠની જાણે માફી માગતા હોય તેમ પેઢી લૂટાવાની વાત કરી. પણ ૯૭

... સ્થળને ' ગોદાગાડી ' નામના
વખત ... આ તેજ સ્થળ છે કે જ્યાં
... ગોજાંઓ નિરંતર નિર્ભયતાના
શો ... મહાનદીઓનાં નીર જાણે કોઈ
ઠ ... આત્માને આલીંગતા હોય તેમ
... ભીનાવળા વહ્યાં જાય છે.
... પણ હતો. જગતશેઠને થયું
... મુર્શીદાબાદની આસપાસ હોય તો
નુ ... ' અલીવર્દી–ખાંનો જમાઈ
... ગોદાગાડીમાં રહ્યા.

... હતો. તેણે માનેલું કે
... બળ વાપરવું નહીં
... અલીવર્દી–ખાં એવું
... આ મરાઠાઓ રાજ્યો
... પ્રકારે લૂંટ ચલા-
... અને એ રીતે
... ઓમાં જે યુદ્ધ-
... પ્રદેશમાં પણ
... સામે આવી ઉભું
... ચાઇ ગયું. એક
... અને બીજો ભાગ
... બની ગયા. અલીવર્દી-ખાં
... નીકળી છૂટવાની
...

૯૬
... મુર્શીદાબાદમાં ... મરાઠાઓને

…થી રીતે થયું એ મુંઝવણ ઉભી થઇ. બાલાજીને જો … ચોથના બદલામાં દસલાખ રૂપીયા આપવામાં આવે … તે લીધા વિના પાછો જવા તૈયાર હતો. અલીવર્દી પાસે …રવું નાણું ન હતું. જમીનદારોનું કરજ કરીને પણ …બાજીનું મન સંતોષ્યું.

ભાસ્કર પંડિતને સમજાવી પાછા વાળવાની જવાબદારી જગતશેઠ ઉપર આવી. માનકરાના મેદાનમાં, જ્યાં ભાસ્કર …તિનું સૈન્ય પડ્યું હતું ત્યાં તેની સાથે વાટાઘાટ ચલાવવા જગતશેઠ અને અલીવર્દી-ખાં જુદી છાવણી જમાવી પરિણા…મની રાહ જોઇ રહ્યો.

ભાસ્કર પંડિત, મરાઠા સૈન્યનો કોઇ કદાવર, વાઘ જેવો …વિરાળ અને મહા મુસદ્દી સેનાનાયક હશે એમ જગતશેઠે માનેલું. પણ તેને જોતાં જ જગતશેઠની એ ભ્રમણા ભાંગી ગઇ. ભાસ્કરનું ખીલતું યૌવન, દક્ષિણના પહાડી સૌંદર્ય જેવું જ મનોરમ અને આકર્ષક હતું. વંશપરંપરાથી ઉતરતું …બ્રાહ્મણ ગાંભીર્ય તેના મ્હોં ઉપર તરવરતું તેની આંખોમાં …ને જાણે વિરલે તો નિર્દોષતા જ નીતરતી હતી. દુશ્મનોને પણ મિત્ર થઇ પડે એવા આ યુવાનને એના આ…ન… દૂર યુદ્ધના મેદાનમાં મોકલવાની હિમ્મત કયા હિસાબે કરી હશે ? જગતશેઠને ભાસ્કર પંડિત પોતાના સંતાન જેટલો [illegible]
[illegible]
[illegible] મેદાનમાં [illegible]
[illegible] ૯૯
[illegible]

[illegible] જગતશેઠના મ્હોં ઉપર વિસ્મય [illegible] એક પણ રેખા ન અંકાઇ. એ લુંટ જગતનો [illegible] પ્રસંગ હોય એવી બેપરવાઇથી કહ્યું:— [illegible], કોઇ દિવસ તરસ્યા પીનારાઓ ખુટાડી [illegible] એક એવો કુવો છે કે જેમાં ક્યાંથી કેટલી સેર [illegible] કાઢી શકયું નથી. મરાઠાઓ તો [illegible] ખાબોચીયામાંથી જ થોડું [illegible] અફસોસ કરવા જેવું શું છે!" [illegible] રીઝવવાને સારૂ જ જગત [illegible] છે. બાકી મરાઠાઓને [illegible] કોને આઘાત ન થાય!

[illegible] કહે છે કે પેટાની લુંટ [illegible] બીજેજ દિવસે [illegible] શક્તિમાન [illegible] અસંખ્ય આ- [illegible] મરાઠાઓની [illegible].

[illegible]

જગતશેઠ ભાસ્કર પંડિતને લાંચ આપી, પાછો રવાના કરવા આવ્યા હતા. પંડિત બંગાળના કાળરૂપે બંગાળની છાતી ઉપર ઉભો હતો. વાટાઘાટ પડી ભાંગે તો એજ ભાસ્કર અસંખ્ય નારીઓને ઘરબાર વિનાની બનાવવા, બાળકોને નિર્દયપણે રઝળાવવા અને ગૃહસ્થોનું સત્યાનાશ વાળવાને તૈયાર હતો. આવા માતૃભૂમિના એક દુશ્મન તરફ થોડો પણ સ્નેહ દ્રવે એ શું નબળાઇનો એક પ્રકાર ન ગણાય?

ખરેખર, જગતશેઠ એજ ક્ષણિક નબળાઇના ભોગ બન્યા. તેઓ વયોવૃદ્ધ હતા. તેમને ત્યાં દીકરાના દીકરાઓ ખેલતા. ભાસ્કરને જોયા પછી તેમનું સ્નેહાળ અંતઃકરણ અવશ બન્યું. તેમને થયું કે મારા પૌત્ર જો આ રીતે પરદેશમાં લડવા જવાની હઠ પકડે તો આ દુર્બળ હૃદય બીજીજ ક્ષણે ધબકતું બંધ પડી જાય! પરિવાર પ્રત્યેના ઉભરાતા સ્નેહમાંથી જ આ નબળાઇ જન્મી હતી.

ભાસ્કર સમજતો હતો કે જગતશેઠ બંગાળના કર્તાહર્તા છે. અલીવર્દી કરતાં પણ જગતશેઠનો મોભો ચડીયાતો છે. તેણે વિવેકપૂર્વક જગતશેઠને સન્માન્યા અને પોતાના કોઈ આત્મીયને મળતો હોય તેટલા બહુમાનથી પોતાની પાસે બેસાર્યાં. નવાબના માણસો જગતશેઠ પ્રત્યે જે અદબ રાખતા તે કરતાં ભાસ્કરના આ વિવેકમાં તેમને વધુ સ્વાભાવિકતા સમાએલી હોય એમ લાગ્યું.

"દક્ષિણના નૌજુવાનોનાં લોહીથી બંગાળની ભૂમિ રંગાય એમ અમે નથી ઇચ્છતા. તમ જેવા જુવાનો માબાપોને મન વ્હાલા હોય તે કરતાં બંગાળ માતને તમે વધુ વ્હાલા લાગો છો." જગતશેઠના હૈયામાં જે મનોભાવ હતા તે હોઠે આવ્યા.

" અમારા મા-બાપોને અમારાં શરીર વહાલાં નથી. અમારી રણભેરીના નાદ તેમને ઉન્મત્ત બનાવે છે. મરાઠી-સામ્રાજ્યના ગૌરવ તેમને પુત્ર તથા પ્રાણ કરતાં પણ અધિક પ્રિય છે." ભાસ્કરે એની સ્વચ્છ દંતપંક્તિ સમું નિર્મળ હાસ્ય હસ્યો.

"શાહેનશાહ પોતે જો મરાઠાઓની ચોથ મંજુર રાખતા હોય તે પછી અમારાથી એની સામે શી રીતે વાંધો લઈ શકાય ? બોલો, બંગાળ, બિહાર ને ઓરીસાની ચોથના બદલામાં આપ કેટલી રકમ લેવા તૈયાર છો ?" જગતશેઠે સમાધાનીની શરૂઆત કરી.

" આલીજાહને તમે દસ લાખ આપી પાછા કાઢયો; પણ રાજાનો આ પ્રતિનિધિ એમ નહીં છેતરાય." પિતામહની પૂંઠે બાળક લાડ કરતો હોય એટલી મધુરતાથી ભાસ્કરે પોતાનો અસ્પષ્ટ નિશ્ચય દર્શાવ્યો.

" અમે તો સમજતા હતા કે અમારા બંગાળના જમાઈ-રાજાએ જ આવી મનોદશા કરી " જગતશેઠે ધીમેથી ઉચ્ચાર્યું.

" એટલે ?" ભાસ્કરે આગ્રહથી પૂછ્યું.

" એટલે એમ કે અમારા જમાઈએ સતારાનું મરાઠા [illegible] બિનતો [illegible] [illegible] નહીં [illegible]

[illegible]

"તો કંઈ નહીં. બંગાળના બે સારા શહેર લૂંટશું તો પણ દસ લાખ કરતાં વધુ માલ તો અવશ્ય મળી રહેશે."

"લૂંટફાટ" નું નામ સાંભળતાં જ જગતશેઠના કાન ચમક્યા. તેમનો ચ્હેરો ફીક્કો પડ્યો.

"બંગાળને લૂંટશો અને છતાં મરાઠી—સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો અભિલાષ રાખશો ? જગતમાં ક્યાંઇ લૂંટારાઓએ સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યાં જાણ્યાં છે ? શિવાજીમહારાજના ભગવા ઝુંડાને સમસ્ત ભારતવર્ષ નમે છે, પણ એ ઝુંડો આજે તમારી લૂંટફાટથી કલંકિત બન્યો છે. એવા ઝુંડાના આશરે ઉભું રહેવું તે કરતા પરદેશીનો આશરો લોકો વધુ પસંદ કરશે." મરાઠાઓના ઉપરાઉપરી આક્રમણોનું સ્મરણ થતાં જગતશેઠ આવેશને વશ થયા. "બંગાળની દશા આજે તો તેના દુશ્મનોના દીલમાં પણ દયા આણે એવી છે. તેનું કોઇ ધણીધોરી નથી. દિલ્હીમાં બેઠો બેઠો શહેનશાહ દેશને લૂંટાવી રહ્યો છે. આજે બાલાજીને, કાલે રાઘોજીને, તો પરમદિવસે અંગ્રેજ વેપારીને નવાનવા કરારો અને દસ્તાવેજો લખી આપે છે. બીજી તરફ જમીનદારો સ્વતંત્ર થતા જાય છે. ન્હાના ન્હાના સીપાઇઓ પણ જાણે સમ્રાટના સગા ભાઇ હોય એવા સ્વચ્છંદ માણે છે. બંગાળની જ વાત હું કહી રહ્યો છું. બંગાળ આજે ચારે કોરથી ચૂસાય છે. બંગાળના લોહીથી તમે મહારાષ્ટ્રને સમૃદ્ધ બનાવવા માગો છો ? નિર્બળ બંગાળના નિશ્વાસ ઉપર તમારાં ઐશ્વર્ય ટકશે ? અને ચિરસ્થાયી રહેશે ?"

ભાસ્કર પંડિત જેવાનો [illegible] વૈભવનું [illegible] માતૃભૂમિની [illegible] કોઈ [illegible] અંતરને [illegible] રહ્યું છે એમ તે સ્પષ્ટ જોઈ [illegible]. [illegible] અને [illegible]. જગતશેઠમાં જાણે [illegible] થઈ [illegible].

ભાસ્કર બંગાળની ચોથમાંથી ઓછું કરવા તૈયાર થયો. પણ કેટલું ઓછું લેવું તેનો નિર્ણય ન કરી શક્યો. કહ્યું:— "આવતી કાલે આપણે વધુ વિચાર કરશું—નવાબ અલીવર્દી–ખાં પણ ભલે આવે."

જગતશેઠ સમ્મત થયા. તે દિવસ તો એમને એમ પસાર થઈ ગયો. વગર યુધ્ધે જો બંગાળની તીજોરીમાંથી થોડું ઓછું નાણું મળતું હોય તો તે લેવા ભાસ્કર પંડિત લલચાયો. જગતશેઠની વાત સાંભળ્યા પછી તેનું હૃદય જરા કુણું બન્યું હતું.

બીજા દિવસનું પ્રભાત ઉગ્યું. માનકરાના મેદાનમાં સંપૂર્ણ શાંતિ પ્રસરી હતી. એ શાંતિ ઉપર અટ્ટહાસ્ય કરતી હોય તેમ તંબુઓની પંક્તિ કંપતી ઉભી હતી. ભાસ્કર પંડિતનું સૈન્ય યુદ્ધની આશંકા વગર નિશ્ચિંત હતું. જગતશેઠ સાથે સંધીની વાતો થાય છે એ વાત કોઇથી છૂપી રહી ન હતી.

પહોર કરતાં પણ કંઇક અધિક દિવસ ચડ્યો હશે. જગતશેઠ અને અલીવર્દી–ખાં પોતાની છાવણીમાંથી બ્હાર નીકળ્યા. જગતશેઠે અલીવર્દી–ખાં સામે જોયું. તેની આંખો નીસાથી લાલ બની હોય અને સુકા ઓઠને પળે પળે પીસતો હોય એમ લાગ્યું. યુદ્ધના મેદાનમા રૈયતની શાન નિદ્રા ન ભાગી હોય એવી જગતશેઠે કલ્પના કરી.

બંગાળના બન્ને ભાગ્યવિધાતા આગળ ચાલ્યા. પંડિતની છાવણી પાસે પહોંચ્યા પહેરગીરોએ જગતશેઠને ઓળખ્યા અને સેનાપતિ પાસે જવાનો માર્ગ કરી આપ્યો. પંડિત પણ તૈયાર જ હતો [illegible] અલીવર્દી–ખાં જેવા બંગાળના એક શાસક [illegible] જગતશેઠ જેવો પુરૂષ

" અલીવર્દી-ખાં ! વિશ્વાસઘાતે ? " પાતાળમાંથી કરૂણ અવાજ આવતું હોય તેમ જગતશેઠે કહ્યું.

" મરાઠાઓ મુર્શિદાબાદ લૂંટી ગયા તેની સજા ! " અલીવર્દી અપરાધીની જેમ પોતાના મનની સાથે બબડયો.

આસપાસ બધે શાંતિ હતી. ભાસ્કરને એક ચીસ નાખવા જેટલો અવકાશ મળ્યો હોત તો પણ જગતશેઠ કે અલીવર્દી-ખાં આ દગો-વિશ્વાસઘાત ન રહેત. મરાઠી-સૈન્ય આ વિશ્વાસઘાતથી તદ્દન અજાણ હતું અને તેથી જ સુખી હતું. સમાધાનીની ક્ષણો વીતી ગઈ તેટલામાં જ અલીવર્દી-ખાં દગો રમી ગયો.

માનકરાના મેદાનમાં એ રીતે બંગાળાના નવાબ અલીવર્દી-ખાંએ પોતાનો કલંક-સ્તંભ રોપ્યો. તેની આખી જીંદગીની સફળતા-સાધુતા ઉપર પાણી ફર્યું !

આ ભયંકર વિશ્વાસઘાત જોયા પછી જગતશેઠ ફતેહચંદનું હૈયું બોરાઈ ગયું. અલીવર્દીની સામે ઉંચી આંખ કરીને જોવાની પણ હિમ્મત ન ચાલી. રાજપ્રકરણી કામકાજમાંથી તેમણે સદાને માટે મૌનવ્રત સ્વીકાર્યું. એમણે નિશ્ચય કર્યો કે- " બંગાળના બુરા કામે જ અલીવર્દી પાસે આ ભયાનક જૂલ્મ કરાવ્યો છે. હરી ને શાહિનશાહને તેનું ઝેર ચડયા વિના નહીં રહે. પ્રકરણના પડછાયા આ [illegible] '"

જગતશેઠ, એ [illegible] નહીં. અલીવર્દી-ખાં તે [illegible] મરી ગયો. [illegible] અલીવર્દી [illegible]

જગત શેઠ

...માને કબૂલ થયા ત્યારે જ અલીવર્દી ઓરડાની બહાર નીકળી શક્યો. જમીનદારોએ પોતાના નવાબને છોડાવવા માટે ... મીરાજને તે વેરા આપ્યા તેટલાથી તે સંતોષાયો ... તેણે એક વધારાના કર તરીકે દર વરસે એટલાં જ નાણાં જમીનદારો પાસેથી ઉઘરાવવાનું નવું ધોરણ શરૂ કર્યું. આ ... જૂગપણાનાં લાડ હતાં.

અલીવર્દીના ભાઈ હાજી અહમદે અજીમાબાદ અને પટ-... સુબેદારી ભોગવી હતી. સરફરાજ પછી તેને મુર્શિદાબા-... સિંહાસન ઉપર બેસવાની હોંશ હતી. પણ તે ફળીભૂત ન ... આ પોતાના ભાઈ ઉપર એ કજીયા કરે છે અને પોતાનો ... પુત્ર નહીં તો પૌત્ર બંગાળનો ભાવી નવાબ બનશે ... આશા રાખી રહ્યો.

અલીવર્દી-ખાં પોતાના સ્થાને સીરાજ-ઉદ્દોલાને સ્થાપવાના ... વાત કરેલાં સીરાજની માશીના પુત્રો, મીરજાફર, ... વગેરે વચ્ચે બંગાળની ગાદી માટે હરિફાઈ ચાલી.

સીરાજની રાજનીતિ અને તેના અંગત ચારિત્ર વિષે ઇતિ-... હાસકારોમાં પુષ્કળ મતભેદ છે. કોઈ તેને અતિ દુષ્ટ ... હાથ તરીકે ઓળખાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો કોઈ ... તેને નરાધમ કહી વગોવે છે કોઈ કહે છે કે મીરજાફર, ... વિરોધી હતો તેથી અંગ્રેજોએ તેને બદનામ ... કોઈ કહે છે કે [illegible] અને [illegible] ... [illegible] તેથી [illegible] સીરાજની સ્વાભાવિક [illegible] ... [illegible] ... [illegible] ૯૦

... [illegible] કરવાનું [illegible] કરે છે.

એટલું છતાં તે પૂરો વિલાસી, સ્વચ્છંદી અને અભિમાની હતો એ વિષે બહુ મતભેદ નથી. સીરાજના દરેક દુર્ગુણનો બચાવ શોધનારાઓ પણ એ વાતની ના પાડી શક્યા નથી. સામાન્ય દિવસોમાં પ્રજા એ બધું નભાવી લેત. પરંતુ એ સંક્રાંતિનો કાળ હતો. ભારતીય સંસ્કૃતિ પ્રસૂતિની પીડા વેદી રહી હતી. એક તરફ અલીવર્દીનાં સગાંઓ, સીરાજની માશીના પુત્રો, તેમના અધિકારીઓ, પોતપોતાની પસંદગીના નવાબ સ્થાપવા કારસ્થાનો રચતા હતા; બીજી તરફ જગતશેઠ, જમીનદારો અને વેપારીઓનાં દીલ, જૂદાં જૂદાં કારણોને લીધે બેચેન બન્યાં હતાં. એટલામાં સીરાજે ધોળે દહાડે, હુસેનકુલી-ખાં નામના એક સરદારનું મુર્શિદાબાદની શેરીમાં ખૂન કર્યું ! તેનું શબ ખૂરે હાલે શેરીઓમાં રઝળાવ્યું ! પોતાના જ એક પ્રતિનિધિ-જાનકીરામનું તેણે છડેચોક અપમાન કર્યું ! મોહનલાલ નામના એક ગૃહસ્થની બ્હેન-બંગાળમાં જે સૌથી અધિક સુંદરી અને ક્ષીણાંગી મનાતી હતી તેને પોતાના અંતઃપુરમાં આણી, મોહનલાલનું મ્હોં લાલચથી બંધ કરી દીધું. રાણી ભવાની નામની એક બહુ જ પવિત્ર અને પૂજ્ય ગણાતી વિધવાની પુત્રી-તારાને સીરાજે પોતાની શય્યાસહચરી બનાવવાના પ્રપંચજાળ પાથરી તારા વિધવા હતી. તેને આ પ્રપંચની જાણ થતાં ગંગા કિ ચીતા સળગાવી, જીવતી બળી મુઇ ! આ બધા કારણોને સીરાજ બંગાળનું દીલ જીતી શક્યો નહીં.

જગતશેઠ ફત્તેહચંદના બે પૌત્રો મહતાબચંદ પચંદ, રાજપ્રપંચથી અલિપ્ત રહી પોતાના વેપાર .. લક્ષ આપતા હતા. જગતશેઠ ફત્તેહચંદે જ ... દિવસોમાં મૃ... ... કહેલું કે

હવે કોઈથી હાથ દઈ શકાય એમ નથી. અને ત્યાં સુધી તેઓ રાજપ્રપંચમાં માથું ન મારતા."

એ વખતે મોગલ-સલ્તનતનો સૂર્ય અસ્તાચલની છેલ્લી ક્ષિતિજરેખા ઉપર થંભીને ઉભો હતો. મરણપથારીએ પડેલા માણસની દર્દભરી દૃષ્ટિ જેવો તેનો આછો પ્રકાશ, દિલ્હીની ચાર દિવાલો વચ્ચે પુરાઈ રહ્યો હતો. અહમદશાહ અને આલમશાહ, મોગલ સામ્રાજ્યનાં એવાં જ છેલ્લાં બે દીવા હતાં. અબ્દાલીની ઉપરા ઉપરી સ્વારીઓને લીધે એ દીવા પણ ઓલવાઈ ગએલા અંગારા જેવાં બન્યાં હતાં. છતાં એ શહેનશાહો જગતશેઠના પૌત્ર મહતાબચંદને જગતશેઠની પદવીથી સન્માનવાનું ન ભૂલ્યા. મહતાબચંદ જગતશેઠના પદે સ્થપાયા એટલું જ નહીં પણ તેમના ભાઈ સ્વરૂપચંદ શહેનશાહની સ્વેચ્છાથી 'મહારાજા' બન્યા. બંગાળાના પ્રસિદ્ધ જૈનતીર્થ "પારસનાથ ટેકરી" નું સંપૂર્ણ સ્વામીત્વ પણ આજ ભાઈઓને શહેનશાહી ફરમાનથી સોંપાયું હતું. જગતશેઠ મહતાબચંદે ઉત્તર હિંદ જેટલી જ દક્ષિણ હિંદમાં પણ વ્યાપારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી હોય એવા કેટલાક ઐતિહાસિક આધારો મળી આવે છે

ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પણ તેમને બંગાળાના રાજપ્રકરણમાં તણાવું પડ્યું. મીર જાફર-ઉદ્દૌલાના સમયમાં, આપત્તિના આરંભ જ કેટલાક [illegible] પ્રસંગો વચ્ચેથી તેમને પસાર થવું પડ્યું [illegible] તેમને કેવળ સંપત્તિ જ [illegible] બલિદાન ધરવા પડ્યા.

(૩૮)

સૌભાગ્ય અને સૌંદર્યે જે થોડાઘણાં નામોને ઇતિહાસમાં અમર કર્યાં છે તેમાં એક 'મોતીઝીલ' નો પણ સમાવેશ થાય છે. ઢાકાના નવાબ નવાજેસ મહમ્મદે ખૂબ દ્રવ્ય ખરચી આ મહેલ બનાવ્યો હતો. મોગલ રાજદરબારીઓનો ઉદ્યાન-વિલાસ જગજાહેર છે. નવાજેસે મોતીઝીલના મહેલ તથા ઉદ્યાન પાછળ ઢાકાનો રાજભંડાર ઠલવ્યો હતો. નવાજેસ કરતાં તેની બેગમ-ઘસીટા, ઘણી જ કલાપ્રિય અને ઉલ્લાસભરી હતી. ઘસીટા—બેગમની નારી-હૃદયની કુમાશ આ મોતીઝીલમાં મૂર્તિમંત બની હતી. સાગરે મહેલ કાળા સંગેમરમરનો બન્યો હતો. ઉદ્યાનના ન્હાના-મ્હોટા અસંખ્ય ઝરણો ઘડીનો પણ થાક લીધા વિના વસંતઋતુના સ્વાભાવિક સૂર આલાપતાં. કુંજો અને લતામંડપોમાં બારે માસ વસંત વિહરતી. રાત્રીએ ન્હાની મ્હોટી દીપમાળા પ્રકટતી. સુગંધી ધૂપથી દશે દિશાઓ ઉભરાતી અને ઉદ્યાનમાં ઠેર ઠેર ખીલેલાં પુષ્પોની સુવાસ મહેકતી ત્યારે "મોતીઝીલ" માં માનવીનો વાસ હશે કે વાર્તા-માંની પરીઓનું નિવાસસ્થાન હશે એવો પ્રશ્ન ઉદ્ભવે.

૧૦૭ નવાજેસ ઢાકાનો નવાબ હતો, પણ તે રાજવલ્લભ ઉપર કારભારનો બધો ભાર સોંપી નિશ્ચિંત બન્યો હતો. નવાજેસ

[illegible], જગતશેઠ [illegible] ગીજાના અંકાર જેવા [illegible]

[illegible]

[illegible] તો નવાબની [illegible]
[illegible] આવતા સાથેથી ચાલી આવતી હતી.
[illegible] જગતશેઠને થયું કે 'ઓતી-જીત' [illegible]
[illegible] અધિકારી પણ [illegible]
[illegible] ગઈ હતી, છતાં તેના [illegible]
[illegible] કર્યો. ગોવાળના [illegible]
[illegible] વિવિધ [illegible]
[illegible] આપતા. [illegible]
[illegible] પ્રેમમાં [illegible]
[illegible] હતાં [illegible]
[illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

"બંગાળના આપ એક દિલચિનક છો, શહેનશાહતના પણ એક મદારથી છો; છતાં નજર સામે ગુજરતા જન્વાબો સંધી તો એને આશ્ચર્ય કહેવું કે કમનસીબી કહેવી એ સમજાતું નથી." બેગમ પ્રશંસાની સાથે સ્નેહમિશ્રિત ઠપકો આપતી હોય એમ બોલી.

મહતાબચંદે બાદશાહી રંગમહેલનાં રહસ્યો માત્ર કાનેથી સાંભળ્યાં હતાં. આવા માયામંદિરોમાં આવતાં પહેલાં કેવાં અનેક કવચ પહેરવાં પડે તે તેમને સમજાયું. સ્નેહ, પ્રીતિ, પ્રશંસા અને ઠપકાના જે જે તીર છૂટે તે ઝીલવા તેઓ સવિશેષ સાવધ બન્યા.

"સીરાજની આ હેવાનીયત ક્યાં જઈ અટકશે તે કંઈ કહી શકશો ?" બેગમ જાણે પોતાના આત્મીય પાસેથી આગ્રહ કરીને જવાબ માગતી હોય તેમ મહતાબચંદ સામે તાકી રહી.

"એ બિચારો હજી નવો નીશાળીયો છે. અલીવર્દી-ખાંના ઉપદેશ પ્રમાણે ચાલવાનો પ્રયત્ન કરે છે. પડતો, આખડતો પણ રાજધુરા ઉપાડશે અને આપના જેવાં સગા-સ્નેહીઓની સહાય હશે તો કાલે બધું થાળે પડી જશે. હજી ગઈ કાલ સુધી જે માતામહના ખોળામાં બેસી લાડ જ લડ્યો છે, સ્વાર્થીઓના સહવાસે મોજ મોજશોખ જ શીખ્યો છે, તેની પાસેથી આપણે વધુ શી આશા રાખી શકીએ ? સુધરવાની તક તો આપણે આપવી જોઈએ ને ?" જગતશેઠ મહતાબચંદે નિષ્પક્ષભાવે ઉચ્ચાર્યું.

"તમને અત્યારે આશાવાદ સૂઝે છે ! અને તમે જેને આવતી કાલ માનો છો તે એક મહિના પછી ઉગે કે એકસો વરસ પછી ઉગે તેની ચિંતા તમારે શાસ્ત્રે રાખવી જોઈએ ?

તમારા કરોડોના વેપારમાં એક પાઇનીયે ખોટ જતી હોય અને આશાવાદના શિખર ઉપર આમ નિશ્ચિતપણે ઉભા રહો તો હું તમને શાબાસ કહું ! ભલેને ભલભલી કૂળવધુઓની લાજ લુંટાય, ભલે મુર્શિદાબાદની શેરીઓ વગરકારણે લોહીથી છંટાય, ભલે આકાશ–પાતાળ એકાકાર થઇ જાય; તમારી પેઢીઓ સહિસલામત રહે ત્યાંસુધી દેશની કે રાજ્યની તમને શું પડી હોય ? તમારી ઉપર દેશની શાંતિનો આધાર છે એમ માનવામાં અમે જ ભૂલ કરી હતી, એમજ ને ? ” કૂશળ નટને પણ શરમાવે એવી છટાથી ઘસીટા–બેગમે વ્યર્થ આક્રોશનો અભિનય શરૂ કર્યો. મહતાબચંદ કંઇક બોલવા જતા હતા, પણ ગમે તે કારણે ગળામાં શોષ પડયો. જે વખતે ચોતરફ ન્હાની મ્હોટી રાજ્યક્રાંતિઓ ચાલતી હતી તે વખતે પણ જગતશેઠની પેઢીની આબરૂ અખંડ રહી શકી હતી, એટલું જ નહીં પણ પરદેશી વેપારીઓ જગતશેઠને વેપારીઓના એક ચક્રવર્તી જેવા જ સમજતા, એ વાતનો ઇન્કાર કરી શકાય એવી સ્થિતિ ન હતી. ઘસીટા–બેગમે જગતશેઠના બરાબર મર્મભાગ ઉપર જ ઘા કર્યો હતો. એમને એ વખતે એ વિચાર આવ્યોઃ બેગમને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં સંભળાવી દેવું કે ‘ હું આ રાજકારણમાં મુદ્દલ ભાગ લેવા નથી માગતો ’ અથવા તો ‘ સીરાજ અને પેઢીના વ્યાપાર એ બે સ્વતંત્ર વસ્તુ છે ’ એવી મતલબનો ફોડ પાડવોઃ પણ [illegible] રાખવાની વૃત્તિએ અંતે જોર કર્યું.

જગતશેઠને [illegible] ઘસીટા વધુ આશાવંત અને મક્કમ [illegible] ની મદદ લેતા તેણીએ કહ્યું:— ‘ સીરાજ [illegible] લાગે છે તો શું અમે આકાશમાંથી [illegible] ઉપર આવી પડયાં છીએ ? હું પણ [illegible] ની અને લાડીલી પુત્રી હતી

એ છું. હું પુત્રીરૂપે જન્મી એ જ મારો વાંક અને એ વાંકની મૂર્ખ સીરાજ અમારા ખજાના લૂંટે, અમારાં માણસોને કેદખાના મ્હેલે રહેંસી નાંખે અને એમ છતાં આપના જેવા મ્હોટા ફકીરોના પેટનું પાણી પણ ન હાલે !" આટલું કહેતાં બેગમની પાંપણો આંસુથી ભીંજાઇ. તેના પતિનો ફરી સીરાજે પૈસાના લોભે લુંટ્યો હતો અને બેગમના કેદના એક વિશ્વાસુ કારભારીનો શિરચ્છેદ કર્યો હતો એ બન્ને ઘટનાનું સ્મરણ થતાં તેને રોવું આવ્યું.

આક્રોશ અને અભિમાન જ્યાં નિષ્ફળ નીવડ્યા ત્યાં આ આક્રંદે વિજય વર્તાવ્યો ! મહતાબચંદની સહાનુભૂતિ પીગળવા લાગી.

"નવાબોને બંદગી, ખેરાત અને મીન મેવાના ક્ષેત્રમાંથી ખેંચી, બંગાળની મસનદ ઉપર બેસારવો એ તેની ઉપર જુલમ કર્યા જેવું નથી ? એવા ફકીર પુરૂષથી અત્યારના વિકટ સંયોગોમાં પણ મ્હોટા પ્રાંતોનો કારભાર થઇ શકશે ? એનું હૃદય પુષ્પ જેવું કોમળ છે, પણ વજ્ર જેવો હાથ જોઇએ કે જે [illegible] લાવશે ?" મહતાબચંદ, ઘસીટા-બેગમના પતિ નવાજેશ મહમદને ઓળખતા હતા. એની ઉદારતા, આતિથ્યસેવા ફકીરો અને સાધુ-સંતોના પેર પેર ગવાતી હતી. તે રાજ્યનું તંત્ર પણ બરાબર ચલાવી શકતો નહીં, તેથી જ તે રાજ્યની મુશિદાબાદમાં આવીને રહ્યો હતો. સાધુઓ, ફકીરો, સિદ્ધોની સેવાભક્તિમાં જ તે પોતાના દિવસો ગાળતો.

"[illegible] નથી, તમારા અને મારા જેવા જ [illegible] [illegible] [illegible] અને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] છે કે નહીં ?" [illegible] [illegible]

હતા તે ભેદ ખુલ્લો થયો. મહતાબચંદ દિલ્હીના શહેનશાહને ભલામણ કરીને બંગાળની નવાબીનો પરવાનો મેળવી આપે એ સિવાય આ મંત્રણાનો બીજો કંઇ અર્થ ન હતો.

"પૂર્ણીયાનો શૌકતજંગ પણ એજ ખટપટ કરી રહ્યો છે, સીરાજ, શૌકત અને નવાજેસ એવા ત્રણ પક્ષો પડી જશે. દારૂડીયાના દાવ જેવી રમત મંડાશે. એમાં કોઇનું ભલું નહીં થાય." મહતાબચંદે પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો.

"ખરૂં, પક્ષોથી બ્હીવાનું નથી." દિવાલ પણ ન સાંભળી શકે એટલી ધીમાશથી બેગમે કહ્યું: "આપણો પક્ષ જેટલો બળવાન છે તેટલો બીજા કોઇનો નથી. જાણો છો કે ઢાકાનો અમારો રાજવલ્લભ, છ છ મહિના થયાં કેટલી અને કેવી તૈયારીઓ કરી રહ્યો છે? એનો સગો ભાઈ આજે કલકત્તામાં જઇ વસ્યો છે. ત્યાં તે અંગ્રેજોની મદદ મેળવશે. સીરાજ એને પકડવા માગે છે; પણ કૃષ્ણવલ્લભ પકડાતાં પહેલાં તો સીરાજ પોતે જ જંઝીરોથી જકડાઇ અંધારા ભોંયરામાં જઇ પડ્યો હશે!" સૂર્યનો પ્રકાશ ન પહોંચી શકે એવા એક અંતઃપુરમાં વસનારી બાઇ આટલા ઊંડા પાણીમાં રમે છે એ જોઇ જગતશેઠ મહતાબચંદ દિગ્મૂઢ બન્યા. બંગાળની મસનદની આસપાસ કેટકેટલાં કાવતરાં રચાઇ રહ્યાં છે તેનું તેમને ભાન થયું.

"બોલો, તમે શું સાથ આપશો? શહેનશાહનું ફરમાન લાવી આપશો?" એટલું કહી ઘસીટા ચૂપ રહી.

મહતાબચંદ મુંઝાયા. તેઓ સીરાજને માટે નહીં, પણ પૂર્ણિયાના શૌકતજંગ માટે નવાબીનો પરવાનો મેળવવાના વિચારમાં હતા. ઘસીટા—બેગમ, કલકત્તાની કોઠીવાળા અંગ્રેજો

મઝ મેળવી રહી છે એ જાણ્યા પછી શીઠન અને નવાબજેમ બન્ને કેમે પસંદગી આપવી એ એક મુંઝવણ ઉભી થઈ.

"એવું બની શકે: હું સામે જઈને કોઈને માટે શહેન-શાહનું અપમાન ન કરું. સીરાજને માટે નહીં તેમ શીઠન માટે પણ નહીં." જગતશેઠે વચલો તોડ કાઢ્યો.

"તમારે અમને અંદર અંદર લડાવી મારવા છે, એમજ કહી નાખોને!" મોતીઝીલની અધિષ્ઠાત્રી જરા ભીષણ રૂપ ધરી રહી.

મહતાબચંદ એ વિષે બેદરકાર રહ્યા. ખટપટનાં આટલાં બધાં મૂળ ઉતર્યાં હોય ત્યાં આંતરવિગ્રહ અનિવાર્ય છે, એમ સમજતા છતાં તેમણે વાતને સ્હેજ પલટાવી:

"પણ સબળ પક્ષને પરવાનાની પરવા શા સારૂ હોય? દિલ્હીનો શહેનશાહત અને તેનો પરવાનો એ બધું પૂછવા કે જાણવા લોકો શું નવરા બેઠા છે? સૌ સમજે છે કે શહેન-શાહનો પરવાનો કેવળ કાગળને જ શોભાવવા પુરતો છે. પ્રજાની મમતા જેની ઉપર ઉતરે તે વગરપરવાને પણ બંગાળનો નવાબ બની શકે છે."

"ઠીક છે. સીરાજને માટે પરવાનો નહીં મેળવો તો પણ અમારે મન તમે અમારા જ છો એમ માનશું." ઘસીટા કાંઈ હવા ગળા નીચે ઉતારતી હોય એમ બોલી અને અક-ળામણ તથા ઉશ્કેરાટને લીધે થાકી ગઈ હોય તેમ પાછળ રહેલા ઉંચા તકીયા ઉપર માથું નાખ્યું. દીપમાળાના સીધા પ્રકાશે તેના અમિત વદન અને આભરણોને વધુ ઝલકદાર બનાવી નાખ્યા

જગતશેઠ મહતાબચંદ અને મહીસા-બેગમનો તે દિવસનો વાર્તાલાપ એ રીતે પુરો થયો; પણ તે પછી જગતશેઠ [illegible] શાંત થયા. દિવસો વહેતા ગયા તેમ તેમ [illegible] [illegible] તેમની પાછી પ્રકટ થતા ગયા. શૌકતજંગ પૂરી રીતે સિરાજ વિરુદ્ધ પડ્યો હતો. રાજવલ્લભ પૂરી રીતે [illegible] [illegible] કર્યો હતો. મીરજાફર [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible]

[illegible]

(૧૫)

એ દિવસોમાં એક સાંજે, કલકત્તા તરફથી એક હોડી [illegible]ના ઘાટ પાસે આવી ઉભી રહી. થોડીવારે અંદરથી એક માણસ ઉતર્યો. ઘાટ ઉપર બહુ ભીડ ન હતી. [illegible] હતો તેમ ઘાટ ઉપરનાં સ્ત્રી-પુરુષો ઝટ ઝટ ઘર તરફ જવાની તૈયારી કરી રહ્યાં હતાં. આ નવા આગંતુકને [illegible] ઉતાવળ ન હોય એમ તે પાછો હોડી ઉપર ગયો અને [illegible] કોઈ વસ્તુ રહી ગઈ હોય તેમ પોતાનો સામાન તપાસવા [illegible]. ક્યાંય સુધી તેણે એકની એક ચીજ ઉંચી-નીચી કરી [illegible] ઘાટ નિર્જન થયો અને અંધારામાં [illegible] કોઈ [illegible] નહિ એમ લાગ્યું ત્યારે તેણે ઘાટ ઉપર ફરીવાર [illegible] અને સંકોચાતા [illegible] આગળ વધ્યો.

એ મુસાફર માનતો કે અહિંમપુરમાં કે [illegible] કોઈ ઓળખતું નહીં હોય, પણ [illegible] તેને [illegible] ઓળખાવતી [illegible]

[illegible]

કોઇ એમ પણ માનતું કે " સીરાજને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડવા માટે જ તે આવ-જા કરે છે અને અંગ્રેજી પેઢીનો પગાર ખાય છે."

આજે તો એ અનિશ્ચિત અફવાઓનો ઉકેલ ઇતિહાસે કરી નાખ્યો છે. એ મુસાફરનું ખરું નામ ઉમાચરણ. નિશાળના વિદ્યાર્થીઓ તેને અમીચંદના નામે ઓળખે છે. મૂળ તો એ પંજાબનો વતની હતો. પણ વેપાર ધંધાને લીધે કલકત્તામાં આવી વસ્યો હતો. કેટલાકોએ તેને જ જગતશેઠ તરીકે ઓળખાવી જૈન જગતશેઠ–મહતાબચંદ અને ફતેહચંદ વગેરેના નિર્મળ જીવન ઉપર મેશ ભૂંસી છે. કેટલાકોએ "અમીચંદ" ના મિત્ર "માણેકચંદ" ને જગતશેઠ માની જૈન જગતશેઠ વિષે ખોટાં આળ ફેલાવ્યા છે આ માણેકચંદ વસ્તુતઃ અલીનગર (કલકત્તા)નો એક ફોજદાર હતો. પાછળથી તે અંગ્રેજોના પક્ષમા જઇ મળ્યો હતો. એ માણેકચંદ જુના ગ્રંથોમા મહારાજ માણેકચંદ તરિકે પ્રસિદ્ધ થયો છે.

ઉમાચરણ અથવા અમીચંદના સંબંધમા જે પ્રમાણભૂત હકીકતો મળી આવી છે તે જોતાં તેને ખરેખર કે સામાન્ય વેપારી કહી શકાય નહીં. ફ્રેંચ મુસાફર ઓર્મ કહે છે કે તેનું વિશાળ મકાન એક રાજમહેલના ઉપમાને યોગ્ય હતું. તેની અંદર સેંકડો ઓરડાઓ હતા. તેના બગીચાઓમા ફુલઝાડ પાર વિનાનાં ઉગતાં અને હથીઆરબંધ [illegible]. તેના મકાનની આસપાસ અહોનિશ પહેરો ભરતા. અંગ્રેજોએ પણ શરૂઆતમાં તેને એક મહારાજા જ માનેલો. આ પ્રમાણે વૈભવસંપન્ન હોવા છતાં તે અંગ્રેજોના આશ્રયે જઇ રહ્યો. અંગ્રેજોના અભ્યુદયમાં પોતાનો અભ્યુદય સમાયેલો છે એમ માનવા લાગ્યો. "ધનની અપાર તૃષ્ણા" સિવાય એ વર્તનનો બીજો કોઈ રીતે ખુલાસો થઇ શકતો નથી.

ઈશ્વરકૃપાને આવનો જોઈ જગતશેઠ સ્હેજ લેવાયા. કાને અનિષ્ટને યોગ્ય ઠંડા આવકારના શબ્દો તેમના મ્હોં-માંથી સરી પડ્યા. અમીચંદના સંદેશમાં લોહીઉકાળા વિના બીજું શું હોય, એમ તેમને થયું. પહેલાંની જેમ તે આજે સેવકો અનુચરોની નજર ન પડે એવી રીતે ચોરી છૂપીથી આવ્યો હશે તેમ તેનું ભયગ્રસ્ત મ્હોં કહી આપતું હતું.

"કિલપેટ્રિક સાહેબે કહેવરાવ્યું છે કે હવે બધો આધાર આપની ઉપર છે. નવાબને સમજાવી શાંત કરવા એ આપના સિવાય બીજા કોઈથી બની શકે એમ નથી." અમીચંદે કોઈ પણ જાતની પ્રસ્તાવના વગર, કલકત્તાની કોઠીવાળા અંગ્રેજ અમલદારોનો સંદેશ સંભળાવ્યો.

"બે વરસ પહેલાં એમ હતું. કિલપેટ્રીક સાહેબને કહેજો કે હવે જગતશેઠનું તો માત્ર ખોળીયું જ રહ્યું છે, અંદરનો આત્મા ઉડી ગયો છે. ખોજા વાજીદ કે મહારાજા માણેકચંદથી ન બન્યું તે જગતશેઠથી બનવું અશક્ય છે. સીરાજ અત્યારે ઘવાયેલી સિંહણની જેમ છંછેડાયો છે. કલકત્તા અને કાસીમબજારની વાત દૂર રહી, આવતી કાલે મુર્શિદાબાદ કે અજીમાબાદની શી દશા થશે તે પણ કોણ કહી શકે તેમ છે? સીરાજને પાકો વ્હેમ ગયો છે કે અંગ્રેજો, સીરાજના દુશ્મનોને મદદ આપી રહ્યા છે. આવી સ્થિતિમાં અંગ્રેજોની વકીલાત કરવી એ સીરાજનો કોપ વિના કારણે વ્હોરી લેવા બરોબર છે." જગતશેઠે ... શબ્દોમાં સંભળાવી દીધું.

"અંગ્રેજ ... ... દાબવી સીરાજ, બંગાળની મસનદ કેટલા ... ... કરશે!" અમીચંદે અંગ્રેજની વકીલાત આદરી.

શ્રુ અમીચંદ કંઈ ન્યાય તોળવા ન્હોતો આવ્યો. એની મો કમ્બોદનાં પડઘ ફરી વળ્યાં હતાં. અંગ્રેજ પેઢીનો વ્ય કરી શક્યો નહીં. કહ્યું:

"અંગ્રેજો વેપારીઓ છે. એમનું હિત જળવાશે તો ણાં વેપાર-ઉદ્યોગ અધિક પ્રમાણમાં ખીલશે. આ નવાબો સુબાઓનો શો ભરૂંસો રાખી શકાય ?" અમીચંદે ી વાતનો ગૂઢ મર્મ ઉકેલ્યો.

"એ આંક હું નથી ભણ્યો. એક વેપારી બીજા વેપારીનું ચિંતવે એ માત્ર મ્હોંઢાની વાતો છે. અને વિદેશી ઓ આ દેશના વેપારીઓનું કલ્યાણ કરે એ તો કસાઈ, ો બકરાનું કલ્યાણ ચિંતવે એના જેવું છે. પણ એ તો નહીં, સૌના ભાગ્ય સૌની પામે છે."

જગતશેઠ મહતાબચંદ આજે ઘણા દિવસે પોતાનું યથાર્થ રૂપ દર્શાવતા હોય એમ અમીચંદને લાગ્યું ઉદાસ, ચિંત અને તટસ્થ જેવા લાગ્યા [illegible] ાજ સાંભળ્યો હોય [illegible] ી તેની પર છ [illegible]

અમીચંદ [illegible] નિશ્ચા ઉપ [illegible] [illegible]

" [illegible] [illegible]

ઈ આ કવ્યમોરનાં પકળ ફરી વળ્યાં હતાં. અંગ્રેજ પેઢીનો વેપાર કરી શક્યો નહીં. કહ્યું:

"અંગ્રેજો વેપારીઓ છે. એમનું હિત જાળવીશું તો આપણો વેપાર-ઉદ્યોગ અધિક પ્રમાણમાં ખીલશે. આ નવાબો અને સૂબાઓનો શો ભરૂંસો રાખી શકાય !" અમીચંદે આખી વાતનો ગૂઢ મર્મ ઉકેલ્યો.

"એ આંક હું નથી ભણ્યો. એક વેપારી બીજા વેપારીનું હિત ચિંતવે એ માત્ર મ્હોંઢાની વાતો છે. અને વિદેશી વેપારીઓ આ દેશના વેપારીઓનું કલ્યાણ કરે એ તો કસાઈ, કેડા કે બકરાનું કલ્યાણ ચિંતવે એના જેવું છે. પણ એ તો જેવું થશે, સૌનાં ભાગ્ય સૌની પાસે છે."

જગતશેઠ મહતાબચંદ આજે ઘણા દિવસે પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ દર્શાવતા હોય એમ અમીચંદને લાગ્યું. ઉદાસ, ચિંતાતુર અને તટસ્થ જેવા લાગતા જગતશેઠે અકસ્માત્ આત્માનો અવાજ સાંભળ્યો હોય અને તેનો જ અનુવાદ કરતા હોય એવી તેની પર છાપ પડી.

અમીચંદ બોલી ઉઠ્યા, "એ વાત બરાબર છે. પણ હું પ્રતિજ્ઞા ઉપર કહું છું કે અંગ્રેજો આપના પ્રત્યે બહુ જ માન અને શ્રદ્ધાની નજરે જુએ છે. વાતવાતમાં આપનું નામ બોલે છે અને તેના ઉપર જ બધું નિર્ભર છે."

"અમી[illegible] તમને આટલું જ શીખવી રાખું છું કે શબ્દોની [illegible] નહીં દેખે. આપણે તો વસ્તુ

ઓના વ્યાપાર કરીએ છીએ, પણ આ ગોરા વેપારીઓ વાક્યોના વેપાર કરી જાણે છે. તમે કહો છો તેમ જો મારી ઉપર જ આધાર રાખતા હોય તો મારા પગ ઉપર જ પેઢીના અમલદારો કુહાડો ઉગામી રહ્યા છે એ વાત માની શકશો?"

જગતશેઠના આ શબ્દો સાંભળી અમીચંદ ચમક્યો. "આપને કોઈએ ખોટી બાતમી આપી છે. અંગ્રેજો આપને પોતાના જ સમજે છે."

"તમે મને મ્હોમાં આગળ નાખીને બોલાવો છો, તમારા કલકત્તાના ગવર્નર હોલ્વેલ સાહેબ મુર્શિદાબાદની [illegible] ટંકશાળ [illegible], તેને બદલે પોતાની ટંકશાળ કલકત્તામાં સ્થાપવા હિન્દના શાહેનશાહ માથે સંદેશા ચલાવી [illegible] અમને એકને [illegible] નથી [illegible] પણ [illegible] કે અમારે [illegible] અંગ્રેજોની [illegible] ચાલે [illegible] હિન્દના [illegible]

[illegible] અંગ્રેજ [illegible]

[illegible] અને [illegible]

[illegible]

"[illegible] એ મને મારું બધું વજન અંગ્રેજોના છાબડામાં [illegible] [illegible] છું." જગતશેઠે કહેવા માંડ્યું, "પહેલાં તો [illegible] [illegible] તોડી નાખવો, બીજું નવાબના દુશ્મ- [illegible] કે કાસીમબજારમાં આશ્રય ન આપવો, અને [illegible] કંપનીના માણસો પરવાનાના નામે પ્રજાને છેતરે [illegible] છે એ બંધ કરવું. આ સરત કબુલ હોય તો [illegible] સમજાવવાનું સાહસ કરું." જગતશેઠે પોતાનો [illegible] સંભળાવ્યો.

"[illegible] સીરાજ કેટલા દિ ટકવાનો હતો ?" અમીચંદે [illegible] જોયું. સદ્ભાગ્યે તેની વાત સાંભળનાર બીજું કોઈ [illegible].

"[illegible] ખટપટમાં હું પડવા નથી માગતો. બાકી તમે એમ [illegible] કે સીરાજ ટુંક બેસો ઉઠી જશે અને એને [illegible] [illegible] જ ખબર નથી; તો એ તમારી ભૂલ છે. [illegible] [illegible] કરે છે. અને હમણાં હમણાં તો તે [illegible] સાવચેત બની ગયો છે કે દારૂ ને માનવાનને પણ [illegible] આપી બેઠો છે તે પોતાની સ્થિતિ બરાબર સમજે [illegible]" જગતશેઠે પરિસ્થિતિનો [illegible] ખ્યાલ આપતાં કહ્યું.

[illegible]

[illegible]

समय

शो

ठ

११४

સીરાજ આજે સળગતા દાવાનળની વચ્ચે બેઠો હતો. તેને કોઈ અંતરનું સગું ન હતું, તેમ કોઇ મિત્ર પણ ન હતો. અલીવર્દી–ખાંએ મૃત્યુશય્યા ઉપર સૂતાં જે સલાહ આપી હતી તે હજી તેના કાનમાં ગુંજી રહી હતી. કમનસીબે એ સલાહ પ્રમાણે ચાલવાનો તેને અવકાશ ન મળ્યો. સ્નેહીઓના જુલમ સહવાને તે તૈયાર હતો, પણ એ સ્નેહીઓ સીરાજના લોહીના તરસ્યા હશે એમ તેને ન્હોતું સમજાયું. તેની માશીનો દીકરો ભાઇ શૌકત પૂર્ણિયામાં રહીને વિપ્લવ જગાવી રહ્યો હતો. સીરાજ એકલે હાથે આ બધા શત્રુઓની સામે શી રીતે થઇ શકે ? આજે તો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે " શક-દાર માત્રને કાંટાની જેમ ઉખેડીને દૂર કરવા. "

" છ-છ મહિના થયાં, દિલ્હીનો પરવાનો મેળવવાનો તમે કંઇ પ્રયત્ન નથી કર્યો. " સીરાજને પરવાના વિના કંઇ અટકી રહ્યું ન હતું. પરવાના વિના પણ તે બંગાળનો નવાબ હતો. પરવાનામાં એવી કોઇ ગુપ્ત શકિત ન હતી કે સીરાજને દાવાનળમાંથી બચાવી લે; પરંતુ હવે તે મુસદ્દી બનવા માગતો હતો. જગતશેઠ ઉપર ખુલ્લો આક્ષેપ મૂકવાને બદલે આડકતરી રીતે તેમને અપરાધી ઠરાવવાની અને ન્યાયનું નાટક ભજવવાની યુકિત વાપરી.

એ વખતે બીજો આલમગીર દિલ્હીની ગાદીએ હતો પણ તે વૃદ્ધ અને નબળો હોવાથી મહમ્મદશાહની વિધવા રાજતંત્ર ચલાવતી. યુવાન વજીરો જનાનખાનાની ખટપટને ભોગ થઇ પડયા હતા. પંજાબ અને રોહિલાની રૈયત મરાઠા તેમજ અબ્દાલ્લીના જુલ્મોથી રીબાતી હતી. પાણીપતના યુદ્ધની ભૂમિકા ધીમે ધીમે તૈયાર થતી હતી. આ સ્થિતિમાં બાદશાહને બંગાળની શી પડી હોય ? જગતશેઠ, સીરાજને

શહેનશાહની છિન્નભિન્ન સ્થિતિ સમજાવી પરવાનાના વિલંબ માટે બચાવ કરવા માગતા હતા. તેમણે કહ્યું: " આજે પરવાના ઉપર સહી કરવા જેટલો સમય શહેનશાહ પાસે નથી. જૂની મુશ્કેલીઓ તૂટતી જાય છે. બળ અને બુદ્ધિ હોય તો પરવાનો પડ્યો છે!"

સીરાજ એ બધું સમજવા જેટલું ધૈર્ય ખોઇ બેઠો હતો: સમજવા પણ બ્હાનો માંગતો. ઘસીટા બેગમ, રાજવલ્લભ, શૌકતજંગ અને અંગ્રેજોની હીલચાલના ભણકાર તે સાંભળી ચૂક્યો હતો. જગતશેઠના ખુલાસાથી તેને સંતોષ ન થયો. હજી થોડા દિવસ ઉપર જ શૌકતજંગે, પૂર્ણિયાથી એક પત્ર લખી સીરાજને કઠોર શબ્દોમાં સૂચવેલું કે:—

" બાદશાહી સનદ મેળવી હું જ બંગાળ, બિહાર ને ઓરીસાનો નવાબ બનવાનો છું. તું મારો કુટુંબી છે એટલે તને સાવચેત કરું છું. તારો જીવ લેવાની મને મુદ્દલ ઇચ્છા નથી. પૂર્વ-બંગાળના કોઇ ગામડામાં શાંતિથી જીવવું હોય તો મારી ના'નથી. તને અન્ન તથા લૂગડાં પૂરાં પાડવાને હું બંધાવું છું. બાકી તીજોરીમાંથી એક પાઈ લીધા વિના, આ પત્ર વાંચી નાસી જજે. વખત વીતાવવાનો નથી. આગળામાં પગ હજુ છે. પેંગડામાં પગ મૂકું એટલી જ વાર છે."

શૌકતજંગને આવો પત્ર લખવા કોણે પ્રેર્યો અને તેને સનદની આશા કોણે આપી, એ જગતશેઠ કે મંત્રીમંડળમાંથી કોઇ નક્કી કરી શક્યું નહીં. સીરાજે માની લીધું કે જગતશેઠની સમ્મતિ વિના શૌકત એકલો આવું સાહસ ન કરી શકે.

તેણે તત્કાળ આવેશમાં આવી જગતશેઠને ઉદ્દેશી કહ્યું.

"હું માનું છું કે તમે ઇરાદાપૂર્વક મારા માટે પરવાનો નથી મેળવ્યો. એ ઉદ્દતાઇ બદલ હું તમારો ત્રણ કરોડ રૂપીઆ દંડ કરૂં છું."

મંત્રીઓ અને જમીનદારો દંડનો આંકડો સાંભળતાં જ વજ્રાહત જેવા બની ગયા. જગતશેઠ જેવા પુરૂષોને જ્યાં આ રીતે સજા થાય ત્યાં પછી બીજું કોણ સુરક્ષિત રહી શકે?

જગતશેઠને દંડની રકમ બંગાળની રૈયત પાસેથી જ મેળવવાની હતી. જમીનદારોનું છેલ્લું ટીપું ચૂસવું પડે તો પણ સીરાજ સમ્મત હતો; છતાં જગતશેઠે એ દંડનો પ્રતિકાર કર્યો: "મારો પોતાનો દેહ બચાવવા હું રાંક રૈયતને પીડવા નથી માગતો. મારો અપરાધ લાગતો હોય તો તેને માટે હું એકલો સજા સહન કરવા તૈયાર છું."

"દંડ ન ભરવો હોય તો તમે અત્યારથી જ મારા બંદીવાન છો." જુગારીના છેલ્લા દાવની જેમ સીરાજ તાડૂક્યો.

મંત્રીઓ અને જમીનદારોની છેલ્લી આશા ઝાકળના બિંદુની જેમ અદશ્ય થઇ. સીરાજના પક્ષકારો પણ આ વાત સાંભળી કંપ્યા. જગતશેઠને સજા એ સમસ્ત જમીનદારો અને પ્રતિષ્ઠિત વેપારીઓના નાક કાપવા જેવો ભયંકર પ્રસંગ હતો. હવે કોઇને શંકા ન રહી કે સીરાજ પોતે જ પોતાની કબર ખોદી રહ્યો છે.

મીરજાફર આ વખતે મૌન બેસી રહ્યો હોત તો પલાસીના યુદ્ધની લીલા કદાચ મુર્શિદાબાદમાં જ ભજવાત. તેણે જોયું કે જગતશેઠ અને જમીનદારો ઉપર ઉપકાર કરવાનો અને એ

[illegible] પોતાનું મહત્વ સ્થાપવાનો આ લાગ જતો કરવા જેવો [illegible] જગતશેઠનો કારાવાસ બંગાળની પ્રજાને કેટલો સંક્ષુબ્ધ [illegible] તેની કલ્પના તે કરી શકતો.

"જગતશેઠ જો બંદીખાને પડતા હોય તો મીરજાફર [illegible] કહે છે કે બંગાળના નવાબને આ હાથ કે [illegible] સ્વપ્નમાં પણ સહાય નહીં કરે." મીરજાફરે [illegible] સહિત સમશેર સીરાજ પાસે ધરી દીધી.

[illegible] દિશામાંથી ઝટકો પડ્યો હોય તેમ સીરાજ [illegible] લંબાવેલો પગ પાછો ખેંચવા તે વિમાસણમાં [illegible] પોતે નવાબ છે અને નવાબનું ફરમાન વજ્રલેપ જેવું જ [illegible] એણે એ આજ્ઞાનો ઉલ્લંઘ કરી શક્યો નહીં. મીરજા-[illegible] એક સભા અને સીપાહસાલારની ખાતર તે જગત-[illegible] જ નહીં, પણ બંદીખાનાના બધા કેદીઓને છોડવા [illegible] પણ જો અત્યારમાં એમ કરે તો પોતે કેટલા [illegible]

"[illegible] પાછી લો. જગતશેઠ [illegible] હોય [illegible] હું તેમના બધા અપરાધો માફ કરી દઉં." મીરજાફરને [illegible] ઇસ્લામના [illegible]

"[illegible]" [illegible]

[illegible]

જોઇ લેવાશે." કંટાળીને સીરાજે કહ્યું. તે દિવસનો એ રીતે વિસર્જન થયો.

જગતશેઠને સીરાજે પોતાના મહેલમાં સુખપૂર્વક પણ મુર્શિદાબાદ, મહિમાપુર અને ઢાકામાંથી જે આવ્યા તેથી સીરાજ નિરાંતે ઉંઘી શક્યો નહીં. જમીનદારો એકી સાથે કદાચ આવતી કાલે જ બળવો પુકારે એમ લાગ્યું.

મધરાતે તેણે મીરજાફરને બોલાવવા માણસ મોકલ્યું. પણ મીરજાફર ન આવ્યો. તેણે કહેવરાવ્યું: "સીરાજનો શો વિશ્વાસ?"

એટલું છતાં સીરાજ ક્રોધથી ગાંડો ન બન્યો. તેને બગડેલી બાજી સુધારવાની હોંશ હતી. "નવાબી" નું મિથ્યાભિમાન મૂકી તે એકલો પાલખીમાં બેસી "જાફરાગંજ" માં ગયો. જાફરાગંજ મુર્શિદાબાદનો જ એક ભાગ હતો. "હીરાઝીલ" ની જેમ "જાફરાગંજ" પણ બંગાળના ઇતિહાસનું એક નામચીન અવશેષ છે. મીરજાફરે અહીં પુષ્કળ પૈસો ખરચી પોતાનો મહેલ બનાવ્યો હતો.

મીરજાફરે જાણ્યું કે સીરાજ પોતાને ત્યાં વગર બોલાવ્યો આવ્યો છે ત્યારે તેને સહેજ આશ્ચર્ય તો થયું. તેને લાગ્યું કે એમાં પણ કંઇક છૂપો ભેદ હશે. છતાં તેણે સીરાજનું યથાવિધિ સ્વાગત કર્યું.

બન્ને એક દીવાનખાનામાં ગયા. સીરાજ અત્યારે નવાબ નહીં, પણ એક બાળક બનીને પોતાના ફુવા પાસે આવ્યો હતો તેની પાંપણ આંસુઓની બની. ગળગળા સ્વરે તે કહેવા લાગ્યાઃ

"આરઝાદી-ખાં, સીરાજ આજે નિરાધાર છે. પવિત્ર
કુરાને નામે એક વાર કહી લો કે—"તું તમારો છું,
તમે કે અન્ય કોઇનો નહીં થઉં." તો તમે કહો તે પ્રમાણે
કરવા તૈયાર છું. ઇસ્લામના ગૌરવની ખાતર પણ મનમાંથી
વેર કાઢી નાખો અને મારી પડખે આવી ઉભા રહો."

એક વખતનો ઉન્મત્ત, વિલાસી, ખાસની સીરાજ આજે
તેની સુંદાના તરખલા કરતાં પણ વધુ નમ્ર બન્યો હતો.
મીરજાફર આ હૃદયભર્યું દૃશ્ય ન જોઇ શક્યો. સવારના
અને સાંજના સીરાજમાં જાણે જુગાંતર વહી ગયા હોય એમ
તેને લાગ્યું.

પણ આંસુનાં બે-ચાર ટીપાંની ખાતર પાક કુરાનના નામે
સોગન ખાતાં મીરજાફરનું દિલ બળવાખોર બન્યું. તેને
પોતાની નબળાઇ વિષે ભાગ્યે જ કોઇ દિવસ વિચાર આવ્યો
હશે. એક તરફ સોગન અને બીજી તરફ બંગાલ, બીહાર અને
ઓરીસાનું સામ્રાજ્ય! બેમાંથી કોને વધુ પસંદગી આપવી?
ખપરાત્રીની મનોહર શાંતિ વિલસતી ન હોત, મીરજાફરની
સામે સીરાજ આંસુભીનો ઉભો ન હોત, તો અમે ખાત્રીથી
કહીએ છીએ કે સોગનની નહીં પણ સામ્રાજ્યની જ જીત
થાત! પણ અત્યારે તો મીરજાફર એના જીવનની નબળી
પળોમાંથી પસાર થઇ રહ્યો હતો. બાળક સીરાજને ખુશી
કરવા સોગન લેવા પડતા હોય તો એકવાર નહીં, બે વાર
સોગન લેવા તૈયાર થયો. સોગન લીધા પછી, સોગનના જોરે
સિંહાસન ઉપર બેસનારા ઘણા અધિકારીઓના જીવન તેણે
અનુભવ્યા હતા. જગત્ સોગનને નહીં, પણ સામ્રાજ્યને
—સેનાને-વૈભવને જ માને છે-પૂજે છે એમ તે અંતઃકરણના

ઉંડાણુમાં માનતો થયો હતો. સોગન જેવા રમકડાથી સીરાજ રીઝતો હોય તો શા સારૂ વિલંબ કરવો ?

તેજ રાત્રે **મીરજાફરે** નિર્ણય સંભળાવ્યો: " પાક કુરાનના નામે હું તમારો જ રહીશ. "

સીરાજ સ્નેહથી **મીરજાફરને** ભેટી પડ્યો. બીજે જ દિવસે જગતશેઠને માનપૂર્વક મુક્ત કરવામાં આવ્યા. સીરાજનો ફરીથી આત્મીય બનેલો **મીરજાફર** સીરાજના જમણા હાથ રૂપે બંગાળનું રાજતંત્ર ચલાવવા લાગ્યો. **મીરજાફરની** વફાદારીના પ્રતાપે જ પુર્ણિયાનો શૌકત પરાભવ પામ્યો. સીરાજ–ઉદ્દૌલા જાણે પુનર્જન્મ પામ્યો હોય એટલો ઉલ્લાસ અનુભવી રહ્યો.

(૧૬)

જગતશેઠ છૂટીને ઘેર આવ્યા. મીરજાફરે મૈત્રીનો સ્વાંગ પહેર્યો. શૌકતજંગ પૂર્ણિયાના મેદાનમાં શરાબ ને સંગીતની ધૂનમાં સદાને માટે સૂતો. ઘસીટા–બેગમ સીરાજની મા પાસે અંતઃપુરમાં આવી વૈધવ્ય પાળી રહી. એ રીતે પ્રથમ જગતનાં તોફાની વાદળાં એક પછી એક વિખરાતાં ચાલ્યાં. સીરાજની સરવિહોણી નૌકા મધદરિયે ડૂબવાને બદલે અનુકૂળ પવનના યોગે કિનારે પહોંચે એવી આશા બંધાઈ. પણ આ બધું સીધી રીતે, ગણિતના દાખલાની જેમ ચાલે તો ઈતિહાસ કેવો નીરસ ને શુષ્ક બને ?

એટલે જ ભારતની ભાગ્યવિધાત્રીએ ધીમે ધીમે બંગાળનાં ભાગ્યાકાશમાં વિજળીનો વેગ પૂર્યો. આકાશી સત્તાનો અંત જેમ જેમ નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ મધ્યયુગના અંધ [illegible] નાખવા તે ફરમાન કરીને કામ કરવા મંડી ગઈ

[illegible]

આગેકૂચ કરી, આખિર બંને સૈન્યો આવ્યાં. ઇ. સ. ૧૭૫૭ની જુન માસની તા. ૨૩ મીએ પ્લાસીના મેદાન ઉપર છેલ્લું દશ્ય ભજવાયું. એ દશ્ય " પ્લાસીનું યુદ્ધ " નામે પ્રસિદ્ધ થયું.

એ યુદ્ધના અંગ્રેજ વિજેતા-ક્લાઇવની પાસગાન અંગ્રેજ સૈન્યોએ ઝળકતી બહાદુરીને ગણે છે. પણ પહેલેથી જ મીરજાફરે અને અમીચંદે ક્લાઇવને સીરાજનો વિશ્વાસઘાત કરવાની ખાત્રી ન આપી હોત તો પ્લાસીમાં [illegible] અંગ્રેજ [illegible] પ્લાસીના મેદાનમાં પગ મૂકવાની પણ હિમ્મત ન કરી શક્યો હોત. મીરજાફર ને રાયદુર્લભના સૈન્યની પરવા કર્યા વિના, સીરાજનો એક માત્ર વિશ્વાસુ સરદાર મીરમદન જ્યારે અંગ્રેજ સેના સામે વાઘના જેવા જોરથી લડી રહ્યો, ત્યારે પણ [illegible] આગ્રહથી [illegible] [illegible] મીરજાફરે તેને [illegible] [illegible] કહ્યું કે "આજે [illegible] યુદ્ધનો [illegible] [illegible] નથી," [illegible]

[illegible]

ન થવું જોઈએ" એવી દરેક પ્રસંગે આગ્રહયુક્ત ભલામણ કરી અને પૈસા સંબંધી લેણ-દેણમાં તો જગતશેઠોની સલાહ લીધી હોવી જ જોઈએ એમ તેઓ વારંવાર કહેતા. બેઠું જ્યાં એ અંગ્રેજ અમલદારો જ જગતશેઠોની ટંકશાળ બંધ કરાવવા અને પોતાની ટંકશાળ ચાલુ કરવા છૂપા પ્રયત્ને કરી રહ્યા હતા, એ વાત જગતશેઠોના લક્ષબહાર ન હતી. સીરાજ-ઉદ્દૌલા જ્યારે જ્યારે મોટી લડાઈઓ લડ્યો છે ત્યારે ત્યારે તે પણ જગતશેઠ અને તેમના સૈન્યની સહાય લીધા વિના નથી રહ્યો. ત્યારના આ બધા વિવેક અને વાહ-વાહના બારીક પડદા પાછળ કેવી કૂટ નીતિ કીધા કરતી હોય છે તે જગતશેઠ સ્વાનુભવથી જોઈ શક્યા હતા.

સીરાજ પછી મીરજાફર જ મસનદ ઉપર આવવો જોઈએ એમ સૌ માનતું. કારણ કે મીરજાફરે જ જગત-શેઠને કારાગૃહના બંધનમાંથી માનપૂર્વક છોડાવ્યા હતા. મીર-જાફરની આખી જીંદગીમાં જો કોઈ સારો કામ હોય તો મોહ્યો જ. એ એક જ કર્તવ્ય તેણે એવું કર્યું કે જેથી તે બંગાળના દીલમાં થોડું પણ સ્થાન મેળવી શક્યો. અલી-વર્દી-ખાંના સમયમાં એક-બેવાર મીરજાફરની કમોટી થઈ હતી અને તેમાં કંચનને બાલે કથીરરૂપે જ પૂરવાર થયો હતો. મેદિનીપુરના મેદાનમાં, મરાઠાઓ જ્યારે બંગાળી સૈન્યમાં હાહાકાર વર્તાવી રહ્યા હતા ત્યારે આ સીપાહસાલાર-મીર-જાફર, વિલાસના તરંગમાં તણાતા હતા. આતાઉલ્લા અને મીરજાફરે મળી અલીવર્દી સામે કાવતરું રચેલું એ વાત પણ બંગાળના રાજદારીઓથી અજાણી ન હતી.

પલાસીનું યુદ્ધ પતી ગયા પછી ઉપરાઉપરી ત્રણ દિવસ, જગતશેઠના મહિમાપુર-ભવનમાં મંત્રણા ચાલી. જગતશેઠે પ્રસંગોપાત કહી દીધું:

" જે રાજનીતિ સાથે અસંખ્ય માણસોનાં જાન-માલ અને સુખ-દુઃખ સંકળાયેલાં હોય તેનો નિર્ણય કરતી વખતે વ્યકિતગત ઉપકાર કે અપકારની વાત એક કોરે જ રાખી મૂકવી જોઇએ. સીરાજ હજી મરી ગયો નથી, બંગાળની જનતા કોને માથે રાજમુકુટ મૂકવા માગે છે તે નક્કી કરવાની જવાબદારી આપણી ઉપર આવી પડી છે."

જમીનદારો માનતા કે જગતશેઠ પોતે જ મીરજાફરને માટે આગ્રહ કરશે અને જગતશેઠના અવાજમાં બીજાના અવાજ ડૂબી જશે; પણ એમની એ ધારણા ખોટી પડી. જગતશેઠ મધ્યસ્થતામાંથી એક તસુ પણ ન ખસ્યા.

પહેલા દિવસની સભા મુલતવી રહી. બીજે દિવસે પણ ખૂબ ચર્ચા ચાલી. નદીયાના મહારાજા કૃષ્ણચંદ્રે પોતાના દીવાન કાલીપ્રસાદસિંહને ખાસ આ મંત્રણામાં ભાગ લેવા રવાના કર્યા. પરંતુ કોકડું એટલું બધું ગુંચવાયું હતું કે દીવાન કાલીપ્રસાદસિંહ પણ કંઇ ચોક્કસ નિર્ણય આપી શકયા નહીં.

ત્રીજે દિવસે મહારાજા કૃષ્ણચંદ્ર પોતે આવ્યા. રાજસાહીની મહારાણી ભવાની કે જે અર્ધ-બંગેશ્વરી તરિકે સારાયે બંગાળમાં પૂજાતી-તેમણે પણ પોતાનો સંદેશો પાઠવ્યો. એ સંદેશો આજે પણ ઇતિહાસમાં અમર રહી ગયો છેઃ

" બંગાળનું ભાગ્ય વિદેશી વેપારીઓના હાથમાં મૂકવાની જો કોઇ ભલામણ કરે તો તેને આ સાથે મોકલેલું સિંદુર, સુંદડી અને બંગડી મારીવતી આપજો. "

મંત્રણાના ત્રણ દિવસો ત્રણ વરસ જેવા વીત્યા. એટલું છતાં સભા કંઇ નિશ્ચય કરી શકે એમ ન લાગ્યું. આખરે મહારાજા કૃષ્ણચંદ્રે કંટાળીને કહ્યું:

"જે સભામાં મીરજાફર જેવા માણસો હોય એ સભામાં નવાબીનો અંત આણવાની ચર્ચા થઇ શકે નહીં. જે સભામાં રાયદુર્લભ ને અમીચંદ જેવા માણસો હોય ત્યાં અંગત સ્વાર્થો આડે આવ્યા વિના ન રહે. આ સ્થિતિમાં મીરજાફરને જ બંગાળની મસનદ સોંપવી એ ઠીક છે."

ક્લાઇવ અને મીરજાફરને આ નિર્ણય સાંભળી સંતોષ થયો. પણ કેટલી મુશ્કેલી પછી, કેવા વિલક્ષણ સંયોગોમાં આ નિર્ણય થવા પામ્યો તે પણ તેમની જાણ બ્હાર ન રહ્યું. મીરજાફર જો શાણો હોત તો મસનદ મળ્યા પછી કંઈક પણ સાવધ અથવા વિચારશીલ બનવાનો પ્રયત્ન કરત; પણ એના નસીબમાં "ક્લાઇવના ગધેડા"* બનવાનું સર્જાયેલું તે શી રીતે મિથ્યા થાય!

---

* મીરજાફરના દરબારમાં મીરઝા-શમશેર-હુસેન નામનો એક [illegible] હતો. તે સ્વતંત્ર મિજાજનો અને આકરો હતો. એક વાર તેને ક્લાઇવના એક ગોરા અમલદાર સાથે ઝઘડો થયો. મીરજાફરને [illegible] તેણે તરત જ મીરઝા સાહેબને બોલાવ્યા અને કહ્યું:— "તમે કોઈ ક્લાઇવના માણસનું અપમાન કરો છો? તમને ખબર છે કે ક્લાઇવ કોણ છે?"

મીરઝા-શમશેર-હુસેને જવાબ આપ્યો:— "આપ શું કહો છો? હું ક્લાઇવને જ [illegible] જેમ [illegible] ક્લાઇવને [illegible] હું પણ [illegible] હું [illegible]."

[illegible]

[illegible]

મીરજાફરના કલાઇવ સાથેનાં છુપાં કરારનામાં પણ એ જ વખતે ખુલ્લાં થયાં. જગતશેઠને ત્યાં જ બંગાળનો દ્રવ્યભંડાર ધોળે દિવસે લૂંટાયો. કલાઇવે પોતાનો વીસ લાખનો ફાળો જૂદો તારવી કાઢયો. એજ પ્રમાણે વૉટસ, કિલપૅટ્રીક, મેનીંગ-હામ, બીચર, વૉલ્સ, સ્ક્રેફ્ટન, ગ્રાંટ તથા કાઉન્સીલના બીજા ૭ મેંબરોએ મળી એકંદરે ૭ કરોડની લૂંટ વહેંચી લીધી. અભાગી અમીચંદ એમાંથી એક પાઇ પણ ન મેળવી શકયો. અંતે તે ગાંડો થઇને મુવો. એ રીતે છુપા કરારો, ભીષણ દ્રવ્યલાલસા અને ખોટા દસ્તાવેજો ઉપર અંગ્રેજી સલ્તનતનો મૂળ પાયો પડયો.

મુર્શિદાબાદનો રાજભંડાર તળીયાઝાટક—સાફ થયો; પણ અંગ્રેજ વેપારીઓની ક્ષુધા ન શમી. મીરજાફરે માનેલું કે થોડાં ઇંધણુ નાખવાથી એ આગ ઓલાઇ જશે. પણ જેમ જેમ દિવસો વીતતા ગયા તેમ તેમ એ આગ વધુ ને વધુ ઉગ્ર રૂપ ધરી રહી. જગતશેઠ પાસે નાણાંની ઉપરાઉપરી માગણીઓ થવા લાગી; પરંતુ જગતશેઠ કંઇ કુબેરભંડારી ન હતા. વહીવટની અવ્યવસ્થાને લીધે હવે પુરૂં મહેસુલ પણ વસુલ થઈ શકતું નહીં. બીજી તરફ નિયમિત પગાર નહીં મળવાથી રાજ્યના નોકરો અને સીપાઇઓ પણ ધુંધવાઇ રહ્યા હતા.

મીરજાફર હાર્યા જુગારીની જેમ આંખો મીંચીને દાવ ફેંકી રહ્યો. કલાઇવ વગેરે ગોરા અધિકારીઓને તૃપ્ત કરવા તેણે જાગીરો, પ્રગણા અને હક્કપત્રોના પરવાના ઉપર સહીઓ મૂકવા માંડી. એક પરવાનામાં તો તેણે એટલે સુધી જાહેર કરી દીધું કે—

...ની ના કહેતા તે જ અમલદારો,
...પત્નોમાં કેટલા મદોન્મત્ત બની શકે
...ની જગતશેઠે આબાદ જોઇ લીધું.

...સના મનને મુંઝવી નાખનારી અનેક-
...છૂટવા જગતશેઠ મહતાબચંદે તીર્થયાત્રાનો
માર્ગ પકડયો. મોટા સમારોહ સાથે તેઓ
...ચાલી નીકળ્યા. એમના સીધા આધિપત્ય
સીપાઇઓનું સૈન્ય પણ તેમણે સાથે લીધું.

જગત
શે
ઠ

ન્હાની ન્હાની ચીજોના વેપાર પણ એકહથ્થુ કરવા મંડી ગયા. મૂળ પાયામાં જ કુટિલ નીતિ ધરખી હોય ત્યાં બીજી આશા શી રીતે રાખી શકાય ?

એ વખતે કલકત્તામાં હોલ્વેલ નામનો પેઢીનો મુખ્ય મહેતો હતો. તેણે જગતશેઠ પાસેથી રૂપીયા માગ્યા. જગતશેઠ કંપનીનાં કારસ્થાનો સારી રીતે સમજતા. તેમણે હોલ્વેલને ચોખ્ખી ના પરખાવી. આથી હોલ્વેલ સાહેબનો મીજાજ ગયો. ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં જ તે બોલી ઉઠયોઃ

" ભવિષ્યમાં જગતશેઠના વંશનું સત્યાનાશ ન વાળું તો હું હોલ્વેલ નહીં ! " શંખણીના શ્રાપની જગતશેઠ જેવા સજ્જને પરવા ન કરી. હોલ્વેલ વધુ ઉશ્કેરાયો. તેણે મુર્શિદાબાદમાં વોર્નહેસ્ટીંગ્સને તા. ૮ મી : મે : ૧૭૬૦ ના રોજ એક પત્ર લખ્યોઃ

* " A time may come when they stand in need of the Company's protection, in which case they may be assured, they shall be left to satan to be buffeted. "

જે અંગ્રેજ અમલદારો પ્રારંભમા જગતશેઠની સલાહ વિના

---

* " એવો પણ વખત આવશે કે જ્યારે જગતશેઠને કંપનીનો આશ્રય લેવો પડશે. તે વખતે તેમને શયતાનના હાથમા સપડાવું પડશે, અને ત્યારે પીડા ભોગવવી પડશે. "

(જે. ઝેડ. હોલ્વેલનો વોર્ન હેસ્ટીંગ્સ ઉપરનો પત્ર.)

એક ડગલું પણ ભરવાની ના કહેતા તે જ અમલદારો, અધિકાર અને પ્રતાપની પળોમાં કેટલા મદોન્મત્ત બની શકે છે તે આટલા જ ઉપરથી જગતશેઠે આબાદ જોઇ લીધું.

આ પ્રકારની માણસના મનને મુંઝવી નાખનારી અનેકવિધ ઉપાધિઓમાંથી છૂટવા જગતશેઠ મહતાબચંદે તીર્થયાત્રાનો નિર્દોષ અને પવિત્ર માર્ગ પકડયો. મોટા સમારોહ સાથે તેઓ શ્રી સમેતશીખર તરફ ચાલી નીકળ્યા. એમના સીધા આધિપત્ય નીચેનું બે હજાર સીપાઇઓનું સૈન્ય પણ તેમણે સાથે લીધું.

(૧૭)

જગતશેઠ અથવા તેમનું કુટુંબ હૉલ્વેલ સાહેબના શ્રાપે, શયતાનના પંજામાં સપડાય ત્યારે ખરૂં, પણ મીરજાફર તો શયતાનની સેનાવડે ચોતરફથી ઘેરાયો હતો એ વાત પ્રત્યેક ઇતિહાસલેખકે સમસ્વરે સ્વીકારી છે. જગતશેઠ યાત્રાએ ગયા અને મીરજાફરે પૂરાં અઢી વરસ પણ ભાગ્યે જ નવાબી ભોગવી હશે એટલામાં તો બંગાળની મસનદ ઉપરથી નીચે ગબડી પડ્યો.

ઇતિહાસની એ કાજળઘેરી અમાવાસ્યા હતી. ન્હાની શી સુબેદારી, વઝીરી, દિવાની, જમીનદારી કે નવાબી માટે વિશ્વાસઘાત કરવો, સગા–સ્નેહીઓનાં લોહી રેડવાં કે નિર્દોષને રીબાવવા એ એક સામાન્ય વાત હતી. નીતિનાં મૂળ અને ઉપદેશો પાતાળમાં જ સમાયાં હતાં. ઈશ્વરનો ડર પણ એટલો જ ઓછો હતો. કલિના વિપાકની એ ભયંકર ઋતુ હતી.

આલીવર્દી—[illegible]

૧૬૨

સીરાજ, હુસેનકુલી-ખાંનું ખૂન કરીને સુખી થઇ શકયો નહીં. મહમદી બેગ જ્યારે તેનો વધ કરવા તલવાર લઇ ધસી આવ્યો ત્યારે સીરાજને સૌ પહેલાં હુસેનકુલી યાદ આવ્યો ને બોલી ઉઠ્યોઃ " હુસેનકુલી ! મેં જ તને મારી નાખ્યો છે. તેના પ્રાયશ્ચિત્ત તરિકે આ જીવન ભલે અર્પેથી જ ચાલ્યું જાય ! " લોહીથી ખરડાયેલા શરીરે જ્યારે તે તરફડતો હતો ત્યારે પણ તેના મ્હોંમાં એ જ શબ્દો હતાઃ—

" બસ ! બસ !! હુસેનકુલી ! તારો આત્મા હવે બસ સંતોષાયો ! * "

મીરજાફરના પાપનું વિષવૃક્ષ પણ તરત જ ફળ્યું ! બંગાળની મસનદ ઉપર બેસતાં જ તેનો વ્હાલો પુત્ર-મીરાંખુ વીજળીની વીજળી પડવાથી ઓચિંતો મૃત્યુ પામ્યો ! વૃદ્ધ મીરજાફરનો દેહ અપંગ બન્યો ! બુનાવજની જેમ સેજુદારો રાત-દિવસ તેની સામે તાંડવનૃત્ય ખેલી રહ્યાં.

મીરજાફરનો જમાઇ મીરકાસીમ, મીરજાફરને પદભ્રષ્ટ કરવા [illegible] હતો. અપંગ મીરજાફર અશુચિની [illegible] [illegible] [illegible] હતો. [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ઉપરા ઉપરી ઉપાધીઓ થવા લાગી. [illegible] મીરજાફર, [illegible] [illegible]

* Enough ! Enough !! Husain Kuly ? [illegible] [illegible] [illegible]

આધાર રાખી બેસી રહ્યો. એ જમાઇ આખરે સાસરાના જ પગલે ચાલ્યો. તેણે વેન્સીટાર્ટને અઠ્ઠાવન હજાર, હોલ્વેલને ત્રીસ હજાર, સુમેરને અઠાવીશ હજાર અને બાકીના સાત મેંબરોમાં કોઇને પંદર હજાર, કોઇને વીસ અને કોઇને પાંચ હજાર અશરફીઓ આપવાનું કબૂલી બંગાળનો તાજ ખરીદ્યો.

એ વખતની મીરજાફરની મનોદશા ચિત્રપટમાં આ રીતે ઉતારી શકાય: પલાસીના મેદાનમાં સીપાહસાલાર મીરજાફર ઉભો છે, તેના કદમમાં માથું ઝુકાવી સીરાજ આંસુ વહાવી રહ્યો છે. મીરજાફર ધર્મ અને ઈશ્વરના નામે તેનું સિંહાસન બચાવવા પ્રતિજ્ઞા કરે છે.

તરત જ બીજું ચિત્ર ખડું થાય છે. પત્થરની પ્રતિમા જેવો મીરજાફર સ્થિર ઉભો છે. અંગ્રેજો તરફથી તોપના ગોળા વરસે છે. મીરજાફરનું રૂંવાડું પણ નથી ફરકતું. મુર્શિદાબાદની રાજલક્ષ્મી કોઈ માયાવિની ડાકણની જેમ તેને મોહમુગ્ધ બનાવી રહી છે.

જે ઉપાયે, જે કીમ્મતે, જે દુકાનમાં તેણે સીરાજને વેચ્યો એ જ ઉપાયે, એ જ કીમ્મતે, એજ દુકાનમાં જાણે પોતે પોતાના જ જમાઈના હાથે વેચાતો હોય, હૃદય ચીરાતું હોય અને ધીમે ધીમે પડદો સરતો હોય એ એનું છેલ્લું દૃશ્ય !

× × × ×

મીરકાસીમ યુવાન હતો. તેણે બંગાળની ગાદી ઉપર આવતાં જ જોઈ લીધું કે ખજાનો ખાલી થઇ ગયો છે, સીપાહીઓ બળવો જગાવવાની ઘડી–પળ ગણી રહ્યા છે, અંગ્રેજ વેપારીઓ પરવાનાના નામે દેશી વેપારીઓને દબાવી રહ્યા છે.

મીરકાસીમે જાતે હાથે કામ લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ખર્ચ ઓછાં કરી સીપાઈઓને સંતોષ્યા. આરામ અને વિલાસને બાજુએ મૂકી જાતે વહિવટ સંભાળવા લાગ્યો. દેશી સીપાઈઓને અંગ્રેજ અને ફ્રેંચ સૈન્યની પદ્ધતિએ કેળવવાનું શરૂ કર્યું. અઠવાડીયામાં બે દિવસ દરબારમાં બેસી ન્યાય સૂકવવા લાગ્યો. અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથે સાવચેતીથી કામ લેવામાં ન આવે તો દિવસ જતાં તેઓ બંગાળના સ્વામી બની બેસી જાય એ વિષે તેને કોઈ જાતની શંકા ન રહી.

મીરકાસીમની આ બધી તૈયારીઓ જોતાં, તેને જે નિષ્ફળતા મળી એમાં વિધિનો જ છૂપો હાથ હોય એમ લાગે છે. અથવા તો બાદશાહી રાજતંત્રમાં જ તેના વિનાશનાં સૂક્ષ્મ અણુ ભર્યાં હોય એવું અનુમાન કાઢી શકાય. છતાં વિપાકની વેળાને પાછી વાળવા મીરકાસીમ પોતાની બધી શક્તિ, બુદ્ધિ અને વીરતા વાપરવા તૈયાર થયો. તેનો થનથનાટ જોતાં એમ થાય કે " કમનસીબ કાસીમ! તું દસ વરસ વ્હેલો જન્મ્યો હોત તો કદાચ મુસ્લીમ મહારાજ્ય સ્થાપવાનાં તારાં સ્વપ્ન સિદ્ધ કરી શક્યો હોત ! "

યુગ પલટાનો હતો. કાસીમે એ કાળચક્રને પાછું ઠેલવા તપ આદર્યું. પણ શહેનશાહતના જૂનાં પાપ પોકારી રહ્યાં હતાં. એ પાપને લીધે જ તે સાચો રાહ ભૂલ્યો.

જગતશેઠને યાત્રાએ જતા અટકાવવાનું તેણે ફરમાન કાઢ્યું. પરન્તુ જગતશેઠે તેનો અનાદર કર્યો. તેઓ સમજતા હતા કે બંગાળનો નવાબ પૈસા સબંધી મ્હોટી મુશ્કેલીમાં આવી પડેલો છે. વેપાર અને મહેસૂલ જો રાજ્યમાં બરબાદ થઈ રહ્યા હોય ત્યાં જગતશેઠ પણ નવાબને કંઈ સલાહ આપી

શેઠ એમ ન હતું. તેમણે પોતાની સેનાના બળે મીરકાસીમની સામે થઇને પણ યાત્રા પૂરી કરી.

એ વખતે તો મીરકાસીમ ગમ ખાઇ ગયો, પણ ડંખ ન ભૂલ્યો. એજ વખતે દુર્ભાગ્યે બમણું બળ કર્યું. એક તો અંગ્રેજી પેઢીના સ્વચ્છંદથી તે ગુંગળાતો હતો, એટલામાં શાહજાદો શાહઆલમ નિરાધારની જેમ રઝળતો રઝળતો બંગાળમાં આવ્યો અને અંગ્રેજોના શરણે ગયો. મીરકાસીમે માન્યું કે શાહજાદો બંગાલ, બિહાર અને ઓરીસા અંગ્રેજ પેઢીના ચરણમાં ધરી દે અને અંગ્રેજોની મદદથી દિલ્હીની ગુમાવેલી ગાદી મેળવે તો પોતાને માટે ક્યાંય સ્થાન ન રહે–બંગાળની દિવાની જો શાહજાદો પોતે અંગ્રેજોને સોંપે તો પછી મીરકાસીમને તો ભીખ જ માગવી પડે. તેણે અંગ્રેજોની સામે હવે ખુલ્લી દુસ્મનાવટ બતાવવા માંડી. જે કોઇ વેપારી, અધિકારી કે જમીનદાર સીધી યા આડકતરી રીતે અંગ્રેજોને મદદ કરતો હોય તેની ઉપર તેણે રાજદંડ ઉગામવાનો નિશ્ચય કર્યો.

પોતાના અને પરાયાનો ભેદ તે ભૂલી ગયો. ભીડને વખતે આડા ધરી શકાય એવા માણસોને તેણે એક માત્ર સંદેહને વશ થઇ બંદીખાને નાખવા માંડ્યા. રાજવલ્લભ અને કૃષ્ણચંદ્ર જેવા પુરૂષો બંદીવાન બન્યા. અંગ્રેજો સાથે લડતાં, કટવાના મેદાનમાં મીરકાસીમ હાર્યો. ઘેરીયાના મેદાનમાં પણ વિજય મળે એવાં કંઇ ચિન્હ ન હતાં. મુર્શિદાબાદ અંગ્રેજો સર કરી બેઠા હતા. મીરકાસીમ મોંગીરમાં પડાવ નાખી પડ્યો હતો.

મીરકાસીમે, વીરભોમના ફોજદાર મહમ્મદ તકીખાંને હૂકમ કર્યો: “ જગતશેઠ મહતાબચંદ અને મહારાજ સ્વરૂપચંદને તાકીદે મોંગીરમાં હાજર કરો. ”

અંગ્રેજોની સાથે લડાઈમાં ગુંથાયેલો નવાબ આવા હુકમ કે તેનો અર્થ જગતશેઠ અને બીજાઓ પણ સમજી ગયા. ...ર તરી-ખાંએ પૂરેપૂરા સન્માન સાથે મહતાબચંદ અને સ્વરૂપચંદને "મોતીઝીલ" માં આમંત્ર્યા અને ત્યાંથી સીધા મુંગેર મોકલી દીધા. જગતશેઠ અને મહારાજ સ્વરૂપચંદ ...ે રાજવલ્લભ અને કૃષ્ણચંદની જ દશાને પામશે એવી ...રવા ચાલી.

ઘણા મહિના પછી જગતશેઠે મીરકાસીમને આ બીજી ...ર જોયો. સતત પ્રવૃત્તિ અને ઉદ્વેગને લીધે તેનું પ્રથમનું ...સ્થ તે ખોઈ બેઠો હતો. છતાં તેની દૃષ્ટિમાં કંઈ ઓર ...ક તેઓ જોઈ શક્યા. નવાબીના વૈભવની જડતા લોપ પામી ...ી, તેને સ્થાને કર્મવીરનું ચૈતન્ય તેનામાં અભિષેકાયું હતું. જગતશેઠને થયું કે બંગાળના નવાબોમાં જો કોઈને વ્યક્તિત્વ હોય તો આ મીરકાસીમ માટે જ નિર્માયું હતું. આજ માણસ ...વ મુસ્લીમ સત્તાને મરતી બચાવી શકે. વિનય અને વિવે...માં પણ તે પહેલા કરતાં કઈક અધિક કેળવાયો હતો.

જગતશેઠને કાસીમે માનપૂર્વક આસન ઉપર બેસાર્યા. ...રાજ કે મીરજાફર હોય તો પહેલી વાત પૈસાની જ કાઢે. પણ કાસીમ એવી ભૂલ કરે એવો માણસ ન હતો. થોડા અનુભવે તેને રાજનીતિ અને રાજરીતનો કક્કો શીખવી દીધો હતો.

"આપને જવા દેવાનો મને કંઈજ અધિકાર ન હતો. આપે મારી ભૂલ સુધારી લીધી, એ બહુ ઠીક કર્યું." મીરકાસીમે, મુરબ્બીની પાસે બાળી માગતો હોય એવો દેખાવ કર્યો.

"બંગાળનો સ્વામી, અધિકારની મર્યાદા બાંધે એ ન શોભે. પણ મેં તો નિશ્ચય જ કર્યો હતો કે આસમાનમાંથી અંગારા વરસે તોયે શીખરજીની યાત્રા તો કરવી જ. જીંદગીનો શો ભરૂંસો ? યથાશકિત દાનપુણ્ય કે તીર્થયાત્રા કર્યાં હોય તો પરમાધામીનો ભય ઓછો." શાંતિથી જગતશેઠ મહતાબચંદે ઉત્તર આપ્યો.

"હું એ વાત નથી માનતો. બંગ-જનનીને દુશ્મનોની દયા ઉપર છોડીને તીર્થ કરવા નીકળવું અને પરલોકને સુધારવાનું અભિમાન લેવું એ વાત હજી મારે ગળે ઉતરતી નથી. તીર્થના રક્ષણ માટે જો તમે કોઇ દુશ્મન સામે દોડી ગયા હોત તો હું તેની મ્હોટી કીંમત આંકત." મીરકાસીમે પોતાના વિષયને યોગ્ય ભૂમિકા તૈયાર કરવા માંડી.

જગતશેઠ, મીરકાસીમને મદદ કરવાના ખરા અવસરે ખસી ગયા અને તીર્થયાત્રાના અવસરમાં જ બંગાળનું રાજતંત્ર ગુંચવાયું એમ તે સૂચવવા માગતો હતો. વસ્તુતઃ બંગાળના વ્યાપાર તથા રાજતંત્રની સ્થિતિ જગતશેઠ બરાબર સમજતા હતા. તેઓ સેવાથી કંટાળીને નહીં પણ પ્રપંચોમાં ભાગીદાર બનવાની અનિચ્છાથી યાત્રાએ ગયા હતા. મીરકાસીમને એ વાત શી રીતે સમજાવવી !

"કેટલાક પ્રસંગો એવા પણ આવે કે જે વખતે અપવાદને માથાનો મુકુટ માની લેવો પડે. એવા પણ અવસર સંભવે કે જે વખતે મન ઉપર સંયમ રાખી શાંત બેસી રહેનાર, રાજ્યની ભારે ભક્તિ કરી રહ્યો હોય. કયારે કઇ નીતિ સ્વીકારવી એ વિષે સૌ સ્વતંત્ર હોય છે." જગતશેઠે મીરકાસીમની વાતને તોડયા વિના, સીધી રીતે પોતાની નીતિનું પ્રતિપાદન કર્યું.

"અંગ્રેજ વેપારીઓ સાથે મળી જનાર, અને ઉપરથી [illegible]પણાનો દેખાવ કરનાર, બંગાળનો હિતચિંતક હોય [illegible] એમ જ કહેવા માગો છો, ખરું ને?" મીરકાસીમે [illegible] નીતિનું પ્રદર્શન કર્યું.

જગતશેઠને યુદ્ધનું આ સ્પષ્ટ આહ્વાન ગમ્યું. મીરકાસીમ [illegible] એમને વશ બની, પોતાના જ પગ ઉપર કુહાડો મારી [illegible] છે એ હકીકત સૌ કોઈ જાણતું હતું. પણ નવાબના [illegible] આથી કોઈ સ્પષ્ટ વાત કહેવાની હિંમત કરી શકતું [illegible] જગતશેઠ એ સાહસ ખેડવા તૈયાર થયા.

"આજે અંગ્રેજો આપને દુશ્મન જેવા દેખાય છે. એમની [illegible] નામનો પણ સંબંધ ધરાવનારને આપ દંડો છો; પણ [illegible] રીતે આપ અનિષ્ટને આગળ વધતું નહીં અટકાવી શકો. [illegible] વેપારી છે. આપણે જ એમને હાથ-રજવાડ ને હાક[illegible] [illegible] કર્તા-હર્તા બનાવ્યા છે. આપણા અંદર-અંદરના વિરોધે જ [illegible] બળવાન બનાવ્યા છે. જો એમને આપણે વેપારી જ [illegible] હોત અથવા તો હજીપણ વેપારી રાખી શકાય [illegible] એમની સાથેના સંબંધથી આપણને કોઈ જાતને ભય ન [illegible] પણ પોતાની ભૂલ હજી પણ સુધારી લો" જગત[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] સમજી રહ્યા.

"[illegible]" [illegible]

"[illegible]" [illegible]

સાથે જ કામ લેવું પડશે. બહુ બહુ તો ગોરા વેપારીઓને વગર જકાતે વેપાર કરવાની છૂટ મળશે; પણ ધીમે ધીમે નવાબ, આ દેશના વેપારીઓને એવા હક્ક આપવાને સ્વતંત્ર છે. અંગ્રેજો તેની સામે વાંધો લઇ શકશે નહીં. અને એક વખતે રોગ પરખાયો એટલે તેના ઉપચાર પણ મળી આવશે." જગતશેઠે વણિકની વાણિજ્યનીતિ સમજાવવા માંડી.

"ઘેરીઆમાં વાંશલીનાલા પાસે આપણું સૈન્ય પડ્યું છે. એક જમાદાર ઘવાયાના ખબર મળ્યા છે. મારી મુખ્ય આશા એની ઉપર હતી. ત્યાં પણ જો ન ફાવીએ તો છેલ્લી ઉધુઆ-નાલાની એક લડાઇ લડી લેવી અને તે દરમીયાન આપે કર્યું તેમ અત્યારથી જ વગર-પરવાને બધા વેપારીઓને વેપાર ચલાવવાની છૂટ આપવી: એમ બન્ને બાજુથી દુશ્મનને હંફાવવો." મીરકાસીમ એટલાથી બધા ખુલાસા જાણવા ઉત્સુક થયો.

"[illegible] વાતમાં મારો અભિપ્રાય નકામો જણાય. એનો અર્થ એ નથી કે યુદ્ધના હું [illegible] છું. એમ હોત તો મેં [illegible] છૂટા કરી દીધા હોત. પણ હકીકત એવી છે કે આજ કોની ઉપર વિશ્વાસ મૂકવો એ જ નથી સૂઝતું [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]" જગતશેઠ [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

"પણ એમાં એ સિવાય સેનાપતિઓ કે હાકેમોનો શો આપણે કઈ રીતે કાઢી શકીએ? આપણે તેને જ જો કે કોઈ નીતિને અનુસરીએ તો પછી બીજા માણસો તેનું અનુસરણ કેમ ન કરે? ન છૂટકે યુદ્ધ કરવું પડે એ બરી છે. પણ યુદ્ધના વિજય ઉપર બંગાળની સ્વતંત્રતાનો આધાર જોઈએ તે નકામો છે."

મીરકાસીમને જગતશેઠની સલાહ માનવાનું મન થયું. પણ તેને જ ઉપજાવેલા નવાબીના વ્હેમી વાતાવરણથી પર જઈ શક્યો નહીં. છૂપા કરારો, છૂપી મંત્રણા, છૂપા પ્રપંચો, છૂપા મસૂદા એ પ્રમાણે છૂપાપણાને લીધે બધું જ વિષમય બન્યું હતું. જગતશેઠ છૂપી રીતે અંગ્રેજો સાથે મળી ગયા હોય અને ખોટે રસ્તે દોરતા હોય તો શું થાય? મીરકાસીમને સ્વભાવના રોગને લીધે જગતશેઠ પણ બીજા રંગના દેખાતા હોય એવી શંકા ઉપજી.

"મને આપની સલાહની વખતોવખત જરૂર પડશે. શાંતિ થતાં સુધી આપ મુંગેરમાં રહો એવી મારી ઇચ્છા છે." મીરકાસીમે જગતશેઠની કસોટી કરવા દરબારી ભાષામાં દરખાસ્ત મૂકી.

"પેઢી મુર્શિદાબાદમાં રહે અને અમે અહીં રહીએ એ કેમ બને?"

"મુર્શિદાબાદ જેવી જ પેઢી અહીં સ્થાપી શકો. અને રાજીખુશીથી નહીં રહો તો મારે તમને પરાણે અહીં રોકવા પડશે." મીરકાસીમે દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો.

"પરાણે રોકવા" નો અર્થ જગતશેઠ સમજી ગયા. તે દિવસથી જગતશેઠ મહતાબચંદ અને સ્વરૂપચંદ મહારાજ,

મીરકાસીમના 'નજરબંદી' બન્યા. મોંગીરની સીમમાંથી એ પગલું આગે ન જાય એ માટે જાસુસો રોકવામાં આવ્યા જગત શેઠની જરૂરીયાતો ઉપર નવાબ જાતે ધ્યાન આપવા લાગ્યો.

એક અઠવાડીયું વીત્યું નહીં ત્યાં તો ઘેરીઆના મેદાનમ મીરકાસીમનું સૈન્ય હાર્યું. એ સમાચાર સાંભળતાં જ મીર કાસીમે, જગતશેઠની પ્રથમની સલાહ પ્રમાણે એક જાહેરનામુ બ્હાર પાડયું:

" અમને એવી પાકે પાયે ખબર મળી છે કે આ દેશના વેપારીઓનો મ્હોટો ભાગ ભારે ખોટમાં આવી પડયો છે, વેપારધંધો નાશ પામતો જાય છે, અને લોકો નિરૂદ્યોગી તેમજ આળસુ બની બેઠા છે.

એટલા માટે લોકોના ભલાને સારૂ બધી જાતના કર, વેરા, જકાત, ચોકીદારીના ઉઘરાણા બે વરસ સુધી માફ કરવામાં આવે છે."

અંગ્રેજ વેપારીઓને આ જાહેરનામું તોપના ગોળા કરતાં પણ વધુ ભયંકર લાગ્યું. યુદ્ધમાં રચ્યોપચ્યો રહેનાર મીરકાસીમ પોતે વેપારી નીતિમાં આટલી કુશળતા બતાવે એ તેમને અસંભવિત ભાસ્યું. અંગ્રેજ વેપારીઓ પરવાનાના બળે, અથવા તો બનાવટી પરવાનાના જોરે વગર જકાતે વેપાર ચલાવી શકતા અને તેથી દેશી વેપારીઓનો તથા કારીગરોનો બેવડો મરો થતો. તેની સામે મીરકાસીમ બમણી ખોટ વેઠીને પણ આ પ્રમાણે પોતાનો બચાવ કરશે એમ કોઇ અંગ્રેજ વેપારી માની શકયો નહીં. તેમને આ જાહેરનામામાં જગતશેઠની બુદ્ધિનો પ્રતાપ હોય એવી ખાત્રી થઇ.

વૈશ્યાત્વિક રીતે જ ગોરા વેપારીઓ મીરકાસીમના છેલ્લા મહિનાઓથી ખૂબ ખીજાયા. તેમણે મીરકાસીમને પદભ્રષ્ટ કરવા અને તેમ ન બને તો જગતશેઠથી છુટા પાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. મીરકાસીમ પણ છેલ્લા પરિણામ માટે તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. તે "ઉધૂવાનાલા" ઉપર મોટો આધાર રાખતો. અને લડાઈના અનુભવીઓ કહે છે કે એ સ્થાન લડાઈ માટે પસંદ કરવામાં મીરકાસીમે ભારે કુશળતા બતાવી હતી. પલાસીની જેમ આ "ઉધૂવાનાલા" પણ બંગાળના ઇતિહાસમાં અમર બન્યું છે. હિંદુસ્થાનના ભાગ્યપલટાનાં થોડાં યુદ્ધક્ષેત્રોમાં આ "ઉધૂવાનાલા" એક અમરસ્થાન રોકે છે. અંગ્રેજ સેનાપતિ મેજર ઍડમ્સના પાંચ હજાર સીપાઈઓએ, નવાબ મીરકાસીમના ચાલીસ હજાર સીપાઈઓને શી રીતે હરાવ્યા એ જેમ એક આશ્ચર્યકથા છે તે જ પ્રમાણે એક શરમકથા છે.

ચોવીસ કરતાં પણ વધુ દિવસો નીકળી ગયા. અંગ્રેજ સેના પોતાની પ્રચંડ તોપો વતી કીલ્લાની એકકે કાંકરી ખેરવી શક્યું નહીં. અંગ્રેજોનો ઉત્સાહ નરમ પડતો હતો, બીજી તરફ નવાબી સૈન્ય નાચ-રંગમાં મશગૂલ બન્યું હતું.

આખરે એક જાણભેદુ ફુટયો. મીરકાસીમના સૈન્યમાંથી કનેયાનો નીકળી અંગ્રેજોને ભેગો મળી ગયો. તેણે કહ્યું: "કીલ્લાની આસપાસનું કાદવનું સરોવર બધે સ્થળે સરખું ઉંડું નથી. એક ઠેકાણેથી આબાદ ઓળંગી શકાય એમ છે." હજુનો પણ વિચાર કર્યા વિના અંગ્રેજ સેના કાદવ ખુંદી, કીલ્લા પાસે પહોંચી. અને નવાબના પહેરગીરોને મારી, પાણીના પુરની જેમ કીલ્લામાં પેઠી. નવાબનેના નીસાનથી જાગો અને હજુ તો એ એક સીપાઈ કાળની અહીંયા પીરસાઈ રહ્યા હતા.

મી॰ [illegible] એવી આશા [illegible] પરીક્ષાની [illegible]
[illegible] વિચારમાળ [illegible] અંગ્રેજી [illegible]
[illegible]
[illegible] કરવાની [illegible] ! [illegible]
[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

એણે લોહીથી વેરની તૃષા છીપાવી, અસહ્ય બની પડેલી જિંદ-ગીનો અંત આણવો એવો નિશ્ચય કર્યો.

“પણ જગતશેઠનું શું કરવું ? મુર્શિદાબાદ પાછા મોકલવા ? અંગ્રેજોને સોંપવા ? પટણાના તોફાનમાં સાથે લેવા કે બંગાળાની ગાદી પાછળ બીજાની જેમ એમનું યે બલિદાન દઈ દેવું ?

અંધારી નિર્જન અટવીમાં મીરકાસીમ ભૂલો પડયો હોય એવી મનોદશા અનુભવી રહ્યો. વેર, પ્રેમ, મહત્વાકાંક્ષા, વિ-શ્વાસઘાત, નિરાશા એ બધાં સત્વો પોતપોતાની ભાષામાં મીરકાસીમને જુદે જુદે માર્ગે ખેંચી રહ્યાં. થોડા દિવસો થયાં બુદ્ધિ અને હૃદયનું બળ તે ખોઈ બેઠો હતો. આત્માનો અવાજ સંભળાતો બંધ થયો. અંતરમાંથી વેરની વાસનાનો એક ખૂની નીકળ્યો. તરત જ મીરકાસીમે જગતશેઠને પોતાની રૂબરૂ બોલાવ્યા.

“જગતશેઠ ! મીરકાસીમ હવે છેલ્લી રજા લે છે. મુસ્લીમ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાના મોહે મેં પાપ કરતાં પાછું વાળીને નથી જોયું. હજી પણ કેટલાંય પાપ આ ખુની હાથની રાહ જોઈ રહ્યાં હશે.” વીંધાયેલા વાઘની જેમ મીરકાસીમ વિકરાળ બન્યો. અંતરના તોફાનને શમાવવા તે બે ઘડી શાંત રહ્યો.

“હવે તો દુનીયાભરનું મહારાજ્ય મળતું હોય તો પણ મને નહીં જોઈએ ! મરી ખૂટવાની પ્રતિજ્ઞા સાથે આજે જ મેદાને પડું છું. પરમેશ્વર મને મારા સીપાઈઓના વિશ્વાસઘાત ઉપર આંસુ પાડવાનો કંઈ જ અધિકાર નથી. નવાબ ન હતો ત્યારે હું કેટલો સુખી હતો ! નવાબીની મૃગતૃષ્ણા પાછળ દોડયો—ભાન ભૂલીને દોડયો, એનું પરિણામ જે આવવું જોઈતું હતું

તેજ આવ્યું. પણ હું પશ્ચાત્તાપ નહીં કરું. આ હૃદય જોશો તો જણાશે કે ત્યાં વૈરની આગ સળગી રહી છું અને બીજાને પણ બાળીશ ત્યારે જ આ હૃદય શાંતિ પામશે."

જગતશેઠ બોલવા જતા હતાઃ "નવાબ——"

"બસ. નવાબ અને નવાબીનો આજથી જ અંત આવ્યો છે. મને હવે કોઈની સલાહની જરૂર નથી. સલાહ લઈને હવે હું શું કરી શકવાનો હતો? બંગાળની નવાબીને બહુ બહુ તો બે દિવસની વધુ જીંદગી આપી શકું એટલું જ. એને બચાવવાનો પ્રયત્ન ન કરશો. કુદરતી નિર્માણને એના સીધા માર્ગે જવા દો. તમે પણ વચમાંથી ખસી જાઓ અને હું પણ ખસી જઉં......પણ મારે માથે હજી એક કરજ છે. મારે મારા શત્રુઓના લોહીમાં ડૂબવું છે. તમને એકવાર મારી નજર સામે આ ભાગીરથીમાં ડૂબતાં જોઉં..." મીરકાસીમ અતિશય આવેગને લીધે આગળ બોલી શકયો નહીં.

"મૃત્યુની બધી તૈયારી કરીને જ આવ્યો છું. શા સારુ સંકોચાઓ છો? બંગમૈયાનાં લાખો સંતાન, માત્ર મારા ખસી જવાથી સુખી થતાં હોય તો આ તુચ્છ જીવનનું સમર્પણ એ કઈ મોટી વાત છે? આપની ખાતર નહીં, તેમ મારી ખાતર નહીં, માતૃભૂમિના કલ્યાણની ખાતર અભિમાનથી–સુખથી અને ઉલ્લાસથી મરીશ. નિર્માણની વચમાં અમારાં જીવન આડાં આવતાં હોય તો મૃત્યુ પણ અમારે મન મનોહર બનશે. પુનર્જન્મને વિષે જેને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે, આત્માની અમરતા અને ઉર્ધ્વગતિને વિષે જેને સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા છે, તે શું મૃત્યુથી બ્હી જશે? તુચ્છ જીવનની ખાતર ભીખારીની જેમ કરગરશે?

બંગાળનો નવાબ નજરોનજર જોઈ શકશે કે જે જગતશેઠો દેશમાં અંદર ઉદારતાથી ઉડાવી જાણે છે તે પોતાનાં જીવન પણ એટલી જ સહેલાઈથી સમર્પી શકે છે !" જગતશેઠે ભાગીરથીના શાંત વહેતાં જળ સામે જોયું. જીવનની છેલ્લી ઘડીના સંધ્યાની હોય તેમ તેમના ચહેરા ઉપર પ્રફુલ્લતા પથરાઈ.

"એમ ન સમજતા કે તમને જળશય્યામાં સુવાડી હું નવાબીનો વૈભવ માણવા જીવતો રહીશ. હું પણ તમારી પાછળ જ આવું છું. નવાબીનું તંત્ર પણ તમારા બલિદાનથી એટલું ભારે બનશે કે તે પણ આપની સાથે જ તળિયે પહોંચી ત્યાં જ વિરામ લેશે." મીરકાસીમે ગળગળા અવાજે કહ્યું.

બંગાળના બે વીરો એ વખતે મૃત્યુના કાંઠે આવી ઉભા હતા. જગતશેઠ મહતાબચંદ અને મહારાજા સ્વરૂપચંદ, મીરકાસીમની નજર સામે, દેવમંદિરમાં પ્રવેશતા હોય એટલા જ હર્ષથી ભાગીરથીના ઉંડા જળમાં ઉતર્યા. ચુની નામનો એક નોકર તેમની પાછળ કૂદી મરવા તૈયાર થયો. પણ મીરકાસીમે તેને અટકાવ્યો. જગતશેઠથી એક પળનો પણ વિરહ તે સહી શક્યો નહીં. ત્યાં ને ત્યાં જ તે એક ઉંચી ટેકરી ઉપર ચડ્યો અને સૌની સામે તેણે પોતાનો દેહ ઝંપલાવ્યો.

મીરકાસીમે માન્યું કે હવે પોતે નિશ્ચિંત અને અંગ્રેજો [illegible] જગતશેઠ જેવા બુદ્ધિ અને [illegible] [illegible] [illegible]

અધિક તો સહીસલામતી અને સર્વસ્વનો ત્યાગ સમાએલાં હે એમ તેને લાગ્યું.

એ રીતે બુદ્ધિને છેતરવા છતાં મીરકાસીમના અંતર વિપ્લવ ન શમ્યો. વેરની વાસના આઘે ઉભી રહી જાણે અ હાસ્ય કરતી હોય એમ બોલી: " આ જ જગતશેઠ, એક વ તારા ફરમાનની સામે થઇ જાત્રા કરવા જતા હતા તે ય છે ? એની ઉપર દયા કે મમતા સીંચતાં તું શરમાતો નથી કેટલો બુદ્ધિહીન છે ?" મીરકાસીમ વ્યાકૂળ ચિત્તે આસપા જોઇ રહ્યો ! વૃક્ષો કંપતાં હતાં, વાયુના અણુ અણુમાં ભય કર ઔદાસીન્સ ભર્યું હતું. તેણે પોતાની નજર પાછ વાળી લીધી.

પણ તરતજ એક સાથે અસંખ્ય માયાવિનીઓ, મીર કાસીમને વીંટળાઈ વળી હોય એમ તેને થયું ! તેનું વજ્રકઠો હૈયું હમણાંજ ભાંગીને ભૂક્કો થઇ જશે એમ લાગ્યું. તેણે બે હાથ વતી જોરથી માથું દાબ્યું. પૃથ્વી ફરતી હતી, આ- કાશ પણ જાણે તૂટી પડવાની અણી ઉપર આવી ઉભું હતું. એક માયાવિનીએ, આત્મીયની જેમ બરાબર કાનમાં કહેવા માંડ્યું—" જગતશેઠને માટે ખેદ કરવો મૂકી દે! આ જગતમાં કોઇ કોઇનું નથી. તું જેને તારા માને છે તે જ તારા આહા- રમાં ઝેર નહીં ભેળવતા હોય તેની શી ખાત્રી ? " મીરકા- સીમને આ અદૃશ્ય વાણીએ સ્હેજ સ્વસ્થ અને ઉત્તેજીત કર્યો. પણ તે હવે વધુ વખત ત્યાં ઉભો રહી શક્યો નહીં. જગત- શેઠ અને મહારાજ મહતાબચંદને છેલ્લી વાર તેણે જોયા અને તેની [illegible]

" બસ, હવે [illegible]

પણ ધનધાન્યને બદલે ભલે રાખની એ મુંઠી ભરી રાખ્યા કરે!" મીરકાસીમ મનનાં ખભરોયા અને મનોગાંઠાની જેમ વિજ્ઞ... ગદ સાબુજો, જમાટામેર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

જગતશેઠ મહતાબચંદ, મહારાજા સરૂપચંદ અને બુનીનાં આત્મસમર્પણ નીહાળી ભાગીરથીનાં જળ ખળભળ્યાં. આજે પણ ભાગીરથીની દૈવી વાણી સમજનારા સંતો અને કવિઓ કહે છે કે "ભાગીરથીના સંગીતમાં જગતશેઠના આત્મસમર્પણનો જ મહિમા સંભળાય છે."

જગતશેઠ જતાં બંગાળની અંધારી રાતનું એક ઉજ્જવળ નક્ષત્ર આથમી ગયું. બંગાળનાં લાખો સ્ત્રી-પુરૂષોએ તે દિવસે અન્ન ત્યજ્યાં. બંગાળના મોટા શહેરથી માંડી નાના ગામડાં સુધી શોકનું એક મોટું મોજું ફરી વળ્યું.

મરવાને માટે જ મોંગીરથી નીકળેલો મીરકાસીમ, જગતશેઠના પાછળ શી રીતે પહોંચ્યો તે કોઈ કહી શક્યું નથી. માત્ર એટલું જ મળી આવે છે કે પટણામાં અંગ્રેજોના સીપાઈઓએ નાશ કર્યા પછી "અચાનક એક દિવસે દિલ્હીના પાદરમાં એક તૂટીફૂટી ઝુંપડી પાસે અજાણ્યા પુરૂષનું શબ ધૂળમાં રગદોળાતું મળી આવ્યું. તેને કબરમાં દાટવા જેટલી સામગ્રી પણ એ ઝુંપડીમાં ન હતી. બહુ તપાસ કરતાં ઝુંપડીમાંથી એક જુની ગંધાતી શાલ મળી. તે વેચી જે કંઇ ઉપજ્યું તેનાથી શબને દાટવાની ક્રિયા દિલ્હીના નાગરિકોએ પૂરી કરી. દાટતી વેળા એકાએક કોઇ રડી પડયું. રડતાં રડતાં તેનાથી બોલાઇ જવાયું કે "અરેરે! આ તો જ મીરકાસીમ!" આ આર્તનાદ પણ આકાશમાં મળી ગયો!

અધિક તો સહીસલામતી અને સર્વસ્વનો ત્યાગ સમાયેલાં હો[illegible] એમ તેને લાગ્યું.

એ રીતે બુદ્ધિને છેતરવા છતાં મીરકાસીમના અંતરનો વિપ્લવ ન શમ્યો. વેરની વાસના આગે ઊભી રહી જાણે અટ્ટ-હાસ્ય કરતી હોય એમ બોલી: "આ જ જગતશેઠ, એક વાર તારા ફરમાનની સામે થઇ જાત્રા કરવા જતા હતા તે યાદ છે ? એની ઊપર દયા કે મમતા સીંચતાં તું શરમાતો નથી ! કેટલો બુદ્ધિહીન છે ?" મીરકાસીમ આકુળ ચિત્તે આસપાસ જોઇ રહ્યો ! વૃક્ષો કંપતા હતા, વાયુના આછા આછામાં ભયં-કર અંધકાર ભર્યું હતું. તેણે પોતાની નજર પાછી વાળી લીધી.

પણ તરત જ એક સાથે અસંખ્ય માયાવિનીઓ, મીર-કાસીમને વીંટળાઈ વળી હોય એમ તેને થયું ! તેનું ધકધકતું હૈયું હમણાં જ ભાંગીને ભૂકો થઇ જશે એમ લાગ્યું. તેણે બે હાથ વતી જોરથી માથું દાબ્યું. પૂજા કરતી હતી, [illegible] કારા પણ જાણે દૂર પડદાની આડે ઊભાં ઊભાં હસતું હતું. એક માયાવિનીએ, આત્મીયની જેમ [illegible] કહ્યું "જગતશેઠને મારી નાંખ્યા. [illegible]

ધનધાન્યને બદલે ભલે રાખની એ મુઠ્ઠી ભરી રાજી થાય !"
કાસીમ મનનાં બળાપો અને અર્ધગાંડાની જેમ વિજયનો
માજુનો, જપાટાભેર ત્યાંથી ચાલી નીકળ્યો.

જગતશેઠ મહતાબચંદ, મહારાજા સરૂપચંદ અને ચુનીનાં
આત્મસમર્પણ નીહાળી ભાગીરથીનાં જળ ખળભળ્યાં. આજે
યુ ભાગીરથીની દૈવી વાણી સમજનારા સંતો અને કવિઓ
કહે છે કે "ભાગીરથીના સંગીતમાં જગતશેઠના આત્મ-
સમર્પણનો જ મહિમા સંભળાય છે."

જગતશેઠ જતાં બંગાળની અંધારી રાતનું એક ઉજ્જ-
વળ નક્ષત્ર આથમી ગયું. બંગાળનાં લાખો સ્ત્રી–પુરુષોએ તે
દિવસે અન્ન ત્યજ્યાં. બંગાળના મોટા શહેરથી માંડી નાના
નાના ગામડા સુધી શોકનું એક મોટું મોજું ફરી વળ્યું.

મરવાને માટે જ મોંગીરથી નીકળેલા મીરકાસીમ, જગ-
તશેઠના પાછળ શા રીતે પહોંચ્યો તે કોઈ કહી શક્યું નથી.
માત્ર એટલું જ મળી આવે છે કે પટણામાં અંગ્રેજોના
હાથોથી નાઠા પછી "અચાનક એક દિવસે દિલ્હીના પાદ-
રમા એક તૂટીફૂટી ઝુંપડી પાસે અજાણ્યા પુરુષનું શબ ભૂમાં
રગદોળાતુ મળી આવ્યું. તેને કબરમા દાટવા જેટલી સામગ્રી
પણ એ ઝુંપડીમા ન હતી ભદ્ર તપાસ કરતા ઝુંપડીમાંથી
એક જુની મોઘી શાલ મળી તે વેચી જે કંઈ ઉપજ્યું
તેનાથી શબને દાટવાની ક્રિયા દિલ્હીના નાગરિકોએ પૂરી કરી
હતી વેચા એકાકિ કોઈ રહી પડ્યુ. [illegible] તેના
[illegible] કે "અરે ! આ, તે જ મીરકાસીમ !" આ
[illegible] પણ [illegible] મળી એ !

(૧૮)

જગતશેઠ મહતાબચંદ અને મહારાજા સરૂપચંદ જતાં જ જગતશેઠના વૈભવ અને પ્રતાપ ઝંખવાતા ચાલ્યા. બાદશાહ શાહઆલમના સમયમાં એ કુટુંબની પ્રતિષ્ઠા બરાબર જળવાઇ, પણ પ્રથમનું ઓજસ ઉડી ગયું. મધ્યાન્હના નમતા પહોરની જેમ, બધું પૂર્વવત્ ચાલવા છતાં એની ગતિ બદલાઇ ચૂકી હતી.

મહતાબચંદના જયેષ્ઠ પુત્ર ખુશાલચંદને અને મહારાજા સરૂપચંદના જયેષ્ઠ પુત્ર ઉદાયતચંદને બાદશાહ શાહઆલમે, અનુક્રમે જગતશેઠ અને મહારાજાના પદથી સન્માન્યા. બન્ને ભાઇઓ સાથે મળીને પેઢીનો કારભાર કરવા લાગ્યા. પણ પેઢીનો કસ ઉડી ગયો હતો. અયોધ્યાના વજીરે એકવાર મોટી લાલચ આપી તેમને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. પણ વજીરનો સ્વાર્થ ન સધાયો. મુર્શિદાબાદ છોડીને અયોધ્યામાં રહેવાનું તેમણે ન સ્વીકાર્યું. નવાબ-વજીરે ખૂબ દ્રવ્ય ચૂસી એ બે ભાઇઓને છોડી દીધા.

મીરજાફરનો પુત્ર નજુમ-ઉદ્દૌલા, અંગ્રેજોની મહેરબાનીથી મુર્શિદાબાદની મસનદ ઉપર આવ્યો. કંપનીના નોક-

રોની ક્લ્પનાવસ્થા પહેલાં કરતાં અધિક પ્રમાણમાં બગડતી બની હતી. કાઉન્સીલના સભ્યો-જોનસ્ટન, સીકસ્ટન અને લેસેસ્ટરે નજુમ-ઉદ્દૌલા પાસે એક લાખ ને પચાસ હજાર રૂપિયાની માગણી કરી. જગતશેઠે તે કબૂલ્યા તો ખરા, પણ વખતસર આપી શક્યા નહીં. આથી એ ગોરા દેવો કોપાયમાન થયા અને બળજોરીથી રકમ વસુલ કરી.*

નજુમ-ઉદ્દૌલાએ પહેલા મહમદ રેજા-ખાંને નાયબ-સુબો નીમ્યો હતો. પણ કલાઇવે બીજીવાર હિંદુસ્તાનમાં પગ મૂકયો કે તરત જ તેણે એ વ્યવસ્થા નામંજુર કરી અને નજુમને રાજકાજમાંથી તેમજ સૈન્ય સંબંધી વ્યવસ્થામાંથી રાજીનામું આપી છૂટા થવાની ફરજ પાડી. માત્ર નામની કેટલીક સત્તા રહેવા દીધી-તેમાં પણ મહમદ રેજા-ખાં, રાજા દુર્લભરામ અને જગતશેઠની સલાહ વિના કંઇ કામ ન કરવાનું ઠરાવાણ થયું.

એ સ્થિતિ પણ ૧૭૬૫ માં પલટાઇ ગઇ. કંપની સરકારે બંગાળની દિવાની પોતાના અધિકારમાં લીધી. અને તે દિવસથી કંપની દેશમાં કર્તાહર્તા બની. કલાઇવે જગતશેઠ ખુશાલચંદને કંપનીની સરાફી સોંપી. ખુશાલચંદ બહુ નાની ઉમ્મરના હતા -આશરે જ અઢાર વરસ થયા હશે. જગતશેઠના કુટુંબની પૂરેપૂરી પડતી અહીંથી આરંભાઇ.

જગતશેઠ ખુશાલચંદે, એ અરસામાં, કલાઇવને એક પત્ર લખી પોતાની કેટલીક મુશ્કેલીઓ નિવેદી. પણ કલાઇવે

* Burk's Impeachment of W. H. (Bohn) Vol I. P 246

સભ્યતાપૂર્વક તેનો જવાબ વાળવાને બદલે જાણે જુનું વેર વાળતો હોય તેમ કઠોર વાણીમાં સંભળાવી દીધું કેઃ

"તમારા પિતા સાથેના વહેવારમાં હું કેટલી મહેરબાની રાખતો અને કેવી મદદ કરતો તે તમારી જાણ બહાર નહીં હોય. તમારી અને તમારા પરિવારની સાથે પણ એવો જ આંતરિક સંબંધ ધરાવી રહ્યો છું. છતાં ખેદની વાત છે કે તમે તમારી પ્રતિષ્ઠાનો અને જવાબદારીનો કંઇ ખ્યાલ નથી રાખતા. પહેલા આપણી વચ્ચે એવી સમજુતી થઇ હતી કે તીજોરીની ત્રણ ચાવીઓ જૂદે જૂદે ઠેકાણે રાખવી, પણ તેમ કરવાને બદલે તમે એકલા તમારી પાસે જ બધા પૈસા રાખી લો છો. ઇજારા પણ તમે બની શકે તેટલા ઓછા દરે આપો છો, રાજ્યનું કરજ પહેલાં વસુલ કરવું જોઇએ તેમ ન કરતાં તમે તમારૂં લેણું, જમીનદારો પાસેથી પહેલું પતાવો છો, એવા સમાચાર મને મળ્યા છે. તમારી આ વર્તણુકનો કોઇ રીતે બચાવ થઇ શકતો નથી. હજુ પણ તમે પ્રથમના જેટલા જ પૈસાદાર છો. વધારે લોભને લીધે તમને અસંતોષ રહેતો હશે, પણ તમે તમારી જવાબદારીથી નીચે પડતા જાઓ છો અને અમારો તમારા પ્રત્યેનો વિશ્વાસ ઉઠતો જાય છે."×

આ પત્રમાં ક્લાઇવનો હુંકાર ગર્જી રહ્યો છે. ખોટા દસ્તાવેજ બનાવી પોતાના આશ્રિતોના નિઃશ્વાસ લેતાં જેને જરાય અચકાટ ન થયો તેની પાસેથી જગતશેઠના પુત્રોને આવો ઉદ્ધત જવાબ મળે એ વિષે કોઇને આશ્ચર્ય ન થાય.

× Hunter's Statistical account of Murshidabad P. 263

૧૭૬૬ ના એપ્રીલ મહીનામાં જગતશેઠે, કંપની પાસે પોતાના લેણા ૫૦ થી ૬૦ લાખ રૂપીયાની ઉઘરાણી કરી. જગતશેઠે એ રૂપીયામાંથી ૩૦ લાખ જમીનદારોને અને ૨૧ લાખ મીરજાફર તથા અંગ્રેજોના સૈન્યના નિભાવને અંગે ધીર્યાં હતા. ૧૪ મી એપ્રીલે કંપનીની કાઉન્સીલે ઠરાવ્યું:

"જમીનદારોના દેણા માટે આપણે જવાબદાર નથી. બાકીના ૨૧ લાખ, કંપની અને નવાબ સરખે ભાગે, દસ વરસની અંદર ભરી દેશે."+

તે પછી કંપનીની સત્તા અને આવક વધતી ચાલી. હેસ્ટીંગ્સને થયું કે રાજકારભારમાં જગતશેઠની મુદ્દલ દરમ્યાનગીરી શા સારૂ હોવી જોઈએ ? તેને જગતશેઠ નડતરરૂપ લાગ્યા. જગતશેઠને તેણે કહેવરાવ્યું: "જો વરસ દિવસે ત્રણ લાખ રૂપીયા લઈ છુટા થવા માગતા હો તો અમે એટલું વર્ષાસન બાંધી આપવા તૈયાર છીએ." જગતશેઠ ખુશાલચંદે એ માગણી ન સ્વીકારી. તેમણે જવાબ આપ્યો કે "હું ઓછામાં ઓછું ખર્ચ કરૂં તો પણ ત્રણ લાખ રૂપીયા મને ઓછા પડે." વોર્ન હેસ્ટીંગ્સના અમલમાં ખુશાલચંદની સ્થિતિ વધુ બગડી. રાજવહીવટના કેટલાક ખાતા મુર્શિદાબાદથી કલકત્તા ગયાં. આથી જગતશેઠ મોટી મુશ્કેલીમા આવી પડયા. તેમણે તે વિષે હેસ્ટીંગ્સને એક પત્ર લખ્યો અને પરાપૂર્વથી જે વહીવટ પેઢી સંભાળતી તે પાછો પેઢીને સોપવા અરજ કરી. હેસ્ટીંગ્સ એ વખતે રાજધાનીથી બહુ દૂર હતો. તેણે રાજધાનીમા આવ્યા પછી એ વિષે સંતોષકારક નિવેડો

+ Long's Selection P. 137

લાવવાની પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી. કમનસીબે હેસ્ટીંગ્સ પાછો આવે તે પહેલાં જ અકસ્માત્ ખુશાલચંદ ગુજરી ગયા. સમેતશીખર ઉપર તેમણે જ કેટલાંક જૈન મંદિરો બંધાવ્યાં હતાં. બાદશાહ મહમદશાહના વખતથી શીખરજીની સઘળી તીર્થભૂમિ જગતશેઠના કુટુંબને વગર કરે સુપ્રત કરવામાં આવી હતી. શીખરજી ઉપરના મંદિરોમાં ઘણેખરે સ્થળે શીલાલેખોમાં જગતશેઠ ખુશાલચંદના નામના ઉલ્લેખો છે.

તે ઉપરાંત ખુશાલચંદે સાર્વજનિક હિતના પણ ઘણા કાર્યો કર્યાં હતાં. એમ કહેવાય છે કે જે જગતશેઠે લગભગ ૧૦૮ જેટલાં તળાવ બંધાવ્યાં હતાં તે આ ખુશાલચંદજી જ હોવા જોઇએ. જગતશેઠના રહેવાના મકાન પાસે આજે એક બાગ છે તેનું નામ “ ખુશાલબાગ ” છે તે પણ એમણે જ નિર્મ્યો હશે. લોકવાયકા તો એવી છે કે ખુશાલચંદજીએ પોતાની ઘણીખરી સંપત્તિ જમીનમાં દાટી રાખી હતી. પરંતુ તેમનું અકસ્માત મૃત્યુ થવાથી અને વાચા બંધ પડી જવાથી એ વિષે કોઇને કંઇ કહી શકયા નહીં.

ખુશાલચંદજીને સંતાન ન હતું. તેમણે પોતાના ભત્રીજા હરખચંદજીને ખોળે લીધા. વોર્ન હેસ્ટીંગ્સને પણ ખુશાલચંદજીના મૃત્યુથી બહુ ખેદ થયો. ઉત્તરોત્તર ચાલી આવતી રીત પ્રમાણે હેસ્ટીંગ્સે હરખચંદને જગતશેઠની પદવી આપી. કંપનીના ઇતિહાસમાં પદવી આપવાનો આ પ્રસંગ પહેલવહેલો બન્યો.

હેસ્ટીંગ્સે કહ્યું કે “ હરખચંદજી [illegible] [illegible] ”
[illegible] ખુશાલચંદજીની [illegible]

પણ તે પછી તરતજ તેને વિલાયત જવું પડ્યું. જગતશેઠના કુટુંબની દુર્દશા દિવસે દિવસે વધુ શોચનીય બની. આવકનાં બધાં દ્વાર બંધ થવાથી જગતશેઠ હરખચંદને પગલે પગલે મુંઝવણ થવા લાગી. ઘણું ધન તો, ખુશાલચંદજીની દિવાળીમાં જ ખર્ચાઇ ગયું હતું.

હરખચંદજીના સમયમાં, જગતશેઠની ધાર્મિક વલણ બદલાઇ. એમ કહેવાય છે કે હરખચંદને કંઇ સંતાન ન હતું. તેથી તે હંમેશા ઉદાસ રહ્યા કરતો. એક વૈષ્ણવ સંન્યાસીએ સંતાનની લાલચ આપી વૈષ્ણવધર્મમાં દીક્ષિત કર્યો. તેણે એક વિષ્ણુમંદિર પણ પોતાના ઘર પાસે બંધાવ્યું. આ રીતે ધર્માન્તર કરવા છતાં જગતશેઠના પરિવારમાં આજે પણ જૈન આચાર-વિચારનું જ પ્રાધાન્ય જળવાઇ રહ્યું છે.

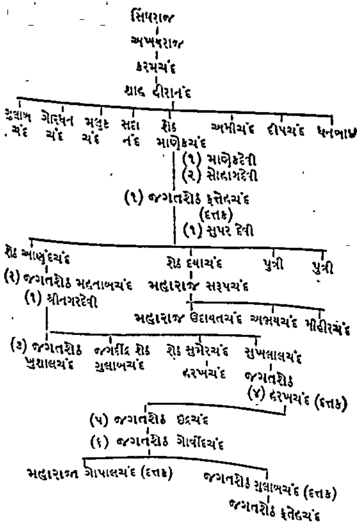
હરખચંદજીની પછી ઇંદ્રચંદ અને વિશનચંદે બે ભાગમાં માલ-મીલકત વહેંચી લીધી. રાજકારભારને લગતો સઘળો સંબંધ સદાને માટે બંધ થયો. અંગ્રેજ સરકારે ઇંદ્રચંદને પણ જગતશેઠની ઉપાધિથી નવાજ્યા; પણ હવે પૂરતી આવક વિના ઉપાધિ એ ખરેખર ઉપાધિરૂપ બની ! સરકારે પણ તે પછી એ પદવી આપવી બંધ કરી. ઇતિહાસના પાના ઉપર ઇંદ્રચંદે " જગતશેઠ " ની છેલ્લી પદવી કેવળ શોભાપૂરતી દીપાવી.

ઇંદ્રચંદની પછી ગોવિંદચંદ જગતશેઠની ગાદીએ આવ્યો. પણ તે એટલો બધો ઉડાઉ હતો કે તેણે બાકી રહેલા ઘરેણાં અને વસ્ત્રો પણ વેચી નાખ્યા. આખરે આજીવિકાનો સવાલ ઉભો થયો ત્યારે તેણે અંગ્રેજ સરકારનું શરણ લીધું કેટલીક પ્રાપ્તિ પછી મહામહેનતે સરકારે માસિક ૧૨૦૦) રૂપિયા જીવનપર્યંત આપવાનું ઠરાવ્યું.

પછી તો દીનતા પોતાની સાથે જે ગૃહક્લેશ લેતી આવે છે, તેણે પોતાનો અધિકાર જમાવ્યો. એક જ કુટુંબની જૂદી જૂદી શાખાએ વર્ષાસન વિષે જૂદા જૂદા દાવા નોંધાવ્યા. સરકારે પણ તેના એવા જ ઉડાઉ જવાબ વાળ્યા. પરંતુ "જગતશેઠ" ના ઇતિહાસ સાથે એને કંઇ સંબંધ નથી. ટુંકામાં, એટલું કહી શકાય કે જે સ્થળે પ્રતાપ, વૈભવ ને અધિકારનો પ્રખર સૂર્ય પોતાનાં હજારો કિરણો ફેંકી રહ્યો હતો, ત્યાં આજે કોડીયાના દીવાનો અતિ સામાન્ય પ્રકાશ પણ નથી રહ્યો. એટલું છતાં જગતશેઠના નામ સાથે જે અતીત ગૌરવ અને ભવ્યતા સંકળાયાં છે તેને કરાળ કાળ ભુંસી શક્યો નથી. વ્યક્તિ ક્ષુદ્ર છે, તેનું બળ વ્યક્તિ કરતાં પણ મહાન છે, ચિરારાધ્ય છે, અજર–અમર છે!

જગતશેઠ : વંશવૃક્ષ

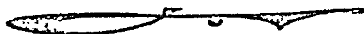

સિંઘરાજ
અખયરાજ
કરમચંદ
શાહ હીરાનંદ
ગુલાબ ચંદ
ગોરધન ચંદ
મલુક ચંદ
સદા નંદ
શેઠ માણેકચંદ
અમીચંદ
દીપચંદ
ધનબાઈ
(૧) માણેકદેવી
(૨) સોહાગદેવી
(૧) જગતશેઠ ફતેહચંદ (દત્તક)
(૧) સુપર દેવી
શેઠ આણંદચંદ
શેઠ દયાચંદ
પુત્રી
પુત્રી
(૨) જગતશેઠ મહતાબચંદ
મહારાજ સરૂપચંદ
(૧) શ્રીનગરદેવી
મહારાજ ઉદાવતચંદ
અભયચંદ
મીહીરચંદ
(૩) જગતશેઠ ખુશાલચંદ
જગદીદ શેઠ ગુલાબચંદ
શેઠ સુમેરચંદ
સુખલાલચંદ
હરખચંદ
જગતશેઠ
(૪) હરખચંદ (દત્તક)
(૫) જગતશેઠ ઇંદ્રચંદ
(૬) જગતશેઠ ગોવીંદચંદ
મહારાજા ગોપાલચંદ (દત્તક)
જગતશેઠ ગુલાબચંદ (દત્તક)
જગતશેઠ ફતેહચંદ

જગતશેઠ : વંશવૃક્ષ

(૨)

- શાહ હિરાનંદ
  - પુત્રી–ધનબાઇ
    - શોભાચંદ
      - અમરચંદ
        - રાજા દાલચંદ
          - રાજા ઉત્તમચંદ
            - ગોપીચંદ
              - રાજા શિવપ્રસાદ સી. એસ. આઈ.
                - રાજા સચિત પ્રસાદ
                - રાજા આનંદ પ્રસાદ
                  - રાજા નિત્યાનંદપ્રસાદ
                  - રાજા સત્યાનંદપ્રસાદ
                    - કુમાર પ્રિયનંદ
                    - કુમાર કૃષ્ણાનંદ
    - ફત્તેહચંદ (દત્તક ગયા)

શેઠ માણિકચંદનું ફરમાન*

પરમેશ્વરનું નામ
(લાલ શાહીમાં)

(ગોળ મ્હોર)
પરમેશ્વરનું નામ

૧૧
પુત્ર
મીરનશાહ

૧૨
પુત્ર
અમીર તૈમુર
સાહેબ કેરાન

૧
પુત્ર
શાહઆલમ
બાદશાહ

૧૦ પુત્ર સુલતાન મહમ્મદશાહ

૨ પુત્ર આલમગીર બાદશાહ

(લાલ શાહીમાં
દસ્તખત)

મહમ્મદ મહમુદીન
આલમગીર શાની
ફરૂખસીઅરનું બા-
દશાહ ગાઝી ફરમાન
મુજબ મજકૂર.

૯ પુત્ર સુલતાન અબુસઈદશાહ

મહમ્મદ ફરૂખસી-
અરનો પુત્ર અબુ-
મુસ્ફાન, અબુલ
મજફર મહમુદીન
આલમગીર શાની
બાદશાહ ગાઝીયન
આદદ

૩ પુત્ર શાહજહાન બાદશાહ

૮ પુત્ર ઉમરશેખ શાહ

૪ પુત્ર જહાંગીર બાદશાહ

૭ પુત્ર બાબર બાદશાહ

૬ પુત્ર હુમાયુ બાદશાહ

૫ પુત્ર અકબર બાદશાહ

આ હુસેદ અને આનંદમંગળના અવસરે, આ મહામાન્ય અને વિશ્વાસપાત્ર ફરમાન વતી માણિકચંદ, આ ચિરસ્થાયી રાજ્ય તરફથી માણિકચંદ શેઠ ખીતાબ મેળવે છે. અમારા તાબાના રાજ્યના બધા દીવાન અને હવે પછી થનારા અમલદારો, હાકેમો અને મુત્સદ્દીઓએ માણિકચંદના નામ પાસે શેઠ શબ્દ લખવો એ બાબતમાં અમારી ખાસ તાકીદ રાખવી, અને હજૂરનું મહતું ફરમાન છે એમ જાણવું. તારીખ ૮, રમઝાન [illegible] સન જલુસ.

---

* [illegible]

[ફરમાનની બીજી બાજુ]

જે આ મહામાનવંતા રાજ્યના મુખ્ય આધારરૂપ છે, સલ્તનત
જેઓ વિશ્વાસપાત્ર છે, ખાનદાન કુળના છે, ઉંચા પદના છે, શક્તિ
શાળી છે, રાજ્ય અને ધનસંબંધી સારી વ્યવસ્થા કરી જાણે છે, જે કલમ અને તલવાર વાપરવામા કુશળ છે, પ્રજાને ફરકતી રાખી શકે છે, સારામા સારા નિષ્પક્ષપાત વઝીર છે, સલ્તનતની મુશ્કેલીમા આધારરૂપ છે, વઝીરોમા પણ જે અઝીઝ વિશ્વાસપાત્ર અને મિત્ર છે તે મિનુદૌલા બહાદુર જાફરજંગ સિપેહસાલારને સન્નિવેશાના લાભમા.

(મ્હોર)
મહમ્મદ ફરૂખ
શાનું બાદશાહ ગાઝી
ખાસ ફિદ્વાહ શેપ.સાલાર
દયાર ખ.વ. ફિદવી કુતબલ
મુલ્ક અમિનુદૌલા સૈયદ
અબ્દ ખા બાહાદૂર
જાફરજંગ.

જગતશેઠ મહતાબચંદનું ફરમાન

પરમેશ્વરનું નામ—(લાલ શાહીમાં)

(ગોળમ્હોર)

ઇશ્વરનું નામ

૧૨ પુત્ર મીરનશાહ	૧૩ પુત્ર અમીર તૈમુર સાહેબ કેરાન	૧ પુત્ર જહાનશાહ

દસ્તખત (લાલશાહીમાં)

અહમ્મદશાહ બહાદુર પુત્ર મહમ્મદશાહ મઝહેદીન સાહેબે કેરાનશાની બાદશાહ ગાઝી.

૧૧ પુત્ર સુલતાન મહમ્મદ શાહ		૨ પુત્ર શાહઆલમ બાદશાહ
૧૦ પુત્ર સુલતાન આબુસૈયદ શાહ	અહમ્મદશાહ બાહાદૂર, પુત્ર મહમ્મદ શાહ, આબુલ નાસીર મઝાહેદીન સાહેબે કેરાન, શાની બાદશાહ ગાઝી સન એક.	૩ પુત્ર આલમગીર બાદશાહ
૯ પુત્ર ઉમરશેખ શાહ		૪ પુત્ર શાહજહાન બાદશાહ

૮ પુત્ર બાબર બાદશાહ	૭ પુત્ર હુમાયુ બાદશાહ	૬ પુત્ર અકબર બાદશાહ	૫ પુત્ર જહાંગીર બાદશાહ

આ શુભ અને આનંદના અવસરે આ ચિરસ્થાયી સામાન્યના જગમાન્ય અને જગતને તાબે કરનારા ફરમાનવતી, મહતાબરાય–વિશ્વાસ અને ગૌરવના મૂળ ધનરૂપ જગતશેઠનો ખીતાબ મેળવે છે. અમારા તાબાના રાજ્યમાં દરેક દિવાન તથા હવે પછી થનારા હાકીમો, અમલદારો તથા મુસદ્દીઓ વગેરેએ તેમનું જગતશેઠ મહતાબરાય નામ લખવું. આ બાબતમાં ખાસ કાળજી અને કોશીશ કરવી.

તારીખ ૨૧ જેલહજ્જ.

આ ફરમાનની પાછળની બાજુ ઢંકાઈ જવાથી વાંચી શકાતી નથી.

(મુર્શિદાબાદ-કાહિણી.)

માણિકદેવી

(માણિકદેવિરાસના આધારે)

માણિકદેવિના પિતા શાહજાદપુરમાં રહેતા, તેમનું નામ પુરણમલ્લ હતું અને ઓસવાલવંશના હતા. તેમની પત્નિનું નામ ગુલાબબાઇ:—

" મધ્ય દેશ મહિપતિ, વત્સ દેશ અતિ ચંગારે;
નગરી કોસંબી ભલી, નદી વહે જહાં ગંગારે.

ચંદનબાલિકા જહાં ભઇ, સતીવાંમેં સિરદારીરે;
નામ જયંતી શ્રાવિકા, મૃગાવતી સુખકારીરે.

સાધુ અનાથી જિહાં હુઆ, શ્રાવક સાધ પવિત્રારે;
પદમપ્રભુ જિહાં જનમીયા, કહાં લગી કહું ચરિત્રારે.

તસ નગરી પાસે ભલો, સાહિજાદપુર સારોરે;
નિકટ વહે ગંગા નદી, વસે વરન અઢારોરે.

સુરપુરવરકી ઉપમા, નગર નિરૂપમ દેખોરે;
ન્માત ચોરાસી જહાં વસે, ઉસવાલ સુવિસેખોરે.

પૂરણમલ પુણ્યાત્મા, શ્રાવક પરમ સુજ્ઞાનીરે;
ગોત્ર શ્રીમાળી પરગડા, ધર્મવંત અતિ દાનીરે.

તસુ ધરણીવરણી સતી, ગુલાબ કુઇ તિ નામેરે;
જૈન ભગતિ દોઉ આદરે, દિનદિન ચઢત પ્રણામેરે.

તાસ કુખસે ઉપની, સ્વર્ગલોકથી આઇરે;
... ...

સંવત્ સત્તરસે તીસમેં, શ્રાવણ માસ ઉદારોરે;
કૃષ્ણપક્ષ એકાદશી જનમ ભયેઃ સુવિકારોરે.

માણિકદેવીના શ્વસુર તથા પતિ એ વખતે પટણામાં રહેતા અને બહુજ ધનવાન હતા :

નગર સુવસ પટણે વસે, ઉસવંસ સિરદાર:
ગોત્ર નહટલડા જગ પ્રગટ, દોલતવંત દાતાર.

હીરાનંદ નરિંદ સમ, માને સહુ કોઇ આણ,
સાત પુત્ર તેહને પ્રગટ અદભૂત ગુણમાણખાણ.

માણિકચંદ નરિંદ સમ ચૌદે વિદ્યા ભંડાર;
લંછન અંગ બત્તીસ ત્યુ, કામતણો અવતાર.

પુરણમલ્લની પુત્રી કિશોરકુંવરી, માણેકચંદને ત્યાં માણિક-દેવીના નામે ઓળખાઇ. તેનાં પગલાંથી હિરાનંદને ત્યાં લક્ષ્મી વધતી ચાલી:

પુણ્યવંતને પગપરવેશ, કીરત વાધી દેશોદેશ;
વાધે પુત્ર પોત્ર પરિવાર, વાધી લછમી અદ્ભુત ભંડાર.

નરદેહી ધરી આઇ વહુ, પરત છલછલી ભાખે સહુ;
માણિકદેવી દીન્હા નામ, અદ્ભૂત રૂપવંત અભિરામ.

પટણાથી માણિકચંદ મુર્શિદાબાદમાં આવ્યા. મુર્શિદાબાદના વૈભવનું વર્ણન કવિ આ પ્રમાણે આપે છેઃ

રાજા પરજા આ ઉમરાવ, ફોજદાર સુબા નવાબ;
સહુકોઈમાને હુકુમ પ્રમાન, દિલીપતિ દે અતિ સન્માન.

બાદશાહ શ્રી ફરૂકશાહ, શેઠ પદસ્થ દીપો ઉછાહ;
માણિકચંદ શેઠ ભણે નામ, ફિરી દુહાઇ ઠામેઠામ.

દેશ બંગાલ કેરે ધની, દિનદિન સંતતી સંપતિ ઘણી;
જો પુત્ર સુરેંદ્ર સમાન, પ્રગટે ફતેચંદ સુજાન.
દિલ્લી જાય દિલીપતિ ભેટ, નામ ખીતાબ જગત શેઠ.

સંવત ૧૭૭૧ માં માઘ માસની દશમી ને શુક્રવારે માણેકચંદ શેઠ સારો પુત્ર-પૌત્રાદિ પરિવાર મૂકી સ્વર્ગવાસ પામ્યા. જગતશેઠ ફતેહચંદે, માતાની શ્રી શિખરજીએ યાત્રા જવાની ઈચ્છા સાંભળી મોટા પાયા ઉપર તીર્થયાત્રાની તૈયારી કરવા માંડીઃ

માતાજીકા આનન્દ પ્યારા જાત્રા કી ચાહ;
કરી સજાઈ સંઘની, ભેજે હેત વધાઇ.

ઘાટ વાટ સબ સજી કરો, સંઘ આવે જીહ રાહ;
હુકૂમ સુણત સબ ભૂપતિ, લાગે કરન ઉછાહ.

દેશ વિદેશે પઠુછે, પત્રી પરમ હુલાસ;
ચોવીહ સંઘ બુલાઇયા, ખરચી ભેજી ખાસ.

અસવારી વાહન દીએ, જીહ જીહ માંગી તેમ;
ડેરા તંબુ પાલ ભલા, દીન્હા સબકો તેમ.

સંઘ સહૂ એકઠા થયા, મૂલુક મૂલુક સો આય;
તુરત બોલાયા જોતષી, મુહરત દીયા બતાય.

સંઘની તૈયારી અર્થે કર્ણાટકી લાલ બનાતના તંબુ, ઐરાવત જેવા હાથી, તેજી ઘોડા અને ફોજ તથા સામંતોનું વર્ણન આપ્યા પછી કવિએ વર્ધમાન નગરી અને ચંપાપુરીની સ્પર્શનાનો આનંદ વર્ણવ્યો છે. શિખરજી પહોંચ્યા પછી ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત ગિરિશિખર ઉપર રહ્યાં અને સ્નાત્ર, પૂજા તથા આંગી વિગેરે ખૂબ ધામધૂમથી કરાવ્યાં.

શિખરજીની યાત્રા કરી આવ્યા પછી માતા માણિકદેવીએ મુખ્યતાએ ધર્મકરણીમાં જ ચિત્ત પરોવ્યું:

જીનમંદિર રૂપાતણા, ગૃહમેં સરસ બનાય;
પ્રતિમા સોના રજતની, થાપી શ્રી જીનરાય.

પહર એક પૂજા કરે, જપે મંત્ર નવકાર;
દાન દેહી જવ હાથસોં, તવ હી કરે આહાર.

છઠ છઠ અરૂ પારણો, જો કહું નિય બદ જાપ;
તપ તેથા ,નિહચે કરે, એક રેક ન મીટાય.

દોય પહર શાસ્ત્ર સુણે, સંઝા કરે તૂકાલ;
પોસહ અષ્ટમી ચૌદસી, પડિક્રમણા બીહુ કાળ.

સચિત્ત વસ્તુ છુએ નહીં, દીન દીન પ્રતિ દાન;
કુણ સરભર તેહની કરે, સહે ન રાજ રાણુ.

દેશ બંગાલે નહિ હુતા, દેહરા અરૂ પોસાલ;
પુણ્ય પ્રસાદ માતાનણે, ઘર ઘર થયા વિલાસ.

જૈની હોતે નગ્રમેં, આગે ઘર દોય ચાર;
સો પ્રાસાદ માતાનણે, શ્રાવક ભએ હજાર.

ક્રમે ક્રમે માતા માણિકદેવીએ ખૂબ ઉગ્ર તપશ્ચર્યાઓ આદરી. ઉપરાઉપરી તપશ્ચર્યાથી તેમનું શરીર હાડપીંજર જેવું બની ગયું. છતાં વ્રત-પચ્ચખાણુ ન તજ્યાં. તપશ્ચર્યાની જેમ દાનમાં પણ તેઓ એટલા જ મુક્તાહસ્ત હતાં:

લાખો દાન દીયા સતી રે લો—
લાખ કીયા ઉપગાર રે...

લાખ જીવ પ્રતિપાળીયા રે—
લાખો ભેજ સસાર રે...

મોહ નહીં મમતા નહીં રે લો—
રાગ નહીં કછુ રોસ રે...

ઘાટ વાટ સબ સજી કરો, સંઘ આવે જીહ રાહ;
હુકૂમ સુણત સબ ભૂપતિ, લાગે કરન ઉછાહ.

દેશ વિદેશે પઠઇ, પત્રી પરમ હુલાસ;
ચોવીહ સંઘ બુલાઇયા, ખરચી ભેજી ખાસ.

અસવારી વાહન દીએં; જીહ જીહ માંગી તેમ;
ડેરા તંબુ પાલ ભલા, દીન્હા સબકો તેમ.

સંઘ સહૂ એકઠા થયા, મૂલુક મૂલુક સો આય;
તુરત બોલાયા જોતષી, મુહરત દીયા બતાય.

સંઘની તૈયારી અર્થે કર્ણાટકી લાલ બનાતના વત જેવા હાથી, તેજી ઘોડા અને ફોજ તથા સામ આપ્યા પછી કવિએ વર્ધમાન નગરી અને ચંપાર નાનો આનંદ વર્ણવ્યો છે. શિખરજી પહોંચ્યા પછ અને ત્રણ રાત ગિરિશિખર ઉપર રહ્યાં અને તથા આંગી વિગેરે ખૂબ ધામધૂમથી કરાવ્યાં.

શિખરજીની યાત્રા કરી આવ્યા પછી માતા મુખ્યતાએ ધર્મકરણીમાં જ ચિત્ત પરોવ્યું:

જીનમંદિર રૂપાતણા, ગૃહનેં સરસ બ
પ્રતિમા સોના રજતની, થપી શ્રી જી

પહર એક પૂજા કરે, જપે મંત્ર ન
દાન દેહી જય દાયસો, ૧૨ દી કરે

સુભદ્રાદેવીએ જ જાણે પંચમકાળમાં અવતાર લીધો હોય એટલી માતા માણિકદેવીએ શાસનની પ્રભાવના કરી અને પોતાનો જન્મ સાર્થક કર્યો. સાધ્વી–સતીઓનાં ચરિત્ર આજસુધી માત્ર શાસ્ત્રોમાં જ વાંચ્યા હતા, પણ કવિ પોતાને માણિકદેવીના દર્શનથી કૃતાર્થ માનતા હોય તેમ ઉલ્લાસથી ઉચ્ચારે છે કે—

શાસ્ત્રમાંહી સુણતા હતા રે,
સાધ સતીની વાત રે;
પરતખ દેખી આંખીસો રે,
માણિકદેવી માત રે......

આ રાસ પાર્શ્વચંદ્ર ગચ્છના મુનિ નિહાલચંદજીએ, માણિકદેવીના સ્વર્ગવાસ સમયે અર્થાત્–૧૭૯૮ માંજ, મુર્શિદાબાદ મુકામે રચ્યો છે. રાસકારના પોતાના શબ્દોમાં કહીએ તો—

પાસચંદ્ર ગચ્છ પરગટા રે,
વાચક શ્રી હર્ષચંદ:
તાસ અનુજ જસ ઉચરે રે,
નામ મુનિ નિહાલચંદ.

સંવત સતરે અઠાણુવે રે,
પોષ કૃષ્ણપક્ષ સાર રે;
તિથ તેરસ જસ જંપીયો રે,
મખસુદાબાદ મઝાર રે.

ક્ષમા દયા સમતા ભરી રે—
હરખ નહીં અપસોસ રે...

તપસ્વિની માતાનો પુત્ર પણ કેટલો માતૃભક્ત હતો!

હુકમ કબહુ મેટે નહીં, માતતણો જગતશેઠ;
તીન વાર દિન પ્રતિ કરે, ચરણકમલકી ભેટ.

દાન માગે નવસહસ્ર દીએ, સહસ્ર કહે દે લક્ષ;
માતાને માને સદા, પરમેશ્વર પ્રતક્ષ.

મૃત્યુને એક વરસ બાકી હતું, તે વખતે મેઘની જેમ માતા માણિકદેવીએ દાન વરસાવ્યાં, વખતો વખત લ્હાણીઓ કરી અને કવિ કહે છે કે આવી ધરમકરણી તો "દૂજે કિણુહી ન કીન"—ભાગ્યે જ બીજા કોઈએ કરી હશે. પુત્ર પૌત્રાદિને બોલાવી આશીર્વાદ આપ્યાં, અને છેવટે પોતાના શ્રીમુખથી અણશણ વ્રત ઉચર્યાં અને અંતે "સુણતા સુગુરૂ વખાણ—સર્વસૌં કીન્હો ખામણાં; કરિ પ્રભુજીનો ધ્યાન, માણિકદેવી માતા સતી પહુતી અમરવિમાન." સ્વર્ગવાસની સંવત, માસ, પક્ષ, તિથિ, વાર ને નક્ષત્ર આ પ્રમાણેઃ—

સંવત સત્રે અઠાણવૈ, પોસ કૃષ્ણ રવિવાર;
પડિવા પુષ્ય નક્ષત્રમૈં, પહુતા સ્વર્ગમઝાર.

કવિ કહે છે કે મહાસતી ચંદનબાળા, મૃગાવતી અને

supplicant, so that, composed in mind, he may devote himself to pray according to that religion. Whereas the person aforesaid deserves Royal favour and bounty, also as it appears that the property he asks for has a particular connection with him and (as) it appeared on inquiry instituted by this High in Dignity that mountain Paresnath and the Cotee aforesaid have from a long time appertained to the (followers of the) Jain Setamburee religion, therefore the whole of the mountain and Cotee at Mudhoobun butted and bounded by four boundaries, are bestowed by the Royal Court on the aforesaid person. It is required that he should always devote to pray himself for the welfare and prosperity of the state; and no one should offer opposition respecting the mountain Pareshnath and the Cotee at Mudhoobun.

Knowing this to be very urgent matter let them act as directed.

The whole of mountain Paresnath situate in the country of Bengal.

Three hundred and one Beeghas of Lakheraj land of Mudhoobun, situate in the country of

Bengal, butted and bounded by four boundaries specified below:

On the west: The water course of Joypariah alias Jaynugger.

On the east: The old water course (nala).

On the north: The koond or reservoir (called) Julhurrey prepared by the (followers of the) Jain Setamburee religion.

On the South: The [illegible] of mountain Paresnath.

Written on the 27th day of the month of Jemateeoolawa[illegible] the [illegible] year of the [illegible] reign.

[illegible]

The Khan [illegible] Bahadur, Victorious in War [illegible] Manager of affairs, [illegible] of the country, Comman[illegible] and servant of the King [illegible].

([illegible] translation

(Sd.) Shama [illegible] S[illegible]rcar.

The 19 March 1865

Chief Interpre[illegible]

High Court, Ori[illegible]

(અહમદશાહ બાદશાહનું ૧૭૫૨નું ફરમાન)

(સીક્કો)

(પાક–પરવરદિગારની રાહબરીમાં)

સંતનત નીચેના બંગાળા તથા બીજા પ્રાંતોના હાલના તથા ભવિષ્યના રાજ્યકારભાર ચલાવતા અમલદારો તથા તહસીલદારોને માલુમ થાય કે:—બંગાલ દેશમાં આવેલ જૈન શ્વેતાંબર ધર્મ અનુસાર તીર્થ સ્થાનકો પારસનાથજીનો પર્વત તથા મધુવન પાસેની ચાર સીમાડા સાથે મહેસુલ–માફ જમીન (લાખેરાજ) ઉપર આવેલી કોઠી જૈન શ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયીઓને તાબે હોવાનું તથા તે રાજ્યનિષ્ઠ અરજદાર જૈન શ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયી હોવાનું જગતશેઠ મહતાબરાયે અમો નેકનામદાર પાસે નીવેદન કરેલ છે અને તે આશા રાખે છે કે બહાદુર નામવર હજુરના હાથે ઉપર કહેલ પર્વત તથા કોઠી સદરહુ આજ્ઞાધીન અરજદારને બક્ષીસ કરવામા આવે કે જેથી તે નિશ્ચિંત મને સદરહુ ધર્માનુસાર પ્રાર્થના વિગેરે કરે. સદરહુ શખ્સ સરકારની કૃપા તથા બક્ષીસને લાયક હોવાથી તથા જે મિલ્કતની તે માંગણી કરે છે તેની સાથે પોતાને ખાસ સબંધ છે તેમ જણાયાથી તથા નેકનામદાર તરફથી તપાસ કરવામા આવતા, ઉપર દર્શાવેલ પારસનાથનો પર્વત તથા કોઠી સાથે લાંબા વખતથી જૈન શ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયીઓને સંબંધ હોવાનું જણાયાથી સમગ્ર પર્વત તથા ચાર સીમાડા સાથે મધુવન પાસેની કોઠી બાદશાહ હજુરથી સદરહુ શખ્સને ભેટ આપવામાં આવે છે. એ જરૂરનું છે કે રાજ્યના દિન તથા આબાદી

માટે તેણે હંમેશા પ્રાર્થના કરવી અને કોઇએ પણ પારસનાથના પર્વત તથા મધુવન પાસેની કોઠી સંબંધે વિરોધ કરવો નહિ. આ ઘણી અગત્યની બાબત સમજીને તેઓએ સૂચનાનુસાર વર્તન રાખવું.

બંગાળ દેશમા આવેલા પારસનાથનો સમગ્ર પર્વત બંગાળ દેશમાં આવેલ નીચે દર્શાવ્યા મુજબ ચાર સીમાડાબંધ મધુવનની ત્રણસો એક વિઘા લાખેરાજ જમીન:—

પશ્ચિમ દિશાએ જયપારીયા અથવા જયનગરનું નાળું.
પૂર્વ દિશાએ પ્રાચીન નાળું.

ઉત્તર દિશાએ જૈન શ્વેતાંબર ધર્મના અનુયાયીઓએ તૈયાર કરેલ જલહરીના નામથી કહેવાતો કુંડ અથવા ટાંકુ.

દક્ષિણ દિશાએ પારસનાથ ડુંગરની તળાટી.

બાદશાહના રાજ્યના પાંચમા વર્ષમા જમાદીલવાલ માસના ૨૭ ના રોજ લખવામાં આવ્યું.

પાછળનો ભાગ.

શૂરવીર બાદશાહ અહમદશાહનો નિમકહલાલ મિત્ર તથા સેવક, સેનાધિપતિ, દેશાધિકારી અમીરોનો અમીર, રાજ્યકારોબારનો વ્યવસ્થાપક રાજ્ય મુલકનો વઝીર, લડાઇમાં યશસ્વી ખાનખાના કમરૂદીનખાન બહાદુર.

(પર્શીયન ભાષાના દસ્તાવેજનું ખરૂં ભાષાંતર)

(સહી) શામાચરણ સરકાર

૧૯—માર્ચ ૧૮૬૮ મુખ્ય દુભાષીયો તથા ભાષાંતરકાર
અસલ હકુમત હાઇકોર્ટ

(Sunnud of Aboo Alikhan Bahadur,
dated the third year of reign)

Aboo Ali Khan Bahadur
Emperor and Champion of Faith

To, (Seal)

The Motsuddees of the present time and of future of Pergunnah Bissoonpore Pachrookhy in the province of Behar.

Take notice that,

Since Mouzah Palgunge in the aforesaid Purgunnah has been as heretofore exempted from all liabilities in the name of Raja Padmansingh as a charitable endowment to all the temples of Pareshnath made by Juggut Sett, the same is therefore upheld and confirmed in the year 1163 Fusli (1755 A. D.). You shall raise no objection and offer no opposition in any way whatever in respect of the said Mouzah and shall release and leave it to the use and possession of the above named Rajah so that he may apply the profits thereof to necessary purposes and continue to pray for the welf[illegible]

to last for ever. Written on the 27th day of Jamadi-us-sani in the third year of reign.

21-1-89 (True translation)

Sd/ Iswaree Parsad.

અબુ આલીખાન બહાદુરના રાજ્યના ત્રીજા વર્ષની સનદ

બાદશાહ તથા ધર્મરક્ષક અબુઆલીખાન બહાદુર

(સીક્કો)

બિહાર પ્રાંતના બીસનપુર પાગરૂપી પરગણાના હાલના તથા ભવિષ્યના મુત્સદીઓ જોગ—

માલુમ થાય કે—

ઉપર દર્શાવેલ પરગણામાં પાલગંજ ગામ તે રાજા પદમનસિંહના નામે જગતશેઠના બનાવેલાં પારસનાથના સર્વ મંદિરોને ધાર્મિક સખાવત તરીકે બધા કરવેરામાંથી મુક્ત કરવામાં આવ્યું છે. તેથી તેનો સ્વીકાર કરી ફસલી ૧૧૬૯ (હિ. સ. ૧૦૭૧) ની સાલમાં મંજુર કરવામાં આવે છે. [illegible] ૨૧-૧-૮૯ (સાચો અનુવાદ)

(સહી) ઈશ્વરીપ્રસાદ

વાચનાચાર્ય શ્રી વિજય માણિક્યસિંહ સૂરીશ્વરકૃત અપૂર્વ પુસ્તકો નીચેના સીરનામે રોકડી કિંમતે મળી શકશે.

શ્રી જિનેંદ્ર પૂજા સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૭૭૫ કિં. રૂ. ૧॥

શ્રી જૈન ગુર્જ્જર માણિક્ય માળા (સ્તવનાદિ સંગ્રહ) પૃષ્ઠ ૪૦૦ કિં. રૂ. ૧)

સ્નાત્રપૂજા સાથે શ્રી સમવસરણ પૂજા તથા પંચતીર્થી જિનપૂજા પૃષ્ઠ ૯૬ કિં. રૂ. ૦।

ગહુંલી સંગ્રહ પૃષ્ઠ ૯૬ કિં. ૦-૪-૦

પરદેશીને પોસ્ટેજ જુદું.

પુસ્તક મળવાનું ઠેકાણું—

શા. ભીખાભાઈ મનસુખરામ જરીવાળા.

રતનપોળ—અમદાવાદ.

ભેટનાં પુસ્તકો.

શ્રી મહાવીર જિન પંચકલ્યાણક પૂજા. ભેટ.

શ્રી બ્રહ્મચર્યવ્રત પૂજા. ભેટ.

શ્રી અમૃતપદારાધના. (આરાધનાનું સ્તવન) ભેટ.

ઉક્ત ભેટનાં પુસ્તકો જોઈયે તેમણે દરેકનું ટપાલ ખર્ચ એક આનાની ટીકીટ બીડી નીચેને શિરનામે પત્ર લખી મંગાવી લેવું.

શા. મોહનચંદ પીતાંબરદાસ.

ઢીંકવાની પોળ—અમદાવાદ.

ક્રાંતિકારી રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય

[illegible] ભાગ ૧-૨

[illegible] મહાભિનિષ્ક્રમણ.

[illegible]

[illegible]

[illegible]

ખેતીવાડી માટે

બળદથી, ઇંજીનથી તેમજ
હાથવતી ચાલતા

રહેંટ

વાપરો અને ખેતીને આબાદ બનાવો.

દર કલાકે ૧૨૦૦૦ ગ્યાલન સુધી પાણી આપી શકે છે આની ઉંડાઈ અને પહોળાઇ લખી સચિત્ર કેટલોગ મફત મંગાવો.
આજેજ લખો:—

છોટુભાઇ ડાહ્યાભાઇ રહેંટવાળા
રહેંટ ફેકટરી—વલસાડ. (જી. સુરત)

બાદશાહી સોપ

સહેલાઈથી અને
સફાઈથી વાળ કાઢવા
માટે જગપ્રસિદ્ધ છે
બાક્સ એકનો રૂ.૧.
પો.૦ નકલમાલથી
સાવચેત રહેજો

સી.સી.મહાજન એન્ડ કાં. મુંબઈ,૨

ઝંડા છાપ

દરાજ ખુજલી માટે
અકસીર મલમ
મોટી નીકે સીડબીની
કી. ચાર આના
પોસ્ટેજ જુદું
સી.સી.માહાજન
એન્ડ કો.
મુંબઈ ૨

સ્ત્રીઓની
સૌંદર્યતા માટે

કામલતા હેર ઓઇલ (રજીસ્ટર્ડ)

આ તેલ વાપરવાથી મગજને શાન્તિ મળે છે, તથા વાળને તાકાત મળે છે, બીજાં તેલોની માફક આ તેલથી વાળ ખરી પડતા નથી તેમજ સફેદ થઇ જતા નથી.

લાંબા તથા જુલફાદાર વાળમાં જ સ્ત્રીઓની સૌંદર્યતા રહેલી છે, તેને માટે હમારૂં વનસ્પતિના તેલોમાંથી બનાવેલું સુગંધીથી ભરપુર કામલતા ઓઇલ વાપરો.

કિંમત બાટલી એકના રૂ ૦॥ પોસ્ટેજ ૦ા= મોટી બાટલીનો રૂ ૧) પોસ્ટેજ ૦ા=

મહાજનના

બાદશાહી

પેનક્યુરર

હમેશાં સાથે રાખો

સી. સી. મહાજન એન્ડ કાં મુંબઈ નં. ૨

તત્ત્વાર્થ સૂત્ર. (ગુજરાતી વિવેચન)

વિવેચક પં. સુખલાલજીએ આ વિવેચનમાં મૂળ સૂત્રો સાથે તેનો શબ્દાર્થ અને વિસ્તૃતથી ભાવાર્થ આપેલો છે, સાથે સાથે મહત્ત્વનો દિગંબરીય પાઠભેદ અને અર્થભેદ પણ સૂચવવામાં આવ્યો છે.

જૈનધર્મના સમગ્ર આચાર અને વિચારનું અધ્યયન કરનારાને આ એક પુસ્તક જ પુરતું છે. બીજા ધર્મવાળાઓ પણ જેઓ જૈનધર્મને તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ જોવા ઇચ્છતા હોય તેને પણ આ પુસ્તક અત્યંત ઉપયોગી છે. એકંદર આ પુસ્તકમાં જે બધું લખાણ છે તે બધું સમન્વયની દૃષ્ટિએ જ લખવામાં આવ્યું છે.

વિવેચક પંડિતજીએ કર્તાનો નિર્ણય વગેરે બાબતો સંબંધી પ્રસ્તાવનામાં વિસ્તાર ચર્ચા કરી છે અને તેમાં જ સો પેજ રોક્યાં છે. આખો ગ્રંથ લગભગ ૫૦૦ પૃષ્ઠનો છે. છતાં કિંમત રૂા. ૨।

પુરાતત્ત્વ પ્રકાશિત. ભાગ ૧–૨–૩–૪–૫

પુરાતત્ત્વ ત્રૈમાસિકના આજ સુધીમાં પ્રગટ થઇ ચુકેલાં ૧–૨–૩–૪ અને ૫ પુસ્તકોની પાકા પુંઠાની બાંધેલી થોડી નકલો તૈયાર છે, એ દરેક પુસ્તકમાં જૈન, બૌદ્ધ અને હિંદુ સાહિત્યને લગતા અનેક પ્રકારના અને ઉચ્ચ કોટિના અનેક લેખોનો ઉત્તમ સંગ્રહ થયેલો છે. પ્રત્યેક પુસ્તક ભંડારમાં અને વિદ્વાન અભ્યાસિઓએ ગૃહસંગ્રહમાં એ પુસ્તક અવશ્ય સંગ્રહવા યોગ્ય છે.

મૂલ્ય દરેક પુસ્તકનું રૂા. ૫–૧૨–૦ (ટપાલ ખર્ચ જુદું)

પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસંદર્ભ.

(સં. જિનવિજય. હ)

જેમાં આઠ સૈકા જૂની ગુજરાતી ભાષાના જૈન સાહિત્યમાંથી ઉતારા આપવામાં આવ્યા છે. ભાષા સાહિત્યના અભ્યાસીને ખાસ ઉપયોગી છે.

જગતશેઠ વિરૂદ્ધ કંપનીનું કારસ્તાન

"આ કામ (ટંકશાળ ખોલવાની મંજુરી મેળવવાનું) ઘણું જ છુપી રીતે થવું જોઇએ. નવાબની મંજુરી મેળવવા જશું તો તે જગતશેઠનો અભિપ્રાય માગ્યા વિના નહીં રહે. આપણે ગમે તેટલા પૈસા ખરચીએ પણ જગતશેઠ કોઇ દિવસ આપણને અનુકૂળ નહીં થાય. જેટલું સોનું-રૂપું આવે છે તે બધું રૂપીયા અને અશરફીઓ ઢાળવા માટે જગતશેઠ એકલા ખરીદી લે છે. એથી એમને પણ ઘણું હાસલ રહે છે. ઈ. ઈ. કંપનીની ટંકશાળથી તેમને ખોટ જાય એટલે તેઓ આપણી માગણી કબુલ કરે એવો સંભવ નથી. પણ જો જગતશેઠને ખબર ન પડે એવી રીતે દિલ્હીના શાહેનશાહની મંજુરી [illegible] તો [illegible] થાય આમ [illegible] લાખ રૂપીયા [illegible] પણ [illegible] જગત [illegible] તો પણ [illegible]